

ISSN 0235.0688.

УЛУГ ХЕМ

1

1992

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Чечен
чогаал
болгаш
нитилел-
политиктиг
сеткүүл

ИИИ АЙДА
БИР УДАА
ҮНЕР

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

НОМЕРДЕ:

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш
Министрлер Чөвүлелинге
Тыва чогаалчыларның нийти хуралының ча-
гаазы

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

М. Кенин-Лопсан. Дайзын уруу.

М. Дуюнгар. Херечи. «Спесалис»

Н. Куулар. Чодураалар чечээ дүрген тоглаар.
Буруу кымдал?

К. Чамьян. Көвүрүг.

В. Кара-Сал. Кырган-авам.

Ө. Чиңмит. Эртине, Аржаана база Аяс.

М. Ховалыг. Эрин ашкан хем кончуг.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Н. Ооржак, К. Черлиг-оол, И. Чечен, В. Кара-Сал, К. Чүлдүм, С. Шаалы, С. Комбу, Ч. Чүлдүм, З. Намзырай, Ю. Кюнзегеш.

АЛТАЙ ТЫВАЛАРЫ —

«ҮЛҮГ-ХЕМНИҢ» ААЛЧЫЛАРЫ

Ж. Хийс, Д. Балжиньям.

ЧОГААЛ ТЕОРИЯЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

А. Даржай. Дүлгээзинниг аян.

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

М. Сарыг-оол, А. Күжүгет.

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БОЛГАШ

**ББК 84-4-5 Тув,
У 47**

Харысалгалыг редактор

А. К. Ү Е Р Ж А А

Редакция коллегиязы:

Ч. Ч. КУУЛАР

С. В. ҚОЗЛОВА

Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ

Г. И. ПРИНЦЕВА

М. А. ХАДАХАНЭ

Ч. М. ЧАП

Сеткүүлдүн
тургузукчулары:

ТЫВА

РЕСПУБЛИКАНЫҢ

МИНИСТРЛЕР

ЧӨВҮЛӨЛИ

БОЛГАШ

ТЫВАНЫҢ

ЧОГААЛЧЫЛАР

ЭВИЛӨЛИ

*Сеткүүлге келген чогаалдарны
рецензиялап, дедир эгитпес.*

У $\frac{4702580600-17}{133(01)-92}$ 19-92

47.2.58.6
ББК 84-4-5 Тув.

© Тываның ном үндүрер чери, 1992.

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНГЕ
БОЛГАШ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНГЕ**

*ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ НИИТИ
ХУРАЛЫНЫҢ ЧАГААЗЫ*

Чоннуң сеткил-сагыжын өрү көдүрөр болгаш буянчыдар ужурлуг чечен чогаал база уран чүүл болза, рынок харыл-зааларынче шилчип турар үеде, садыг-саарылгажыдылганың, хоензүрээшкинниң аспаанче чайгаар тутттуруп кирип барчыдар апарган. Тыва чогаалчыларның, эртемденнерниң огулуг ажылдарын чонга чедирер аргалар улам кызырлып, саазын айтыры барык шиитпирлеттинмес апар чыдары-биле чергелештир республика типографиязының дериг-херекселдери чоннуң өзүп турар негелделерин хандыраар аргажок эргижирээн.

Тыва чогаалчыларның хуралының киржикчилери, бистер, Тыва Республиканың Дээди Советинге болгаш Министрлер Чөвүлелинге бо угуулганы чорудар дугайында шиитпирни хүлээп алдывыс. РСФСР-ниң улустарының литератураларының төлээлекчилериниң бирги Бүгү-Россия конференциязының киржикчилери национал литератураларны, ылаңгыя эвээш санныг улустарның чечен чогаалдарын хөгжүдеринге дузалаар Бүгү-Россия фондузун тургузарының идеязын деткир дугайында дилегни РСФСР-ниң болгаш ооң составында кирип турар республикаларның Дээди Советтеринге киирген. Аңаа даянгаш, тыва национал литератураны деткириниң

Тыва Республика Фондузун тургузар дугайында айтырыгны шийтпирлээрин Республиканың Дээди Совединден, Министрлер Чөвүлелинден дилеп тур бис.

Бистиң республиканың Дээди Соведе болгаш чазаа тыва культураны, эртемни, литератураны болгаш уран чүүлдү сайзырадырынга, тус черниң авторларының номнарын парлап үндүреринге чогумчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш салышкынны кошкатпазын, республика типографиязының тудуун дүргедедирин, Тываның ном үндүрер черин болгаш «Улуг-Хем» журналды саазын фондузу-биле хандыраарын республиканың чазаа кичээнгейге алып дээрзинге бүзүрөп турар бис. Чогаалчыларның ажылы уруг-дарыгдан эгелээш, бүгү чонга чугула ужур-дузалыг.

Рынок экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр чоокку 2—3 чылдарда тыва национал литература шыңгыы шылгалдаларга, бергелерге таваржырын билип турар бис. Кандыг-даа национал культураның үндезини — литература болганда, бистиң национал литературавысты камгалаары, ооң келир үеде сайзыралын хандыраары чазактан негеттинип турар. Бистер, чогаалчылар, чүткүлдүг болгаш демниг ажылывыс-биле тыва чоннуң угаан-бодал байлакшылынга үлүү-вүс кириривисти бүзүредип тур бис.

Тыва чогаалчыларның ниити хуралынга 1991 чылдың ноябрь 27-де хүлээп алган.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ДАЙЗЫН УРУУ

Романдан эгелер¹

Ачам шириин болгаш хорадаан янзылыг апарган. Чол-дак даңзазын шыйыладыр таакпылап-ла олуар. Авам бир шиинде олуар. Бакташкан бе? Оларның арын-шырайында хорадаан шинчи көзүлбес. Азыраан адамның арнында килеңниң сомазы бар. Улуг улусту канчап дүүредир. Шайлап алгаш, дашкаар үндүм. Мал-маганны ончалай көргөш, кажаалап кагдым. Дыка шөлээн болгаш ыржым кежээ. Биче Мөңгүн-Тайганың сиртинче кежээки сылдыстар чоокшулап бады келгензиг. Ак хавактыг кара дузаамның ийис анайларын тоттур эмзирип алгаш, өггө кирип келдим.

Хырбачалыг быдаа кылып ишкеш, удуп чыткылапкан бис. Мен чыышкын баарынга чыдышкан мен. Азыраан ием орун кырынга чыдып алган. Азыраан адам оттуг кезек кырынга кургаг көржеңни оваалай салгаш, от кыдыынга молдурга кежин дөжөнгөш, ооргалай берди.

Дораан удудум. Дыка орай апарган. Та чүм ыйнаан, оттуп келдим. Кырганнарым чугаазын доозупкан ышкаш болду.

— Долдаш Донгактың чүрээ сарыг-сутланы бербээн бе? — деп, азыраан ием кыжанган янзылыг болду.

— Мен канчап сени мегелээр кижин мен. Сээң кады төрөөн дуңмаң контрлай берген. Оон ыңай сээң өөңдө боолаттырып каан контриуң уруу база сыңны берген. Намның арыг хүрээлеңинге сээң бактаап турар эргөң чок деп чылдак каккаш, мени намдан үндүрүптү.

¹ Уланчызы. Эгези № 77 «Улуг-Хемде».

— Сени кымнар буруу шавар чүве-дир?

— Доңгак Долдаш дарга кезээлеп турар кижиге болду. Өске эштер мени дайзын-даа диведи, өңүк-даа диведи. Өске эштер Долдаштың чалчалары апарган чорду.

Чүвениң ужурун билип кагдым. Мен хой кадарып чорумда, азыраан адам суур баткан кижиге. Нам кежигүннериниң чажыт хуралы болганы ол-дур. Бо кырганнарның өенден үнер болзумза, мээң сыңар черим чок деп бодап чыткаш, удуй берген мен.

Өөвүске Долгар угбай чедип келди. Алдан хар чедип чоруур хирезинде чоон кара кезегелиг, диштери ак-ак болгаш чаңгыс-даа диш дүшпээн. Оожум чаңныг болгаш үнү хоюг. Бораңгай өглүг болгаш чаңгыс саар кара инектиг. Тергиин шевер. Улустуң айбызын кылгаш, амыдырап чоруур. Бистиң Мөҗөн-Бүрөн сумузунда ады алдаржаан шевер угбай турган. Авам, ачам дириг турда, ол угбай өөвүске бо-ла келир. Авам күжүр Долгар угбайга уруглар хеви даараткаш, чажыңын дораан хайырлаар. Ол угбай бир хап чиг далган азы бир тоннук даалымба суг алгаш, эмин эрттир амыраар. Бир чамдыкта ачамның аңнаарда кедер хап идиин эккээр. Ол идиктин хөмүн саргартыр ыштап-ыштап, чымчадыр эттеп-эттеп, улдуруп каан болур. Улуг улус чугаалажып орда, уруг-дарыг чанынга турбас болгай. Дашкаар үнгөш, ийис анайларны эмискиктеп тур мен. Калчан кара дузак ийис оолдарын тоттурбас, ынчангаш инек соңгузу-биле эмискиктеп турган мен.

Өгдө кырганнар каттыржыр-даа. Чугаа-соодунуң көглүү кончуг, бир-ле улуг үлө бүдүрүп алганзыг болду.

— Кижиге кижиге болза, эки ыйнаан. Эштиг чурттаарга, кырып келгеш, чыргал көөр. Чаңгыскаан чурттаарга, кырып келгеш, човулаң көөр. Бис база кыраан. Сен база назылаан. Ийи өг чурттаалыңар. Бот-боттарывыс карактажып чоруулуңар. Уруувустуң кезээзи-даа кончуг — деп, азыраан адамның чугаазын дыңнааш, чүрээм бырлаш диди.

Долгар угбай оглунга мени айтырып келген болган. Ол оглу шеригден халажып келген болгаш үжүк-бижикке дыка шыгырак дижип турар. Долгар угбайның улдуң шай хойлап алгаш, өөвүске келгенин көргөн мен. Шыдалдыг кижиге болза көгээржикте арагалыг, хапта эьтиг келир турду ыйнаан. Ам канчаар, кижиге кижиге хирезинде дижир. Оглунга уруг айтырарда, бурун чаңчыл сагып, хол куруг келбээн угбай бооптур.

— Шиник хевиң кеттиниң тур, уруум. Удавас күдээвис кээр — деп, азыраан ием мени чассыдарга, ала-чайгаар са-

гыш-сеткилим сергеп, кедергей амырай берген мен. Ол хиреде Долгар угбайның оглун көрбээн мен. Адын-сыгын Хертек Достак дээрин мүн-не дыңнаан мен. Адазы чок, сурас кижидээр чораан. Тенек сеткилимде ол оолдуң арны-бажын көрүксээр турдум. Үем-чергем уруглар шуптузу ис баштанган. Өгленири өгленгилээн. Өренири ырак черлерже чоруткулаан. Назыным чедишкен, аныак турдум, чараш турдум, ол хиреде Мөгөн-Бүрениң оолдары мени тоовас турду.

Дүгдээшкин болган, ол хиреде душтук оолак келбестээн. Азыраан адам-ием база ол оолду бүдүү манагзынып турар аянынг, чүге дээрге дашкаар үнгеш, Долгар угбайның өөнүң уунче баарааннап тургулаарлар. Мен база бүдүү иштимде хилеп, кажан-на чедип келирин манап турар мен.

Таптыг-ла үш хонганда, дал дүөш турда, Хертек Достак өөвүске чедип келди. Күдээлээн оол кежээ дүне келир чүве джжик. Бо канчап чырык хүндүс келир амытан боор деп, элдепсинип-даа турар мен. Достактың идик-хеви шериг, дыка көрүштүг. Шиш бөрттүг, бора шинельдиг, сарыг савыяа курлуг, кылаң кара сапыктыг. Холунда сарыг сумкалыг. Ол оолдуң арын-шырайын хүн хүрертир шонуп каан, кыдырыктыг кара-кара карактарлыг, хөнү сынныг. Чүү-даа канчаар, Достак акыйның кара былгаар идиин көргөш, кижидандыкый бээр болган. Дашкаар үне болдум. Олар чугаалажып арттылар.

— Суму секретары болган ышкажың чүл — деп, ачамның үнү дыңналды.

Оон ыңай оларның чугаазынче сагыш салбайн, хой кажаазының чанынга кара өжегээр турган мен. Шиник хевим кеттинипкеш, Долгар угбайның оглун манагзынып турганым ол.

— Урууңар бо бе? — деп, Достак өгден үнгеш, мени топтап көрдү. Кырган адам-ием өг эжиинде ылым-чылым турлар. Чанымче чагдавады, баглаашта аъдынче кылаштады.

— Далашкаш канчаар силер, оглум. Хонуп алыңар — деп, кырган ием көстүп келген күдээзин доктаадырын оралдашты. Достак аъдының узун-дынын чежип алгаш, эзеңгиден тептинер деп барды. Сагыш-сеткили мендиге чүткүп турар, угаан-сарыылы суму төвүнче дывыржып турар дээрин угаап кааптым.

— Аваңның келин кылыр дээш айтырып каан уруу бодур. Кижидандыкый чугаалажып таныжар болгай — дигеш, азыраан адам өгже кире берди. Кырган ием кажаа чанынче кылаштап бар чыткаш, база-ла өгже кире берди. Кырганнарның бодалы болза бис ийини шөлээн черге ужурашсын, чугаалашсын,

оон кедерезе чажыт ойнун ойнап хонзун деп бодаан болгу дег.

Сагыш ышкаш чүве кайда боор. Достак акый мээң-биле ылчыңнажып, хоозун каткызын каттырып турду. Ынакшаан сол душтуу кыстың мөңгүн билзээн ушта сол аар деп дыңнаан мен. Калган авамның меңээ бергени мөңгүн билзээн солагай талакы холумнуң азы чүрек талазында холумнуң ортаа салаазынга суп алган кижжи мен. Кара өжөгээр билзектиг холумну Достактың кара-кара карааның уунга көөргедип сунарымга, магадап көргүлээш, хол дегбеди. Хөңнүм чайгаар кара берди.

— Мөңгүн-Тайганың ээзи кадын сен-дир сен — деп минип чугаалааш, Достак Хертек аьдын мунупкаш, келген уунче челзип чорупту.

Элдеп-эзин бодалдар угааным аймаарадып арты:

«Шериг хеп кедип алгаш, кончуг кижжи мен деп бодаар сен бе? Шериг хевиң элеп калыр, Достак. Кымны кадай кылып аары бодуң тураң ыйнаан. Кырган иеңге чагыртпас кижжи сен бе? Өскээр чугаалаптым. Кырган иең сеткилин хомудады бербес кижжи сен бе? Меңээ келирин келгеш, менден чүге дестиң? Мени чүге куду көрдүң?»

Долгар угбайны мен черле бактап шыдавас мен. Долгар угбай шынчы болгаш биче сеткилдиг кижжи деп билген мен. Бир хүндүс Долгар угбай өөвүске кирип келди. Ам мээң коргар, ыядыр чүвем чок апарган. Үш кырганның чугаазын дыңнап ор мен. Колдуунда-ла Долгар угбай чугаалап оран. Чүнүң хайындан ол угбайның чаңгыс оглу мени кадай кылбаанын ынчан билген мен.

— Кижжи чугаазы дыңнавас оол-дур. Шынап, баштай мээң чугаам дыңнаар турган. «Аңчы Сүрүңнүң уруун куда-лап бер, авай. Шериг албанындан халашкан мен. Өглүг-баштыг чурттаар мен» — деп, мени коңгалап туруп берген. Урууңарны оглумга айтырганым ук дөзү ыңдыг чүве. Долдаш дарга-биле оглум ужурашкан соонда, дедир барган. Силерден чүве чажырбас мен. Оглумнуң чугаазы дыка коргунчуг. Менде база чылдак бар боор. Өөңерден үнүп чоруткаш, садыг чанынга барган мен. Аңаа келген таныырым кижжилерге оглумга кадай айтырып кааным чугаалап, эмин эрттир хөөрөп каапкан мен. «Кымның уруун келин кылыр дей бердиң?» — деп, Долдаш дарга менче папирос сунуп, эптиг-эви-лең айтырар болган. «Хертек Сүрүңнүң азыранды уруун» — депкен мен. Ооң соонда ол дарга чугаазын ара үскөш, менден ырай берген.

— Оон ыңай чүнү чугаалаар дарга-дыр? — деп, азыраан

адам айтырды. Хирезин бодаарымга, чүвениң аянын билир, ол хиреде кадыынга кире бергеш, ылавылаар бодаан.

— Контр уруун кадай кылбас. Контр оглунга ашакка барбас — деп, Долдаш дарга суртаал салып турар.

— Контр дем кымыл?— Ынча депкеш, азыраан ием хоруй берди.

— Мен ону кайын билир мен — дигеш, Долгар угбай бажын халаш кылды.

Баштайгы душтук оолду менден чарып каан сарыг аза Долдаш Донгак ол-дур деп билип каан мен. Чалыы назынның дүлгээзини ол ыйнаан, ам мени кандыг кадай оглунга айтырып кээр ирги деп бодангылаар ийик мен.

Өөүске Шақтар башкы кээп турар апарган. Азыраан ада-ием ону кедергей хүндүлээр турган. Куда дүшпээн, ол хиреде Шақтар башкы-биле ашак-кадай апарган бис. Башкының борбак бажыңыңга баарындан коргар турган мен. Кижилерниң амы-хуу херээнге киришпес дээр, ол база меге хоойлу чораан. «Контр уруун кадайланган башкы» деп чугаа Мөген-Бүрен сумузунга дыргын тарай берген.

Сактырымга, чүгле Биче Мөңгүн-Тайга хевээр турар, оон еске хамык чүве өскерлип эгелээн. Кыргызан адам-ием өөнге кээп турар кижилер шуут келбестээн. Бир элдептиг чүве болза — азыраан адамны тайга бажындыва токпак кақтырып чорудупканы. Назыны улгады берген кижини чүге ырак черже чорудуп турарыл? Азыраан адамдан аныяк болгаш мөгешыырак кижилер аалдарында, өглеринде олуруп турар ужуру чүл?

Бир хүн Долгар угбайның оглу бир уругда туруп алган, ол хиреде мени келин кылып алып күзели хевээр деп чугаа дыңналып келген.

Шақтар башкыны школадан шуут чайлаткан. Контрнуң уруун кадайланган кижилер хостуг араттарның ажы-төлүн канчап башкылаар боор.

Мен суурга барбаан мен, Башкының бажыңыңга чаңгысдаа хонмаан мен. Шақтар башкы мени борбак бажыңыңга кады чурттаарын саналдап турган. Мен кызыдыр ынаваан мен. Шақтар башкы бистиң өөүске дүне хонуп турган, ону кым көргенил? Назыным чедишкен уруг-дур мен, кым-биле чуртталга тударымны бодум билгей мен. Шақтар башкы дөмей-ле меңээ чедип кээр. Кыргызан адам-ием өөнге кады чурттаар бис.

Шақтар башкы өөүске келбейн барган. Бир дыңнаары-ыска Чадаанада башкылай берген сурагылыг болган.

Чооннай берген мен. Мээң ам кижээ баарым кажан-ке-зээде болдунмас деп сести берген мен.

Ие болур мен. Ыяавыла ие болур мен. Ол мээң херээм-дир. Долгар кадай канчап чаңгыс оолду сурастап божааш, чуртун ээлээр үренниг болган-дыр. Мен база оолду божааш, өстүр азырап аар мен. Аалдар аразыңга тояал чорааш-даа болза, төлүмнү өстүр азырап аар мен. Канчаар-даа бодаарым-га, мээң төрөөн адам чоңнуң кара дайзыны болбаа дег. Адам-ның чуртун ээлээр, изин истээр оолдуг болур мен. Ой та, кыстыг болур мен...

Оон ыңай кандыг-кандыг бодалдар бажым иштинге кирип турганын сагынгаш, чүнү чедип аар мен? Ындыг-даа болза чоңнуң төөгүзүңге мээң кударанчыг сактыышкыным херек апаар чадавас. Контрнуң оглу дирткеш, контрнуң уруу дирткеш, орта чурталганы көөр туржук, ону назыда дүжөн безин көрбөөн кижилер, мен ышкаш кижилер, Тываның кандыг-даа булуңнарында бар. Мен ышкаш түрөп чораан хөклөш бар ирги бе?

Тарбаганнар ижээй бергенде, мени суму төвүнчө келдир-ти берген. Шаг шаанда тываларның, моолдарның Биче Мөң-гүн-Тайганы дагып турган оваазының ора-сомазы көстүп чыдыр. Суму баштаар черниң борбак бажыңыңга кире бер-дим. Мендилештим. Кым-даа харыылавады.

— Школаның чем хайындырар суун дажыыр сен, шала чуур сен — деп, Долдаш Доңгак дужааган янзылыг чарлык болду.

— Ижинниг кижини мен — деп шынын чугааладым.

— Мөгөн-Бүрөн сумузунуң хамаатызы кижини сен бе? — диди.

— Та — депкен мен. Мөгүдээним ол ыйнаан.

— Бо болза кара-бажың чери эвес-тир. Ындыг болганда хостуг эргелиг хамааты сен. Хамааты кижини айтышкынынны күүседир апаар — деп, Доңгак Долдаш шыңгыырай берди.

Октуг-боолуг кижилер келгеш, мени тудуп аппаар деп каразааш, бажым согаңнадып кагдым.

Мөгөн-Бүрөн сумузуңда бот-борзаң оолдар бар. Мөгө-шыырак эрлер бар. Оларга чүгө суг дажыглатпазыл? Ол арай чиктиг болган.

Хүн келген тудум-на, адак-бышкаам аартап кел чораан. Ол шагда школа чаныңга кудук кастынмаан. Сугну хемден барып суглаар. Баштай ийи хууң сугну столовой чаныңга дээр чайлыг эккеп турдум. Чоорту бир хууң сугну арай деп ээккээр апардым.

— Суг! Суг! — деп, повар угбай алгыра берген. Шыны

херек, ол угбай мени черле чектеп көрбээн, харын кээргээр турган. Бир чамдыкта ол угбай боду база суглажы бээр турган. «Контрнуң уруу» деп баш удур сургап каан чүве ыйнаан, ынчангаш мээң чанымга чагдаар сургуулдар турбаан чүве. Улуг кижилерден мээң-биле чугаалажыр кижин ховар турган. Ында-хаая Долгар угбай мени көргенде, уткуй кылаштап кээр ийик.

Ол шагда кырында демир доскаар быжыглап каан тергелиг аът турган болза, хай-халапка таварышпас турган мен. Эмдик аътты мунуп өскөн уруг тергелиг аътты чайлыг башкарап турдум ыйнаан. Аа хупуразын. Ол шагда эгиннээш безин чок турган. Ийи демир хууң сугну эгиннээштеп дажыглап турган болзумза, оскул-ондакка таварышпас ийик мен. Сургуулдар дүштеки чөм чок калыр болза, мени ат кылыр.

Хөм кыдындыва суглап чорупкан мен. Ийи демир хууң долдур сугну ускаш, ийи холум-биле баандан сегирин алдым. Дежевири өрү алзы чоктадым. Тайбазын бодааш, кадыг идиим ужулгаш, ходуг идиим кедип алган мен. Ушпаан мен. Столовой чанынга чедип чорааш, ооргам чым-сырт диген. Көк-көк отчугаштар караамга көзүлгөш, читкилей берген. Билинмейн барган мен... Беш айлыг оол уруг дүжүрүпкөн болган мен.

Азыраан адам-ием өөнге бир ай чыткаш, оңгарлып келген мен. Ол та кандыг аайлыг чүве, мени кыйгыртыр кижин чок апарган. Мээң каң-кадым айтырар кижин база чок болган. База катап мени суг дажыгладыр ажылче кым-даа кирибээн. Дыка чиктиг болгаш элдептиг.

Ие кижин болур салым-чол бир удаа мени тегерип келгөш, орук ара чиде берген. Оолдуг болур аас-кежик бир удаа коданымны дескинип келгөш, довурак алдындыва кире берген.

Мээң ие болур салым-чолумну кым хөөп каан чүвөл?

Ачам дугайын чугаалаар туржук, бодаарындан безин коргар апарган мен. Кым-бир кижин ачамның адын айтырарга, үнүм чиде бээр. Шаг болгаш, азыраан адамның адын адаар мен. Авамның адын айтыргылаар кижилер база таваржы бээр. Авам адын адаарындан база коргар мен. Коргунчуг халаптың кызыл үгүзү бажым кырында чырык хүндүс безин дескинип турганзыг. Үгү дээрге хүндүс бир чажыт черге удуп хүнзээр, дүне чорганнаар, ол хиреде чырык хүндүс үгүнүң араатанзын сактып кээр мен. Окут-боолуг кижилер ачамны тудуп апарган соонда, кортуум кедергей апарган. Азыраан адам-иемден өске улус-биле чугаалажырындан безин коргар мен. Сактырымга, кара сагыштыг шивишкиннер мээң

чүү дээримни манагзынып, кедеп чоргулаанзыг. Ачамны утгуптарын албадаттынар мен. Боо чүктээн аңчы көргөш, ачамны сактып кээр мен. Суурда садыг ишти киргеш, дискилеп каан диңнер кежин көргөш, ачамны сактып кээр мен. Хөөкүй ачам бир-ле черде дириг бар, удавас чедип келир деп бодааш, кудараан сеткилимниң кара булуду тайлы бээр.

Авамны дүжээр апарган мен. Бир катап дүжүмде тарбаган кежин эттеп орар мен. Авам мээң чанымга чедип келгеш, салааларым баштарын суйбагылады.

— Диңнээр өй келген. Ачаңга ок, дары сугар саадак даарап берейн, уруум. Тарбаган кежи саадак өл-шык эрттирбес — деп чугаалааш, авам дааранып олур.

Шарылар думчуу шүжүлээр. Ачам тарбаган эъди-биле Хемчикте таныжындан тараалап эккелген. Барбада чиңге-тараа чүдүргүлөөн шарылар быктын догданнадыр ышкыштап турлар. Дагыр мыйыстыг кара шары будумну басыптарга, алгыра каапкаш, оттуп келдим.

Бичиимде дүжөвөс, улааравас, салдыпмас кижин мен. Авам ынча дээр чораан. Уруг дүжүрүпкөн соонда элдеп-эзин дүш дүжээр, бир чамдыкта улаараар апарган мен. Удуп чыткан бодум идик-хөвөм кедип алгаш, дашкаар үнгөш, хой кажазының чанында барган боор мен. Бир дүне дүжүмде Чевеглиг-Ховуда ыглап чоруур мен.

— Авай! Кайда чор сен, авай? Ынча дыка чер кезип чорааш, канчаар сен. Чараш-чаагай арын-шырайың көөр дээримге, көзүлбөс-тир. Хоюг-чымчак үнүң дыңнаар дээримге, дыңналбас-тыр. Дамчыыр чугаадан дыңнаарымга, ачамны сүрүп чоруткан дээр, ол шын ирги бе? Ачамны ырак черде ажылдап турар дээр. Эми алдын уургайында кижин дидир. Ынаар четтиң бе? Ачамга анай кежи хөрөктөөш даарап каан мен. Ачамны көрүңзе-ле, чугаалаар сен шиңме. Авай! Сеңээ чылыг идик база даарап каан мен.

Авай! Дүне боорга, дүжүм болдуң, хүндүс боорга, сүзүүм болдуң. Дүргөн аалыңга чедип кел, авай. Аргалыг болза, ачамны тып алгаш кээр сен, авай. Булуттарның аразында хүннүң караа чырык. Кижилерниң аразында авам караа хоюг. Мени өршээп көр, авай. Сээң үнүң дыңнааш, от-көсчө даа халый бээр мен, авай.

Кижин байый бээрге, өңнүктери эңдерли бээр, кижин баксыраарга, өггө кирер кижин ховартаар джир. Кижилерниң аразында, ынчалза-даа, буянның кижилер база турар. Сүрүң биле Хоюг адам-ием болу берген. Оларның өөндө хырын тодуг, эктим бүдүн чурттап чор мен. Ол ийи кырган эвөс

болза, сооктан доңуп өлүр турдум, аарыгдан аарып өлүр турдум, аштан аштап өлүр турдум.

Азыраан адам Сүрүң Хертек тайга бажындан кургаг чөдүлдүг келген. Хүндүс чүгээр. Дүне удуvas, чөдүлү хайныр. Өл-шык черге назылай берген кижиче же шыдаар. Токпак кагары — берге ажыл. Ачамның кады ажылдап турган өөрү бежен хар иштинде, ынчаарга мээң азыраан адам чеден харже кирип турган. Дыңнаан мен. Хүнезин төнүп каарга, азыраан адамны аңнадыптар. Бирде чер хаванын, бирде чиңге аңны, бирде тарбаганны адып эккээр. Телээрин соксаткан дээр чораан. Назылай берген кижиге кадыр хая үнери бергедей берди ыйнаан.

Эш-өөрү чана бээрге, азыраан адам одаг ээлеп артар, каккан токпактар кадарар. Чайың изиинде, кыштың соогунда күжүр адам онашкан ажылынга кызып-кыйып чорааш, өкпезинге дегдиртипкен. Ооң мурнунда аарыг-аржык чок чурттап чораан.

Когурумнуг куу час. Кезек-кезек хадып келир. Ачамга хой сүдү хайындырып берип турар мен. Ол өйде Кызыл-Хая суурга шырак эмчи база турбаан. Мугур-Аксы чедер харывыс чок.

— От өжүрбес, уруум!

Ам бодап чоруурумга, азыраан адамның сөөлгү чагыг сөзү ол ийин. Каң-кадык чорда чугаакыры кедергей кижиле болгай. Бир-ле кайгамчык төөгүнү коптарып эккээр. Ам дээрге азыраан адам тыныштаар, орта чүве чугаалай албас. Эди-кежи шүүрелип калган, аныяк шаанда хүрежип чораан мөге кижиче дээр арга чок. Карактары оңгайган, чүгле думчуу коңзагар. Холунуң кырызы адырланы берген, көк-көк дамырлары чоонзумаар апарганзыг. Бир-бир бодаарымга, азыраан адамның салаалары узагылааш, чүстери чоржак-чоржак апаргылаан.

Кээргенчиг чүве чүл? Азыраан ием ачамның чанында коваңайнып олурар, ол хиреде кады кыраан хайыралыг эжиниң арып-доруп баксыраанын көрүптер хары чок. Хөөкүй ием бажын согаңнадып, ынаар-мынаар суйбаттынар. Азыраан иемниң караа багай апарганын кымга-даа чугаалавас дээн мен. Ам мени кым дыңнаар...

Авам болган авам силер. Хой кадарып чорааш, чедип келдим. Чонаада өг эжинге турар бодуңар караам уунга көзүлбедиңер. Өгте кирип кээримге, карааңарны дилиндек кидис-биле дуй шарып алган ордуңар. Айтырарындан безин корткан мен. Мээң холдарымга холуңар салгаш, мынча диңер:

— Сен чогуңда ийи оол келди. Сени айтырдылар. Ачаңны айтырдылар. Оон: «Бисти херечилээр кижиге турбазын» — диген соонда, ийи оол кырымда-ла келген. Бирээзи мени так тудуп турда, бирээзи караамдыва ажыг суг кудупкан. Ол олчаан караам чүве көрбөс апарды.

Авам болган авам силер. Сөөлүндө билип каан мен. Мени күштеп-чазарлап турган Аңгырбан биле Межерген олардан өске кымнар боор ийик деп даап бодап каан мен. Шыны херек, ол ийи оолду шүүгү үзүп шийтпээн, кымдан чүнү негээрин билбес турган мен. Ол үедө меңээ сүмө кадар бизик-биликтиг кижиге бо черге турбаан. Кыргызан ием база чер четпээн, хайлыг кара холдарга караан согурартып алгаш, өөнгө ол-ла хевээр олуруп калган.

— Кандыг ор сен? — деп, кырган ием айтырар. Ол айтырыгны бир хүн үш-даа катап албан айтырар.

— Сегип ор мен — деп, азыраан адам бүзүредип каар. Азыраан адам хүн келген тудум баксырап оарын боду билир турган, ол хиреде бистерни кортпазын дээш, мегеленип сергелениээр. Мен мелегей аңаа бүзүрөп, кырган адам дораан сегий бээр деп амырап турар мен.

Эртем-билиим бар эвес, кырган адам чүү дей-дир, ооң аайы-биле хөделип турар мен. Артышты сугга хайындыргаш, хөректиң ийи талазындан чиңнээр турдум. Тыныжы алгый бээр. Суксай бээрге, изиг сүттү дазыл аякка куткаш, эрнинге тудуп бээр мен. Изиг сүт аартапкаш, кырган адамның дери тектүп келир. Амыраары ол ыйнаан, чүве туттунмас холдары ол душта күш кирип келир болгаш бажымны суудур-суудур суйбагылап каар.

Кырган адам өггө келгеш, үш хонуп турар. Аарыг-аржык кырганнарым каапкаш, ырак чер баар харыым чок. Ал сагыжым суурда, ал бодум озалааш өггө туруп турган мен.

— От ежүрбөс, уруум!

Кежээ дүжүп орда, кырган ачам база катап ынча диди. Дүн дүшкен. Ыржым болгаш караңгы дүн.

Азыраан адамны чүгө чылдың-чылдың тайга бажынга топкак кактырып турарыл? Хөөкүйнү чүгө халас ажылдадып турарыл деп бодап олургулаар мен. Шынын сөглээрге, ол шагда школаны халас тудуп турган. Үе ындыг турган. Кыргызан кижини оода-ла ол өл-шык черге чаңгыс чыл ажылдаткан болза, өкпө-хөрек аары турбас ийик. Контр төрөлдиг кижиге дээш, актык кырганны чыргададыр ажылдадып кааны ол ышкажыл!

— Кандыг-дыр сен? — деп, азыраан ием база катап айтырды.

— Кортпа, кадай. Кортпа, кызым. Сегип чыдыр мен. От бурганым өршээзин!— деп чалбарааш, бир борбак чагны хып чыткан отуг кезективе каапты. От дазырткайны берди. Азыраан адамның чырык чагай күзел бодалы чалбырааш-биле кады хып турары ол ыйнаан. Азыраан адам салгадап тургаш безин оглу-кызынче, ха-дуңмазынче сөс ыттырбаан. Оөң оозунда база ужур бар. Бир-тээ кончр атка кирген ашак болганда, бодунуң хан төрөл чүвөлөрүн хайлыг нүгүлдүң кара довураанга боравазын бодаан деп каразыыр мен.

Чер чырып, кушкаштар мыжырткайны бергилээн. Азыраан адам кадык тооннуг апарган. Боду дашкаар үнгөш, сергелеңи кончуг кирип келди. Дилээнин ёзугаар дыйтылаа хууңдан сугну саарылдыр кудуп бээримге, арыгланып чунуп алды. Кырган ием база омак-сергек аян кирип келген, чанында кожалаштыр олур. Кончуг дүрген шайны хайындыра кааптым. От дызырткайндыр хып чыдыр.

— Шайың үстүн ачылыг-буянның чырык хүнче, ат-сураглыг Мөңгүн-Тайгаже, от бурганывысче чажып каг, уруум!— деп, согур ием эрги шагның чаңчылын сагыда берди. Бир-ле дугаар, эң-не сөөлгү катап хүнче, Биче Мөңгүн-Тайгаже, от ээинче, көк дээрже эртенги шайым чажыын чашканым ол ийин.

— Мээң кады ажылдап турган өөрүмден кижичи келди бе?— диди.

— Чок — деп харыым дыңнааш, азыраан адамның буурул бажы халаш диди. Мелегейим ол-дур. Арай бир янзы харыылаар ужурлуг турган, ол орта часкан мен. Чүвениң шынын чугаалаан — чазыым ол.

— Кортпаңар, иешкилер. Ам сегиirim ол-дур. Каң кадык апаргаш, суур иштинге ажылдаар мен. Чаа клуб тутчур мен — диди.

— Кырган кижичи тудугга ажылдааш, кемдеп-кергей берзиңзе, канчаар сен? Өгге сүттүг шай ижип олур — деп, кырган ием кады кыраан эжин кандыг-бир хай-халаптан баш удур камгалап, оозунга бачыттыг хат-салгын дээспес хире олурду.

— Чымчак сыртыктан салып бер, кызым — диди.

Анай кежи хөрөктээшти дүре туткаш, сыртык кылып бердим. Кырган адам менче чассыңнадыр көөрге, карактарында чаштар сыстып келген. Баарым ажыш диген. Кады кыраан эжиниң карактарында бүлдеңейнип келген чинчи чаштарны кырган ием көөр салым чок болган, ол-ла кончуг кээргенчиг чүве чораан. Баарым ажып, ыдым читкен.

— Одуң өжүрбе, кызым!— деп база катап чагыын ча-

гааш, кырган адам салып берген сыртымга буурул бажын салып алгаш, чаңгыс сөс-даа хөк дивейн, ылым-чылым удуй берген.

Чер чыраан. Сылдыстар читкен. Хүннүң эртенги херелдери хараачадан бакылап келген. Өг иштинде ийм анайлар сидирткейндир дешкилежиپ турарлар. Оларның чаптанчыг чаңын кырган адам көрбөс-даа, карактарын шайып алгаш, шыыладыр удуп чыдар болду. Чылыг өгге чырган турган чуртталгамның сөөлгү эртени ол деп чүвени ынчан кайын билир ийик мен..

— Кандыг-дыр сен?— деп, кырган ием дүүрөп айтырды.

Кырган адам харыылавады. Ыглапкаш, дашкаар үнө халаан мен. Хоор аъттыг кижичелзип кел чору. Ачамның кады токпак хап турган эжи ол ыйнаан. Келирге-даа чүү боор, күжүр кырган узун уйгузун удуй берген. Өлген кижиниң аксынче сүт-даа кударга, ашпас дижир. Кырган адам дириг чыдырда, келген боору кай.

Хоор аъттыг кижичелзип коданга чоокшулап кээрге, та хорадааным ол, та хомудааным ол, боскум чарылгыже алгырыпкан мен.

— Ачам! Хөөкүй ачам! Тыным алган адам!

Кижичелзип апаарга, алгырып-кышкырып болбас, аяар сымыранчыр дээр чүве чораан. Азыраан адам черниң черинге салгадап арааш, өөнге келирин келген. Хөөкүй адам бергедеп турда, кым-даа кадыын айтырып келбөөн, аңаа хомудааш, алгырыпкан боор мен. Кижилер, езулуг кижилер болзуңарза, дириг чорааш амыр-мендиңер айтыржып чоруңар. Ажыг-шүжүгнүң хайынга кактыргаш, бир бодаан бодалым ол ийин.

Хөрээм кагылар апарган. Дегдире бергеним ол деп билип каан мен. Ала-хөлүмде эдим изиир, шаам төнер. Аалдар аразынга кылаштааш, дерим төктүр. Чөдүртүр апарган мен. Мени өкпези аарыг деп билип кага, кым мени ажылга кирип аар боор, кым мени бажыңынга хондурар боор. Калган адам дегдире бээрге, хереглеп турган кара эмнерни улустан чажыра-чажыра четтирип турар мен. Та чүм ыйнаан, суурже кирип турар апарган мен.

Караа багай кырган иемни даады кээргеп чоруур мен. Азыраан адамның сөөгүн тудуп каан соонда, кырганнарның өөн өрттедикен. Хөрек аары хоралыг дээр чораан, ынчангаш-ла өрттеткен боор, ооң алыс ужурун эки билбес мен. Кырган иемни беш оол, алды кыс божаан дээр чораан. Күжүр иемни хеймер оглунуң бажыңында чурттадып каан. Ынчан оларның бажыңы Кызыл-Хая суурнуң хүн ажар кыдыңга

турган. Мени кым-даа оларның бажыңындан үндүрбээн. Мен бодум-на өглер, бажыңнар кезип чорупкан мен. Чажыт бодалым турган. Хөрективе дегдирткеним билгеш, чаш дунмаларымны халдавырлыг аарыгга чагатпазын бодаан мен.

Баштайгы удаада шыдалдыг аалдар кезип турган мен. Улустуң алгы-кежин эттеп бергеш, борастанып чордум. Улустуң айбызын кылгаш, чүү-хөө чүвени тып ап чордум. Кижидер кепти, кижиде эдилээр этти канчаар-даа даарап чордум. Ийи холдуң күжү-биле амыдырап чораан мен.

Бистиң Мөңгүн-Тайгага кырган улус ол үеде Шагааны чылдың эрттирер. Шагаалап турда, бир кончуг хүндүледир чораан мен. Кырган адамның хөм хаптыг игилин ап алган мен, даады ап чоруур мен. Игилимге ойнааш, чоннуң ырларын ырлагылап, бурун шагның хоюг аялгаларын уяңгылыг бадырып, алгыш-йөрээлин салгылап бээр мен. Бир чамдык өглерге азыраан адамдан салгап алганым узун-кыска тоолдарны чыылган чонга ийи караам шийип алгаш, алганы аарак ыдып бээр мен. Мээң тоол ыдарым таалап дыңнааш, олаа кавының чону мени эмин эрттир ямбылап хүндүлээр. Эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуп турда, чалаттырып чоруур мен. Бир чамдыкта мени эзерлиг аът чедип алгаш, чалап келир турган.

«Тоолчу Сүрүңнүң уруу».

«Аңчы Сүрүңнүң уруу».

«Игилдээр Сүрүңнүң уруу».

«Ырлаар Сүрүңнүң уруу».

«Шевер Хоюгнүң кызы».

Биче Мөңгүн-Тайганың кажан-кезээде харап көрүп турары Мөген-Бүрөн хемниң улуг-биче кижилери мени ынчаар алдаржыдып алган чүве. Ол-ла хамык аттар — шола аттарым ыйнаан. Аныяк улус тсол ыттырар. Кырган улус игилдедир, шаандагының ырларын ырлаттырар, аялгаларын игилимге тырттырар. Мынчаар-ла чурттап, амыдырап чораан мен. Ойнап бээримге, дааранып бээримге, буянның кижилер меңээ чүү-хөө чүвени артыктап бээрлер. Улустуң берген чүвөлөрүн нары-шээр чокка алып мен, четтирер мен. Кижиниң чону кончуг.

Эки чүвем — кырган кижилер мени кончуг хүндүлээр, саггыш човап кээргээр, өг-бүлезинге чассыдып хоргададыр. Кырган кижилер төрөөн ада-ием адын-сывын чажырап, азыраан ада-ием адын-сывын меңээ чыпшыр чугаалажыр, ол чорук мээң көскүлөңнеп чоруурумга дузалыг турган. Багай чүвем — шала тенек кижилер мени улустуг черге «контрсидии» дептер, ол-ла кончуг ырма сынчыг болгаш аарышкы-

лыг чүве. Коргунчуг чүвем — чурттаар ораным чок, дыка чаржынчыг мен. Азыраан адам-иемниң өөн ыйбаландыр өрттетпээн чүве болза, ол өгге чаңгыс бодум чурттап орап ийик мен, азыраан ием-биле-даа демнежип чурттаай эртик мен. Кызыл-Хая суурнуң кыдында өгге чааскаан чурттап орап ашак-даа кижиге бар, кадай-даа кижиге бар. Мен олардан черле канчап дора деп мен аан. Өске кижилерниң чаа чуртталгазын тударынга дуза кадып чоруур салым-чолдуг өскүстүр мен.

Кандыг-даа сооктан, кандыг-даа халыындан, кандыг-даа аштан, кандыг-даа човуладан артык бир хилинчээм бар. Аныяктар өгленир деп барганда, оларның ада-иелери мени тускай чалаар. Мени келдиртип алгаш, чаа тигер өгнүң хамык дериг-херекселин меңээ даарадыр. Өг куру сырыыр мен. Ширтек сырыыр мен. Кожалаң сырыыр мен. Шай, дус хавы даараар мен. Торгу-маңнык тонун даараар мен. Адак сөөлүндө сыртык арны даараар мен. Янзы-бүрү таналар, чинчилерни дизип тургаш, угуулзалаң шимээр мен. Сыртык арны — өгнүң арны дижир.

Куда дүшкөн черге мени алгандырар. Оолдуң, кыстың ак өгге чурттап эгелээнин алгап-йөрээр мен. Ажы-төлдүг, бай шыдалдыг, эштиг-өөрлүг болурун болгаш ада-өгбезиниң чуртунга амыр-шөлөөн чурттаарын алгап-йөрээр мен. Ол ырлай аарак алганып турар йөрөөлдеримни азыраан адам Сүрүң Херткеден өөренип алган мен. Шаг шаандан бээр тыва чоннуң куда дүшкөн черге алганып ыдар алгыжы ыйнаан. Өг тиккен аныяктарны алгаан йөрөөли ыйнаан. Куда дүшкөн черге салып чораан йөрөөлим бо:

Хараган дег малдыг болзун.

Хая даш дег эттиг болзун.

Сарыг-сарыг баштыг оолдуг болзун.

Сара аскыр өөрү чылгылыг болзун.

Соңгу эдээн анай, хураган саза базар болзун.

Мурнуу эдээн ажы-төлү базар болзун.

Шаап четпес коданныг болзун.

Челип четпес челелиг болзун.

Эзертээни чыраа болзун.

Эдилээни мөңгүн болзун.

Бастырганы чыраа болзун.

Ваштаңгызы маңнык болзун.

Хемчээл чок назынныг болзун.

Кедип четпес хептиг болзун.

Торлаа ышкаш өөр-өнер болзун.

Торгу ышкаш каас-чараш болзун.

Өгленген аныяктарның ада-иези ак аякты долдур араганы сөңнеп келир. Ол шагның езузунда үжен чеди хар четпээн кижии арага ишпес дижир. Арагалыг ак аяктың эриинден амзааш, дедир сунуп каар чордум. Өг тиккен аныяктар база арага ишпес чаңныг турган. Кудага келген оолдар, кыстар улуг улус чанынга барбас, арага-дары ишпес, чүгле амданныг чем чиир, шай-суксун ижер, тускай өгге азы ажык шөлге ойнаар-тоглаар. Улуг улус бир өгге чыгылып алгаш, араганы бичиилеп ижер. Эң баштай аалдың эң улуг назылыг кижизинге кундаганы сөңнээр. Куда болган черге ийи дугураамны анкаш, соксан каар. Чиң шайны ижил, аштың-чемниң дээжизин чооглап, хөөрежип чугаалажыр.

Куда дүшкен черге алгыш-йөрээлим салгаш, меңээ берген ажын-чемин алгаш, ырап чоруптар мен. Шөлээн черге баргаш, кударап, караам чажы төктүп келир.

Мен база аныяк назынның кижии-ле-дир мен. Мээң кудам чүге дүшпезил? Ийи чодам сынган бе? Ийи холум бертинген бе? Суглуг караам соолган бе? Кежегелиг бажым тазарган бе? Эмиг-төжүм чок бе? Төрүүр хүндүс төрүттүнген мен. Кыс уруг бооп чаяаттыгнан мен. Төөгүм контр болган ужурундан меңээ кым-даа хандыкшываан. Мени кым-даа оглунга айтырбаан. Бир катап башкым-биле өгленчи бер часкан мен. Ол башкыны менден Долдаш Доңгак күш-биле чарып каан.

Мээң үем-чергем оолдар, кыстар өгленчип, куда-хувуюн дүжүргеннер. Ак өгнү тиккеннер. Ажы-төлдү көргеннер. Ааскежиктиг чуртталганы чурттап чоруурлар.

Куда дүшкен соонда төрөөн адамны, төрөөн авамны, чиде берген дуңмаларымны, азыраан адамны, азыраан иемни албан сактып кээр мен. Чечен-мерген азыраан адам! Сүрүң адам кудам дүшкен хүндүс алгыш-йөрээлин салып турган боору кай!

Мээң салымым аалдар кезип чоруур... Мээң чуртталгам шуурганга сый шаптырыпкан шет-биле дөмей. Мээң бодалым көк дээрни бүргээн кара булут-ла. Чоткан-шуурган чежемей-ниң-даа каржы-дошкун болза, арга-арыгның когун үспес болгай. Ынчаарга бүдүн өгге онча-менди чурттап орган актыг-шынның ашак-кадайның чуртталгазын чаңнык дег буза шаап, ажы-төлүнүң когун үзүп турар чүү деп халаптыг төре тыптып келген чүвөл? Контрларның когун үзер деп хай-халаптыг суртаалдың кончуун!

Аш бөрүлөр кодан хойнуң когун үзе кырып кааптар дижир. Ынчаарга бистиң ада-иевистиң өөн кым бусканыл? Өскээр бардым... Мээң төрөөн адамны контр деп кара нүгүлге кииргеш, бистиң төрөл аймак кижилерни истеп-сүрүп, кара-

бажыңга суп, ханын төгүлдүр эттеп-соп, адып-боолап турарын эки-ле билбес турган мен.

Долдаш Доңгак контрлаан деп сураг үнген. Каая-даа баарымга, улустуң бүдүү чугаалажыр чүвези контр Долдаш апарган. Мен база кайгаар мен. Мөген-Бүрен сумузунуң девискээринге Долдаш дарга дээрге кайгамчык хувискаалчы, нам үүрүнүң даргазы, бижик-билии бажын ашкан, албанның ажыл-жерээ дээнде алган кадайы-биле кады хонарын безин уттуптар, ырак-узак аалдарже сургакчылап чоруп бээр кижги турган. Долдаш дарга моол бижикти тергини билир, ынчаарга Тываның шокар үжүү көстүп кээрге, боду-ла сыыладыр номчултар, шылырадыр бижиптер апарган джигирин дыңнаан мен. Үжен чылдың эгезинде бай феодалдарнын кошкул-хөреңгизин хавырарыңга боду-биле киришкен. Мөген-Бүрен сумузунга улаан-булуңну, чайлаг школазын, адак сөөлүндө эге чада школазын тудуп тургузарын эвилелдээн кижги база ол.

«Дорала дег чүгүрүк аъттыг болуңар. Долдаш дарга дег бижик-биликтиг болуңар» деп бо үлегер чугаа бистиң черге кончуг нептерээн турган. Мөңгүн-Тайга девискээринге бижик билбес чорукту узуткаарыңга Долдаш дарга эрес, шудургу киришкен. Ылаңгыя улуг улустуң бижик бөлгүмүн боду башкылап турган. База бир дыңнаан чүвем — Мөген-Бүрен сумузунга херээженнер бөлүүн тургускан. Чыгып келген кадайларга, уругларга бүгү делегей байдалының дугайында солун чугаа кылыр. Ол солун чугааны бир-ле өггө орай кезжээ доозар, оон-на ол өггө бир-ле бот уруг-биле кады хонар, ооң оозун ааспырак кадайлар безин сымыранчып чугаалажыр чүве чораан.

«Кыстаар дарга» деп чугааны кадайлардан дыңнаан мен. Шыны херек, ынчан чаш турган болгаш Долдаш дарганың хүндүс кыстап чораанын көрбөөн мен. Кыстап деп чүл дээрзин база билбес турган мен.

«Билбези чок дарга. Көрбээни чок дарга» деп чугааны бо-ла дыңнаар мен. Долдаш дарганы чон ынчаар хүндүткээр чүве чораан.

Улус чыгылыр чер — садыг-ла болгай. Бир хүн суму төвүңгө чеде бердим. Садыгның иштинде, даштында кижилер сырлып туру. Кижиге-ле болганның чугаазы бир аай болган.

— Кончуг болбаазын дарганы боолуг кижилер тудуп алгаш, сүре берген ышкажыл. Ам канчап чурттаар улус боор бис? Мөген-Бүрен сумузунда хамык араттарның малдыг бай болганы дээрге, Долдаш дарганың ачы-авыралы-ла болгай. Ам ядарап эгелээр ирги бис бе?

— Долдаш дарганың хокшул-хөреңгизин база даңзылап алган. Аптара-савазын база үжеп-чиндип турган. Чаңгыс анай-даа өзөп чивес кылдыр хораан дижир ийин.

— Мөген-Бүренге чаштып, бөлүглезип турган чоннуң дайзынгарын чылча шапкан кижги Долдаш дарга-ла болгай. Тываның көктүг-шыктыг чуртун япон идегеттерге садыптар дээн чажыт сүлчээлиг контр идегеттерни илереткен кижги-ле болгай. Долдаш дарганың кулаа кончуг дыңнангыр. Долдаш дарга туттурган-дыр, ам моон соңгаар дүлей апаар боор бис.

— Долдаш дарга хувискаалчы кижги ышкажыгай, ыңдыг кекки канчап өскерликчи идегет алаарыл? Ол дарга контр-лаан дээрге, черле шынзыклас кижги-дир мен.. Ой, өршээзин, уругларым!

— Долдаш дарга-биле чугаалажыр байтык, ооң чанынга баарындан бэзин коргар турдувус. Демги даргадан артык күштүг болгаш дидим кижилер бо турган Мөген-Бүренде база бар чүве-дир аа? Мен черле сээдеңнээн боор мен.

— Ыдыкшылдыг Мөңгүн-Тайга ынак оглун кайын базымчага кириер. Өршээр ыйнаан. Намның кызыл биледин хойлап алгаш чоруур кижги канчап арат чоннуң өжээнниг дайзыны апаар чүвөл?

— Хөөкүй Долдашты! Контр идегеттерниң дазыл-дамырындан бээр тура тыртып узуткаар деп тургаш, боду туттурун алган ышкажыл. Кижиге кижги бүзүрээр арга чок болган шаг-дыр.

Бир боодал дүңзе таакпы садып алгаш, тырылган кижилерниң аразындан чүткүдүп үнүп ор мен. Тоолчу адам чок апарган соонда, таакпылаар апарган мен. Азыраан адамның ажыын ажып, азаның сарыг таакпызын тырта бергеним ол ыйнаан.

— Контрнуң уруу!— деп, бир-ле кижги былырады.

Сырлып турган кижилер, менден ческинген боор, ийи тарай булгурлу берди. Улустуң ортузунда чааскаан калдым. Саасканнар ышкаш, чалчырткайнып турган кижилерниң аксы хак диди. Бир удаа ческинчек чүвөлери дузаптар бодааш тыртылган мен. Садыгдан үнүп келдим.

— Контрнуң сыскындызы!— деп, бир-ле кижги көргүреди.

Эддим-кежим изиш диген. Кызыдып каан демир кузумуур-биле хөрээмдиве улдапканзыг болду. Мээң чанымче чагдаар кижги чок. Кижги болган-на менден дескелээрин бодаар. Калчаа аарыг ыттан кижилер коргар, дезер, чаштыр боор. Кижилер менден база дезер, чаштыр болганы ол ышкажыл. Садыг чанынга чыгып келген имилеве улус хувискаалчы дарга Долдаш Донгак контрлай бээрге, ол дуга-

йын чугаалажыр дээш мени эскербээн боор. Таакпының кыл-базы чок дижир. Бир боодал таакпы тудуп алгаш, үнүп кел чорумда, таакпызырак кижилер мени көрүп кааш, танаан хире. Таныыр дооста контрнуң уруу кылдыр танаан де. Ол кулугурлар чугаа хөөктүрер бодаан база чадап. Контрларның когун үсчүп турган дарга боду база контр херээнге катчы бээр деп чүве чугаа-соот үндүрбейн канчаар але.

Ол үеде мээң хостуг кирер черим — садыг турган. Школа бажыңын көргөш, чүрээм сыртылаар. Клуб бараанын көргөш, дүрген-не ыраарын бодаар мен. Мени ындыг черлерже киир-бес турган. Бети чадаарда хурал-суглаага безин олуруштур-бас. Кызагдаткан салым-чолга таварышкаш, кижини адым безин оскунупкан мен.

Арат-чоннуң дайзыны, япон идегеттерниң шивишкини Долдаш Доңгакты боолап шииткен деп медээ дыңналып келген. Чувениң шыны херек, мен аңаа бүзүрөвейн турган мен. Кижини бодаарга, дарга кижини чоннуң дайзыны болбаа дег...

Аалдар кыштаглап тургулаан. Мээң бир кончуг хүндү-ледир болгаш чалаттырар үем ол турган. Таныыр, танывазым кижилер мени чалаар. Мен дээрге мал-маган ишти-хырны аштап турумда, кедергей тудунгур мен. Дагда кыштаг. Мени ынаар чалаан. Бир өг бир хүн ийи сарлык соккан. Кыжын чиир болгаш часкаар чазар үүжени, хырбачаны кылырынга дузалашкан мен. Бистиң черге тараа тарывас, колдуунда сүттен кылган ак чем аймаа база хой, өшкү, сарлык эъди — узун кышты ажыр чиир чем бооп турган.

Пашта дүлген эъг хайнып турда, бир кижини солун чедирип келди. Ам болза почтачы кижини ыйнаан. Бистиң черге солун эккелген кижини башкы кижини дег магадаар турган. Почтачы келирге, коказы өглер ооң олурган өөнге сыңмарлажып келир. Чагаа келген болза, кырганнарга чагаа номчуп бээр мен. Солуннар келген болза, чажыргаш чоор, бодум-на солунну кыйгыра бээр мен.

— Долдаш Доңгактың хөрөңгизин хавырган. Кожуун төвүндүве хамык малын сүрүп аппаратка, чиик өртекке садып туру. Хавытка кирген алдын, мөңгүндөн кылган эдин-сөвин база чиик өртекке садып турар болду — деп, демги шуудаң кара таалыңындан чаа солуннар болгаш чагааларны тө каап ора, медээ чедирип келген.

Та чүм ыйнаан, азыраан адамны контрлаан төрелинге чыпшыр туткаш, нам кежигүнүндөн үндүрүп турган кончуг хувискаалчы дарга боду база контрлаан деп чүвеге чүглө ынчан бүзүрөөн мен. Долдаш дарга боду база шүүгү шиит-

келинге кирген деп чүвеге ылап-ла бүзүрээш, бо удаада солун кыйгырар хөңнүм чок апарган.

— Чунар-бажыңга ажылдаар сен — деп, солун чедирип келген шуудаңның чугаазы ындыг болган. Суму даргаларының даалгазын дыңнаткан кижиги бир шынзылга база тутсуп берди. Ак саазында кара карандаш-биле бижип каан, номчуп чададым. Моол дыл кырында бижип каан диштилер. Ол та чүге ынчаар бижээн бижик, аайын тыппаан мен.

Чогум чүнү кылырымны эки-ле билбейн, суурдува даң бажында кылаштап бадыпкан мен.

Кызыл-Хая суурда чунар-бажың. Бистиң Мөген-Бүрен сумузуңуң бүгү төөгүзүңде эң баштайгы чунар-бажың. Ол дээрге чап-чаа туткан ыяш бажың. Иштиңде суг чылдыр демир суугулуг. Сугну хемден суглаар. Чадаг суглаар. Чүге чунар-бажыңга ажылдай бергенимни ам безин билбес мен. Бистиң черге ажылдың кадыг-бергезин хамыкты мурнай меңээ кылдыртыр турган, салымым ындыг кижиги-дир мен деп, шуудунга кире берген мен. Аңаа сургуулдар болгаш башкылар чунуп турганнар. Чеди хонукта ийи катап изидер мен. Бир хүн оолдар чунар, бир хүн кыстар чунар, ол-ла.

Ынчан өске сумулар төвүңге чунар-бажың кижизи шалың ап турган бе? Билбес мен. Мээң шалыңым чок, эки чүве — сургуулдар-биле кады халас чемненир мен. Бажыңнар кезип хонаттаар мен. Колдуунда-ла караа багай ием олурар казанакка даң атсыр мен. Чугаалаан мен. Кырган ием хөй уругларлыг оглуңуң өенде хоргастанып чоруур. Оглуңуң чеди харлыг оглуңга четтирип чоруур. Чаңгыс өрөөл казанакка он ажыг кижиги сыңмарлажып кыштаан бис. Ам канчаар, кыштың соогунда даштыгаа хонар эвес. Кижиниң аштаар хырны бир берге дижир. Кижиниң доңар эъди бир берге дижир. Чиген чеминиң артыын кырган иемге чамдыкта эккеп бээр мен. Печенье-дир ийин. Бир ай болгаш сургуулдарга бир катап печенье берип турган. Директор башкының садып эккеп турган печенье дээр чораан.

□

Михаил ДУЮНГАР

ХЕРЕЧИ

Чүък баарыңга удуп чыткан Далчыр-оол боо даажындан отту чаштап келгеш, шал-бул чырып орган өг иштиңде чүү болуп турарының аайын тыппайн, хөрөөнде шугланып алган

тонун ап октапкаш, ковайып олуруп алган. Карактарын өгей тудуп, ылавылап көрүп кээрге, эжик аксында холунда боо туткан узун кижиге турган. Ол амытангың бо даң бажында өске улус өөнчө чүү херек ужуң шургуп кирип келгенин безин бодаар харык чок орган. Чугаазы шулуң-мулуң, дум-чуктап турарын бодаарга, келген кижиге эзирик кевирлиг. Ынчалза-даа эзириги ындыг-ла кончуг улуг эвес байдалдыг. Соң: «Доралчык чүве кайыл, ам бо дораан боолап каайн!» деп кыжанганы Далчыр-оолдуң кулактарыңга тода дыңналган. Ол орта ооң чүрээ палт кыннып, бажыңга: «Халбың-дыр! Чедип келгени ол-дур!» дээн бодал дораан-на чык дээн.

Далчыр-оолдуң турар өөнүң ээзи, хой кадарчызы Матна, кирип келген кижиге биле карыштыр: «Хойлар шимчеп эгеледи ышкаш» деп, дашкаар чугааланып үнүп чыдар болган. А өгнүң херээжен ээзи Бичен: «Дөгедир инек бызаанын эмзире берди бе моң» дей каапкаш, ашааның соондан холунда хууңнарын каңгыратпышаан ыңай-ла болган. Эр кадарчының үнү ынаар: «Ха-ай, ха-ай!» деп, аал кедээзинче ырап чоруй барган. Биченниң бызаа ыдып, инек сагганы-даа дыңналбаан. Соң башка бызаа кажазы өг-биле мырыңай чыгышыр чыгышы турар болгаш, сагган сүттүң даажы өгдө чыдар кижиге чайлыг дыңналыр турган.

Ол аразында демгизинге бодаарга өг ишти элээн чырып кээп, чүве көстүрү тода апарган. Далчыр-оол орган черинден шимчеш кыннып, сөс-даа этпээн. Чүрээниң херектен ушта халыыр чыгышы тиккиледир соң турарын ол билеп орган. Кортканындан аксы безин кургаан ышкаш, бүткүр боду сирилээр болган. «Бо дайзын мени дириг салбас дээн-дир. Өлүмүм келгени ол-дур» дээн бодалдар ооң бажыңга чеже-даа кире дүшкүлээн. А демгизиге эжик аксында салбараңайнып турбушаан хевээр. Ынчалза-даа ол хенертен өгнүң орун баарынче базып чоруй, суугу ажыр мойнун сунуп күдүйбүшаан, Далчыр-оолче алгырган:

— Бо ышкажыл сен, мээң азам! Он чыл бурунгаар моон чоруп тургаш: «Ол секти черле тып аар мен» дээн мээң сөстөрүм сээң кулааңга четти ыйнаан, ала! Охалаай, олур-олур харын, шимчеш диве. А мен белеткенип алыын.

Халбың шынап-ла чолдак тонунуң бир талакы кармаңындан октуг хола ужулгаш, боозун сый туда берген. Ол өйдө ооң дерзилендир көргөн карактарының оттары калчаалыг хып, ында-мында холаң сорбуларлыг арны кызыл хан өңнүг кылдыр дирчийтир хөөп келген ышкаш болу берген. Диштери база кыжырткайнып эгелээн. Ийи чырыгының азыгларыңга агартыр көвүктелип келген чараазын чылгай

тырткаш, мурнунче кайы хамаанчок дүкпүрүп, сыыладыр эткен хөрөөндөн арагазыг, таакпызыг чыт кээп турган. Далчыр-оол бир-тээ болган чүвени деп шуудунга кире берген чугаалаан:

— Че харын, өглер кезип чоруур чаңгыс кижиде менде чүү деп, боолаар болзуңза, боолап кааптар-ла сен ыйнаан. Ынчалза-даа ийи дугаар кижиниң хөрөөндөн эеп кээриң кандыг-ла болду. Боданзыңза эки боор.

— Кай, сен доралчык мени сургап де! Четпес төрүттүнген сек! Хыйыр карааң хагдынып, дыртык аксың ам дораан хак дээр эвеспе, ыт!— дээн соонда, Халбың боозун Далчыр-оолче угландырып чоруй, мажызын базыпкан. Өг иштинче ак-көк ыш бүлгүрлүп, дарызый хона берген. Далчыр-оол оғбаш дээн ышкаш болган соонда, солагай талазынче ийлени аарак ойда барып дүшкен. Боолапкан кижизиниң колдуунуң адсандан сыстып келген ханны көрүп кааш, Халбың арай аңгадаксай хонуп, боозун артында орун кырынче шывапкан. Чаза тудупкан боозунуң даажындан даштын ыттың безин сыйт дээш, ыңай халаан ышкаш болганын ол ам-на тода сактып, база бир кижиде дүрүп алганынга бодун ылап бүзүредир дээнзиг, чыткан Далчыр-оолдан үр-ле карак салбайн турган. Оозу дырбаш дивээн.

Халбың дашкаар, эжиктен бажын хөрөөнге чедир уштуп, өрү-куду көрзүнгүлээш, катап-ла хаап алган. Оон ол Далчыр-оолдуң ханын чажырап бодаанзыг, ооң хөрөөнче чүккен алган тонун шыва октапкаш, далажы кончуг үне халаан. Ол айттангаш чоруптарга, соондан хөк деп халыыр ыт чок болган. Ээлери, өдөөнде малы-даа чок, ээнзиргей аал туруп калган.

Далчыр-оол миннип кээрге, өгде кым-даа чок болган. Солагай талакы ээжилери ажаан-даа, аараан-даа ышкаш ыстаар мындыг. Оң холу-биле тудуптарга, салаалары, адыжы дораан-на кызыл хан болу бергеннер. Ковайып олуруп алгаш, чыткан чартыын көрүптөр дээрге, чадып алган кидизиниң кыры база хан-шылба чүве болган. Суксаары-ла хөлчөк дээрдөн башка дем чаа, бооладырының мурнунда ышкаш, коргуп сирилевээн. Чүрээ база оожумнай берген. Суугу кыдыында турган соок шайлыг хөнөкти алгаш, Далчыр-оол ооң эмискиинден боскун кылдырадыр улай-улай пактагылай каапкан. Оон ол ханы төгүлгөн черинден чайладыр чылыпкаш, эьдинде чуга хөйлеңин аяар уштуп, балыын ылавылап көргөн. Боогу колдук хозундан өткеш, чүгле ээжилериниң кечин дургаар сывыра дээп эрте берген болган. Сөөктерин канчап харын кыргый шаап чоруй барбаанын ол иштинде кайгап орган.

Кижилер дег бүрүн-бүдүн эвес кылдыр төрүзе-даа, хөөкүй авамның багай оглун кежиктиг хүн чаяал каан буяны-дыр ийин кылдыр бодай кааптарга, Далчыр-оолдуң карактарындан борбак-борбак чаштар төктүп келген...

Далчыр-оолдуң шын адын Нарын-Белек дээр. Ол атты аңаа авазы берген. Арын-шырайы шала хирелиг болган оглун күжүр ие кээргээш, чон аразынга оода шору аттыг чорзун дээш, өнедини-даа ыпчаар адады-ла ыйнаан. Чүгө дээрге оолдуң карактары төрүмелинден-не хөлчөк хыйыр болганнар. Бажының хевири база чиктиг: арты деп-дески калбак болгаш, мурнунда хаваа кедергей достак. Чөвөөниң кыры калбаа-биле соп, ойбаңайнып чыткан ышкаш сагындырар. Оолду көргөн кижилер, чаш төл бажы ажырбас, өскөн аайынче-эптелип, хевирлеттинип чоруй баар деп, пениң сеткилин чазаар турганнар.

Адазы оглунга, кыстар аразында эр чаңгыс төрүттүнгөн чүвем дээш, кедергей ынак турган. Уругларын арта өзунга бодаарга, шоолуг чассытпас апарган. Ынчалза-даа ол оглун, кадайы ышкаш, бир аңгы кылдыр санап, иштинде бүдүү сагыш човап чоруур сеткилин өскелерге билдиртир хөңнү черле чок. Ада сеткилинде артканнары дег кадык, дудак-дудуу чүвези чок төлү кылдыр бодаарын оралдажыр. Кадайының: «Багай чүвемни, кээргенчиг чүвемни» деп, оглун чассыдып орган сөстөрүн дыңнаанда, кедергей хорадаар турган. Ынчангаш бирээзи ашаа барда ол сөстөрүн этпес дээш хөлчөк кызар.

Далчыр-оол он ийи харлап чорда, адазы, иези чаңгыс чылын хенертен улаштыр-улаштыр чок апарганнар. Ээн өгдө чааскаан арткан оолду иезиниң кырган даайы, күүйү боор улус өөнге тургузуп алганнар. Оолдуң ийи бичии угбалары школада. Дунмавыс сакты бердивис деп хөөкүйлер суурдан шоолуг ырак эвесте даайының өөнчө чай чок кадында бо-ла чадаг маңнажып кээр турганнар. А Далчыр-оолду ачазы школага өөрөтпейн барган. «Багай кижги амытанның тепек-мунак ажы-төлүнгө кыжыртип, кочулады бээр. Ооң орнунга ада-иезиниң чанынга өскей аан» дээш ынатпас болган. Суурдан башкы, дарга кым-даа келгеш көгүдүп, ээлдирип чадашкан. Школа деп чүвениң бар, чогуң Далчыр-оол-даа билбейн барган. Эрге-чассыг кижиге аңаа ада-иезиниң чаңы дег эки, магалыг чүвө чок ышкаш болган. Чеди хардан эгелеп-ле ол авазының, ачазының езулуг дузалакчызы апарган. Өгдө ооң кылбас-тутпас, ажылы чок. Аяк-саваны-даа арыдыр чуп,

даштын өдөк-өлдү-даа бодунуң шаанче аштап-арыглап-ла турар... Шай-шапты-даа болза борастап хайындыра кааптар. Нарын, силиг талазы-биле ийи угбазын ында каар. Өгнүң чүк-чыышкынын бо-ла эдип чазаан турар. Өлгүүргеден чем ижер аяк алганда, оозу чеже-даа арыг болза, суг-биле албан чая тудуп алып. Өгдүвө киргенде ийи идиин эжик аксында шагда-ла ушта тепкилепкен боор. «Авазының оглун адап кааны шынап-ла анаа эвес болган-дыр» деп, кожа-желбээ өглерниң кадайлары оолду бо-ла чаптап, чассыда берген орарлар.

...Далчыр-оол эр бооп өзүп келгенде, Нарын-Белек деп шын ады аңаа катап эглип келген. Бичиизинде дег ооң шолазын дорт адаар кижичок болган. Кырган даайы ону ынчан бир удаа өглөп-баштап, шуудадып каар деп бодааш, ийи хем кежилдир чурттап турар улустуң база ада-иезиниң чанынга өскөн уруунга арага куткан. Ирей, кадай дедир келзе-ле, шоолуг чугаа-соот чок болганнар. Арага-дарызы, эьди-чеми-даа барык олчаан чыгы чедип келгеннер. Нарын-Белекке чүнү-даа бук дивээннер. Каш хонук эрте бергенде күүйүнүң кожазы шугаганчыга: «Уруувус өскүс-чавыс оолга берип шыдавас бис дидилер. Хөөкүй оолдуң хевир-дүрүзүң, чевен-зимээр чугаа-дылын холуурлары ол ыйнаан. Улуг улус эртип өөдежок чүвелер чорбадыве, угбам» деп органын өг даштынга билдиртпейн кылаштап келген боду душ бооп дыңнаан. Ооң соонда база бир чыл эрткенде, өске улустуң уруунга арага кудар деп дап бээрлерге, Нарын-Белек даайы, күүйүн соксадып каапкан.

Оон бээр элээн чылдар солчуп эрткилей берген. Хыйыжа бээриниң бетинде чээнин өглөп-баштап каар бодаан даайы, күүйү шагда-ла «кызыл-дустааннар». Нарын-Белек ырак, чоок төрөл аттыг кижилериниң аразынга үнүп-кирип, бирде бо аалдың, бирде өске аалдың малын кадарып чурттап келген. Ийи угбазы аңаа карак-кулак, өмөк-дөмөк болуп-даа шыдавааннар. Бирээзи офицер ашакка барып алгаш, Тыва-зындан ырап чиде берген. Өскөн-төрөөн черинге келбес, сураа ынаар чурттап-ла чоруур ыңдыг. Өскези мүн-не бодунуң суурунда өг-бүлө туткан. Ажы-төлү мырай эңдерлип калган. Ашаа кижичи амыдырал көңгүс билбес, баш чок арагалаар амытан болган. Угбазы чааскаан аар-саар ажилдар кылып, уругларының аксы-боскун, экти-мойнуу чоктатпайн борастанып чоруур. Аңаа бодаарга Нарын-Белек харын оозунга дузалыг. Улустан алган бичи үс-чарын, эьт-чемин эртип-

дүшкенде бо-ла киир октаптар. Чээннери безин пат өөренип калган болгаш, кирип орган даайының холунче көөрлер.

Аалдар аразынга ол ынчап чорааш чүнү көрбээн дээр. Кижилерниң эки-багынга, харам-тыртымынга дужуп мага ханган. Үндүр-киир ойлаттырып-даа турган чери бар. Ынчалза-даа чырык чер кырында хөй кезиинде эки сеткилдиг кижилер амыдырап чоруур деп чүвени ол база билген. Ындыгларның бирээзи Нарын-Белекке кезээде чымчак, кижизиг көрнүп, өг-бажынга кирерге өскелер-биле бир дөмей чугаалажып, хөөрежир Сүрүң ашак ол. Ынчалза-даа хөөкүй ирей ам чок. Шынчызы, дидими дээш ол амы-тынындан чарылган.

Ээн тайгага совхозтуң семиртир иртин кадарып чыткан ашакты Халбың келгеш өлүр эттеп каан болган. Ооң боттаннап тип алган чадырынга Нарын-Белек орук аайынче кире дүшкеш, аңа душкан. Ашак даштын тынар-тынмас чыткан. Иртери дыттар хөлегезинде хүндүскү изигден девээлеп турганнар. Нарын-Белек ашакты ковайты соп, чугаа эрээн. Оозу бирээзиниң үнүн мүн-не танаан хевирлиг: «Халбың... шаңда тараа...» дээр болган. Оон ыңай сөс эдип шыдаваан, бажы безин сула салдынып, черже халаш дээн. Оозу артында кыйырт кылынган ышкаш болган. Нарын-Белек ашактың оң талакы карааның турар орнундан чаа агартыр-ла уштунуп келгенин ам чаа эскерип каан. Коргуп белиңнээн уу-биле ону адыжының ишти-биле дедир киир иде каапкан...

Халбың ол херек дээш он чылга шииттирип алгаш чорууй барган. Судка чаңгыс-ла херечи бооп Нарын-Белек келген. Өлүрүкчү эгезинде элээн үр хөрлеп чорууй, адактың соонда дужуп берипкен. Херечиниң чугаазы-даа, херектиң болуп болур чылдагааны-даа Халбыңны карартып эгелээн. Сүрүң ашак дөрт чыл бурунгаар суурнуң шаңындан тараа оорлап садыпкан Халбыңны херечилепкен. Ол дээш оор үш чыл херекке онаашкан. Ашактың амы-тынынга өлүрүкчүнүң четкен чаңгыс чылдагааны ол. Бажынче улуг докпак-биле соп өлүрүп каан болган.

Бир эвес Сүрүңнүң коданынга Нарын-Белек келбээн болза, кым билир ону, ээн тайгага болган үүлгедиг билдинмейн эрте-даа бээр турду-ла ыйнаан. Ооң сөөлгү сөстөрүн кым дыңнап, шагдаага дамчыдар турган деп. Ынчангаш херек адаанче кирипкен херечизин Халбыңның өш бодап боолааны ол. Ооң турар өөнүң ээлерин-даа херекке албаан. Черле ынчаш бо тайганың каш малчыннары оон пат коргар, өглеринге ол эзирик-элээр-даа кирип кээрге, хоюн өзөп, хойтпаан тип бээринден чажам дивес. Өг бүрүзү чүгле биске-ле дегбезе деп бодаар. Халбың ону билир болгаш, каяа-даа чораанда

туразында чагнаар. Шала чүве тооксакас улусту хончуз нда улуг бижээн уштуп каап оргаш түрү бастып коргудуп аар. Тайбың, мал малдаан улус чүнү канчаптар боор. Шагдаа-магдаа чери база бир оран дүвүндө чүвени. «Халбың ол аалда, бо аалда келген дидир» дижип, ылым-чылым апарган орарлар. Сүрүң ашактың мурнунда ол кат-иезин эндеп каарга, улустары корткаш чажырыпкан дижир чугаа база бар. Кадайны ынаар бүдүү-хеле ажаап каапкан. Анаа-ла кадык чораан кадайның дугайында: «Бажынче хан чүгүргөн» деп чугаа аалдарга тарай берген. Күдээзи Сүрүң ашактың херээ дээш чоруй баарга, каты ашак бир арага ишкен черинге: «Уругларым иезин ол чүве соп кабадыбе» деп, ыглап орган чери база бар дээр. Ынчалза-даа бо бүгүнүң бажы көдүрүлбээн, улустар, аалдар аразында чажыт бижирежиг бооп артып калган...

— Халбың сени чогум кандыг боо-биле боолады? Дүүрге бе, карабин бе?— деп, истекчи Нарын-Белектен ылавылаан.

— Эрги тыва боо-ла чорду. Соондан сый тутар кылдыр дүүрге ужазы кожуп каан. Черге шанчар буттары база бар.

Иstekчи эр столундан туруп, өрээл иштинге кезек ынай-бээр баскылаан. Ам кандыг айтырыг салыр ирги дээнзиг, Нарын-Белек оозун эдерттир көрүп каап, ыгыт чок орган. Бир шаг болганда истекчи столунуң артынга барып саадай каап-каш, мурнунда кижизинге тайылбырлаан хевирлиг чугаалаан:

— Халбыңның боозун хавырып алган бис. Ынчалза-даа ол «мен кижин боолаваан мен, өнедин мени карартыр дээн арыг нүгүл-дүр» дээш чыдыпкан. Холумга тудуп чораан ыажымның ужу-бажы-биле пашкылапканым шын, ээгилири ынчангаш сүвүрлү бергеннер-дир, чанагаш орган эytte чүү боор деп аштып туруп берген. Сени ылап-ла боолаанын көргөн херечи чогуң ажыглаар сагыштыг. Турган өөңнүң ээлери: «Та, даң бажында Халбың холунда куу ыяштыг-ла хире халып келген ышкыш болган. Өдектен үнгөн мал бажынче халыжар дээш, орта эскербээн бис» дишкеннер болгай. Ынчап кээрге, оларның чугаазы демгизиниң өчүүнге база дүгжүп турар. Халбың сени ылап-ла боолаан дээрзинге мен чигзинмес мен. Ынчалза-даа менде ону хөрлээр арга чок кылдыр шынзыдыптар барымдаа чок бооп турар-дыр ийин. Халбыңның боозун хавырып-даа алган болза, ол кижин боолаан сен деп буруудадыр эргени бербейн турар.

Нарын-Белек истекчиниң тайылбырынга сеткил ханмааны илдең: «Ам чүнү канчалза экил, ынчаш» дигензиг олче

тулдуз көргөн. Оозу оон чалданган чүве ышкаш, көрүжүн хажызында соңгаже угландыра каапкан. Нарын-Белек бир удаа сандайындан туруп, үнеринче дап берип бар чыткан, катап-ла олура шаап алган. Истекчи баарында папканы ажыдып, ында эмгелеттинген хөй саазынарны сайгара салгылай берген.

— А бала бажында боо огу херечи болбас бе, дарга?— деп, Нарын-Белек ол аразында дидим эвес-даа ышкаш, аяар чугааланган.

Ону дыңнааш истекчи эр билдиртир-билдиртпес сырбаш кыннып:

— Кандыг ок? Бала бажында?— деп, барык тура халыыр чыгыы айтырган.

Бирээзи оозунуң элдепсиниин-даа херексевейн, демги оожум үнү-биле уламчылаан:

— Халбыңның боозунуң огу мээң артымда чүэк адаанга чыткан бала бажынче кире берген болчук. Бала Матпаның чок апарган ачазының эди чүве. Боттарының согаажы бар болгаш, ону ажыглавас улус. Ынчалза-даа көшкенде ону черле кагбас.

— Ам ооң кайдал? Ээлери билирлер бе?

— Чок, көрбээннер. Мен чүвени канчап билир дээш, ар-гада чажыра каап каан мен.

Истекчи эр олудундан ам-на тура халаан:

— Ол-дур! Чүге херечи болбазыл! Окту ужулгаш, кандыг боонуңул дээрзин хынадыптар бис. Ында нарын чүве чок. Сен амдызында чана бер, мен эртен албап чедө бээр мен. Бала дугайында кымга-даа ыттап болбас эвеспе.

Истекчи биле Нарын-Белек ол орта ындазында өөрүшкүлүү кончуг чарылганнар. «Бала дугайында эгезинде-ле чоп ыттаваан дээр сен? Чиктиг кижилер чоруур, аа. Че харын, суп кааны-ла эки болган-дыр» деп боданмышаан, шагдаа үнүп бар чыткан кижизиниң соонче хүлүмзүрүй аарак үдей көргөн.

Шаттар одуртур кедээр тайгаже углай шөйүлгөн узун оруктуң ортузунда, ийи сапыктарын колдуктапкан кижжи басып орган. Изиг хүн ону кээргел чок шонуп турза-даа, ооң кылажы базым бүрүзүндө дам дүргөдөп бар чытканзыг көстүп, чамдык-чамдык черлерге ол харын шошкуй каггылап чораан. Чонаада бо-ла аалдар кезип, «хөрөңгилей» кааптар чолаачы эрлерниң машиналары безин ол хүн маңнашпааннар. Ынчалза-даа Нарын-Белек Матпаларга бөгүн албан чедер журулуг. Орук дургаар ооң бажынга: «Матпа сугнуң кончуг-

ларын. Аныяк улус чүден коргар чүвөл? Шагдаага шынын чугаалап берзе. Моон сонгаар оларның өөнгө турбас-даа мен. Баланы апкаш, суурже хондур дедир базып кире бээр мен. Бодумнуң херээмге бодум херечи болгай-ла мен, ажырбас» деп бодал кире дүжүп чораан.

Ооң ыңай Нарын-Белектиң карактарынга он чыл бурунгаар ооң меңге чарылганы Сүрүң ашактың ээлдек-чымчак, мерген угаанның шырай-арны көстүр болган.

«СПЕСАЛИС»

Чоргалдың чон аразында ады — Спесалис. Ону анаа кым-даа тып, шола кылдыр чыпшыр шаап кагбаан. Чоокка чедирле кижилер ооң шын адын адаар турганнар. Сөөлгү чылдарда-ла улус улуг-аныяа чок Спесалис дээр апарганнар. Боду-даа ол адынга пат чаңчыгып калган.

Бистиң черниң улузу черле ындыг, бирээни тыпкан чоруурлар. Бир-ле кижини кандыг-бир ат-биле шолалай шааптарлар. Ынчангаш бо черге «Тарзаннар», «Хрущевтар», «Төп Комитеттерден» бээр турганнар. Ол хамаанчок «Центральный», «Ну дела» деп суг шолалыг кижилер чурттап чорааннар. Шола бүрүзүнүң канчаар тывылганын төөгүүр чүвө болза, хөй-ле чугаа кылыр апаар. Чүгө дээрге олар анаа-ла тыптып келбээн, а ооң эдилекчилериниң амыдыралы, аажы-чаңы-биле холбашканнар болгай. Чоргалдың шолазы база ындыг, азы өскээр чугаалаарга, ону боду тып алган. Кады-кожа чурттап чоруур улузу бир-ле эскерип кээрлерге, Чоргалы арага-хымыс амзапканда «спесалис» деп сөс чугаалаар апарган. Кады орган кадарчы эжин-даа болза «спесалистей» берген оран. Бодун база «мал ажылының спесализи» мен дээр. Чаңы черле хөктүг кижини. Эге дээрезинде улус-биле аар-саар чүвө чугаалажып, шеру оран. А кажан эзири улгадып, халаң-малаң чедип чораш-ла эгелээр. «Мал ажылынга чүгле спесалистер ажылдазын, эштер». Эгелээр сөстери ол.

Ооң чугаазын пат дыңнап өөренип калган улус өлчө сагыш салбастар. Чоргал боду-даа оларже кадалбас. Уунда ынчап оран, чок болза даштыгаар үнгеш, чааскаан чугаалангаш туруптар. Чаңын билбес кижини болза, чалчыттынып тур деп дораан бодаар. Ынчалза-даа ооң алгырып-кышкырып турганын кым-даа көрбээн. Хажызындан көөрге, анаа-ла чугааланып турар кижини. Солагай холун хөрээнге чыпшыр туткаш, оң холунуң айтыр-салаазын ол-бо кожаңнаткылап, бажын чугаазының аайынче бир бурунгаар, бир аткаар октай каггылап, бадырып-ла эгелээр:

— Мал ажылынга чүгле спесалистер ажылдазын, эштер. Мал ажылы берге болгаш нарын эвеспе. Ону амыр, чиик деп черле бодаваңар. А малчын кижжи дээрге, бир дугаар спесалис-тир, ону хүндүлеңер, ооң сөзүн дыңнаңар. Малчын кижжи-биле маргыжып болбас, Малчыныңар күзээр болза зоотехник, эмчи, бригадирни-даа солуп болур. Ынчап кээрге, ол күрүнениң бүгү талазы-биле спесализи-дир. Малчын кижиге чүнү-даа өөретпеңер. Чүнү кылырын ол боду билзин. Малчынның эртеми улуг. Оларның аразында Чоргал база ховар спесалис-тир. Совхозтуң алдын каадырлары — малчын-нар ол-дур. Ону мен, спесалис Чоргал, силерге сагындырып, чугаалап тур мен, эргим эштер...

Ийет, Чоргалдың эзирий бергенде чугаалаар сөстери ол. Ынчалза-даа ооң олары кымга-даа хамаарышпас. Ол ынчаар «спесалистей» бергенде, чанынга өглерниң хөй ажы-төлү-даа чыгып кээр болза, ынаар кичээнгей салбас. Харын-даа өнемчээн ышкаш, үнүн бир аңгы аяндыва шилчидип, долганып келген уругларны эргилдир тырыкыланы каапкаш, чугаазын серте чок уламчылап турар. Чанындан шаашкактаан инек-даа халып эртер болза, сырбаш дивес. «Спесалистей» бергенде угаан-сарылыны та чүү алы бээр амытан ийик, ооң оозун бурган дээрден башка, анаа кижиниң билири берге. Мынчанган чери база бар. Кожазы өгден бичии чүве амзапкан келгеш, Чоргал өөнге чаңгыс паш хойтпак опайтын алган. От салыр дээш көрүп кээрге, суугу же октаар ыяжы даштын омаа-хоң болган. Будуктап эккээйн дээш, балдызын колдуктапкаш, аргаже базып кирген. Кадайы, Чассыг, ашаан манаан-манаан, оозу сураг болган. Чаңгыс аай ыяштап чыдып берген ашак-тыр аа кылдыр бодааш, бирээзи өдек чанының чарты-чээргени-биле хойтпаан тиге шаапкан. Хупурай бер, ыяштаан кижизи көзүлзе-ле, балдызын колдуктавышаан хевээр арыгдан бо «спесалистеп» үнүп келген. Чүгле холу карбаңаар, айтыр-салаазы ходуңаар, тура дүшкеш бажындаа чайгылаар. Кадайы хорадаанындан чүнү-даа ыттавайн, дөмбүңде агыскан арагазын ооң баарынче идипкен. Бир дашканы чүү-даа болбаан чүве ышкаш кудуп иже каапкаш:

— Ох, күжүр кадайымны, мону кажан олурту кааптын, авазы? — дээн.

Чассыг бук дивээн. Чоргал айтырынынга хары эрээнде-даа чок, ийиги дашказын ижипкеш «спесалистеп» эгелээн...

Эрткен күзүн Чоргалдар суур кыдыында хоорзунга күзеп чыдырларда, оорлар хоюндан дөргөн ажыг чүве үзе сүре

бергенер. Шагдаа черинге дыңнадып, боттары-даа дилеп мага ханганнар. Изи улуг машина оруунга четкеш, оон ыңай көзүлбейн барган. Мал садар баазалар хайып база пат болганнар. Чүү-даа билдиртпээн. Совхоз директору Чоргалды кыйгыртып алгаш, долузу-биле төлээр сен деп элээн кончуттунган. Артында: «Специалистеп тургаш-ла ышкынып алдың ыйнаан» деп чемелээн.

Чок, Чоргалдың ынчан шынап-ла «спесалистээр» хары чок турган. Район төвүнүң эмнелгезинге шинчидип алыын дээш бажымайлап кирген кадайы сураг барып, он ажыг хона берген. Сагыжынга черле анчыы кончуг боорга, совхоз төвүндө төрели кижиниң школа дооскан оглунга хоюн ийи-бир хонукта чагып кааш, боду район төвүнчө улдап баткан. Баарга кадайын ханының базышкыны улуг дээш, эмчиде чыттырып алган болган. Оозунга аар-саар чем киирип берипкеш, эртенинде дедир чорупкан. Өөнгө кээрге, оол хоюн өдекте бөле шаап алган орган. Ындыг-мындыг чүве-даа ыыттавайын, ол дораан чана берген. Чоргал кежээликтей хоюнун бажын дозуп чоруурга, черле эвээшсимээри кончуг ышканы көзүлгөн. Ол-ла сезингени-биле санай бээрге, дөртен ажыг баш четпейн барган. Суурда школазындан улуг-хүн таварыштыр халып келген уруу Салбактан демги оолду сүрдүрүпкен. Оозу чүнү-даа билбес, хүндүс хойну кадарып хүнзээн мен, а кежээки одарында харын чоогунда хоорзунче бичии када ай депкеш, аалдан бараадап турган кижин мен дээн. Хоорзун оолга ак чер кылдыр көстүр боордан башка, Чоргалга ол ужу-кыдыында чокпак-чокпак талдар үнгүлээн, мал үстүп, үзе сүрдүрүп-даа болур чер. Ынчангаш оорлар холунче ылап кирген-дир деп ол дораан каразып каан.

Үжен чыл иштинде малчыннап келгеш, ол шынап-ла мынча хөй баш алзып көрбээн. Ийи-бирни оорладыр азы чидирип аар таварылгалар чаңгыс эвес катап турган болбайн аан. Чылдан чылче боттуң хууда хою-биле чирнин ыыт чок дуглап чораан болгаш, ону кым-даа билбес. Чүве алзыпкан санында-ла суурже далбаңнадыр шаап турар харык кайда боор. Дыңнадырыңга-даа сээң ооңну кым херекке алырыл? Бижиттинмээн хары, доктааттынмаан дүрүм — негелде ындыг: харысалга чогуң уржуу-дур — төлээр сен! А дөртен ажыг баш дээрге, бүдүү-хеле төлеп каар сан эвес-тир. Ажыгы-биле чугаалаарга, ол совхоз хоюндан бодунче чүве чыпшыр тутпайн чораан, алдар-хавыяа чедип алыр дээш, кожа-хелбээлеринден хураган-дөтпө-даа колданып көрбээн. Хуунуң-даа, совхозтуң-даа малы өзер аайынче өзүп келген. Ынчалза-

даа ол багай малчыннаан сен диртип чемеледип көрбөөн. Күрүнеге бээрин берип, дужаарын дужаап чораан.

Чоргал дудалгыг хоюн ол кышты ажыр кадарган. Совхоз удуртулгазы оон акша-көпөөк-даа тыртпаан. Черле ынчаш кадарчы боду база шуудунга кире берген — төлээр болза төлээр. Ынчангаш Чоргалдар бо чылын хуу хой, ешкүзүнүн анай, хураганын желчок кызып азырааннар. Совхоз хоюнуң, орай боозаткан болгаш, хураганнары база онча-менди ашкан. Чидириглиг малчыннар малын дораан дужаап эгелээр чаңчылдыг. А Чоргалдың бажынга ындыг бодал кирбөөн. Мал ажылындан өскээр ажылдаар деп ол сагымайн-даа чораан. Ынчалза-даа совхоз удуртулганың аңаа хамаарыштыр бодалы бир аңгы болган. Кыштаандан чазаанче көжүп бар чыдырда, директор баштаан зоотехник, бригадир суулар уткужуп келгеш, сарлык кадарчызы Доруун-оолга коданың дужаар сен дишкеннер. Чидирген хойларының бажын дуогу бастырып төлээрин база сагындырганнар. Херектиң хенертен болганынга алаң кайгап, аайын тыппайн баргаш ол:

— Кыш ажырып алган малымны күске чедир кадарымза, дарга. Төлээрим кай баарыл. Малдан үнгеш кижги ам дораан чүге ажылдаптар боор?— деп, директорунга чугаалаан.

Бирээзи дүжүп бээр хире эвес болган:

— Чидириң улуг-дур, хүлээт-хүлээт. Чартык чылдың санажылгазы база эгелээр болгай. Совхоз төвүнге аар-саар ажылдар тыпты бээр. Сиген-ширбиил кезер, кыштаг-кажаа септээр дээш... ажыл кай баар дээр сен.

Чаа чазаанга беш хире хонуп чорда, Доруун-оол оглун эдертип алган бо чедип келген. Чүнү канчаар боор, коданын аңаа чара ай деп берген. Өре-ширезиниң чириин база дуглап каан. Бодунуң өдээнге анай, хураганы-биле катай чээрби хире хой, өшкү артып калган...

Чайын Спасалис эш тыртып, төрөлдери болур улустуң кыйыынга өөн тип алган. Демгилери ыгташпааннар. «Кем-багы бар эвес, ынчап чайлаар-ла ыйнаан» дишкеннер. Спасалистиң бир салым-чаяанныг чүвези бар — даараныр. Кадайы Часыг аңаа бодаарга, ында калыр. Кышкы өг кидизин безин ак-мак четпейн бышкаш октаптар. Ширтек сырый бергенде, орта быражыр кадай чок. Кезек өглер ооң холун ажыглап амырааннар. Айбылаарга Спасалис дег ынангыр кижги чок. Келин кыс-ла. Оглунуң шеригден кедип келген хөйлеңин эгинде каап алган, шала көксүмээр-саргыл карактарын

сыгырарты хүлүмзүрүп, бажының дүгү шала авыраа берген, билдиртир-билдиртпес бо кылаштап кээр. Кадайлар ооңбиле черле маргышпас. «Шевер карактыг кижги бодуң-на билип көр» дээрлер. Ажылдай бергенде ол арага амзаар хамаанчок, аяк эрии безин эрнинге дээртпестей бээр. Аңаа көөрдө, кадайы харын арай сараалыг. Ынчал-мынчап дузалашкан бооп халып тургаш, элээн апкан боор. Спесалис орта кедергей ажынар. Чассыгны кончуп-кончуп чандырыптар. Бир болза уруу Салбакты салыптар. Кыс апарган чүвези боорга, оозундан авазы арай сестир. Чаңгыс-ла ондагайлыг чаңы эвес болза, адашкылар оозу-биле канчап ынчап турарлар ийик. Апканда Чассыгның чалчыттынар хайы бар болбазыкпе. Кунчуглары, чуржааттары кадайларның саан-савазының элбээн сурап, ааржы-саржаанга, божа-хойтпаанга оларның харам-тыртымын коптаргаш туруптар. Ынчан демгилери баш сугар чер дилеп, девидээрлер. Чассыгдан дезимгиреп, боттарының өглериниң аразынга ол-бо көшкеш туруптарлар. Саан-савазы бичии арбын боордан башка, олар оон чүнү чажырып шыгжапкан деп. Ийи борбак саар инектиг Чассыгга кадайларның сүт-сааны төктүп чыткан ышкаш сагындыра бээр чүве ыйнаан. А чалчык кижги сагыжындан сылдаг тывар джир болгай.

Кадайы эмин эрте бээр болза, Спесалис оозун ойтур-дүйтүр иткилептер. Кара сеткип, хол черле көдүрбес. Чассыгның өске бир элдептиг, кижги тывыын тывар аргажок аажызы база бар. Чоргал «спесалистей» бээр болза, ооң аксы дораанна хак дээр. Чээннери боор тенек оолдар Чоргалды ойнай-сылдай чамдыкта: «Күүйүм соксаар кылдыр, каш «спесалистей» каавыт даай, че» деп, бо-ла баштактаны берген олурарлар.

Ийет, Чоргалдың «спесалистээр» чаңының бо чайын көвүдей бергенин төрелдери эскерип чугаалажыр апарганнар. Чүве апкан саңында-ла «илеткелинче» кире бээр болу берген. Чугаазының аяны база өскерли берген ышкаш сагындырар. Бир кезжэ чээни Хаяжык ону өөнгө чедирип бар чыткан. Ооң незиниң эрги дээвириин даарап хүнзээш, кезжээликтей арага ижипкени ол. Өглер аразының ортузунга чорларда, даайы тура дүшкеш:

— Ам ажырбас мен, чээн, сен чана бер. Мен маңаа бичии боданып алыын — дээн.

Хаяжык удурланмаан-даа. Ынчалза-даа ол ооң чанындан ыравайн кезек турган. Канчаар чеде бээрин соондан көөр бодаан. Кижизи өөнче углаар байтык, хем уунче доора каш баскаш, чугааланып эгелээн:

— Малчын кижиге дээрге анаа кижиге эвес болдур ийин, эштер. Ону силерге спесалисти Чоргал чугаалап тур... сагындырып тур. Спесалисти ажылдан үндүрүп алдыңар. Ол ам чүнү кылырыл? Ол үжөн чыл малчыннап келген эвеспе. Спесалистиң үжөн чылдар иштиңде күүрүңе азырап берген малы чежел? Өстүрүп берген дүгүнүң өртөө чеже акшал? Ону силер өөренип көөр турган силер, эштер. Ынчап болбас... чазыптыңар ышкаш!— Чоргал хенертен эргиле каапкаш, хөрөөн хем бажынче көрүндүр туруп алган:— Чазыптыңар ышкаш деп чугаалап тур мен. Каадыржаан спесалисти чидиргениңер ол-дур. Чоргал кажан-даа аар-саар ажыл кылбас. Ол чүглө хой ажылының ховар спесализи-дир. Ону өөренип көөр турган силер, эштер. Малчын дээрге... Малчыннарны силер чаңгыс-ла оордан камгалаңар. Алды, чеди адар ланчыылардан оларга берип каңар. Оорларны кыра боолан турар чөпшээрелден берип каңар. Ынчан чүглө оларның ырмазы сынарлар эвеспе. А спесалисти Чоргалды мал ажылынга катап тургузар херек. Ол ам-даа ажыктыг эвеспе... Каадыржаан спесалистер-биле ынчаар ажылдап болбас. Оларны камнаар, кадагалаар...

Хаяжык даайын ынчалдырзын каапкаш, өөнчө базыпкан.

Хууда каш чүве соонче чеже көрүп алгаш оорар боор, Спесалисти бир хүн совхоз директорунга албан-биле четкен. Төрүүр хой бериңер деп чадашкан. Чогум харын кошкар болза кадарып болур сен диген. Ынчалза-даа Спесалисти боду оон ойталап каапкан. Назыным иштиңде төрүүр хой кадарып, хураган өстүрүп чораан кижиге ооң эвинге багай боор мен дээн. Чугаа оон ыңай хөнүвейин барган, кадарчы дедир чаныпкан.

Аалынга кээрге, кожазы Чүзең кадайның өөнүң даштында кара «Волга» кылаңайнып турар болган. Кадайы, уруудаа өөндө чок. Бичии болганда Салбак маңнап келген. Айтырарга Чүзең кадайның Кызылда сайыт ашактыг уруу чедип келген болган. Ынчангаш өглер иштин шайладып тур деп Салбагы тайылбырлааш, «сени база кел дедир, ачай» дээн.

Келген уругнуң аш-чеми-даа элбек болган. Көдээ улус черле ындыг. Кайы-бирээзинге улузу кээрге, кожаларын албан чалай кааптар. Шайлаашкын дооступ чорда, Чоргал мурнай чааскаан чаныпкан. Өөнгө келгеш ол уруундан арага негей берген. Үш хонук бурунгаар тиккеш тургузуп каан ийи паш чүвезин эзирик кижиге сактып келгени ол. Салбакайы ону чажырып каапкан болгай. Уруу кайын бээр ийик.

— Анчыг, ачай, авам база шуугаар — дээш, өгден үне халаан.

Хөв бодап адазындан дезииченеп маңнаан уруунуң сөөндан элейтип бар чыдырда, уткуй кылаштап орган Чассыг ашары дуй турупкаш чаңнай берген:

— Ой, кокай! Кыс апарган урууну саанчыладып алган, соң хойтпааның арагазын ижиң, амырап-ла тур сен бе? Уруумну суурже киир. Кинолап, концерттеп алзың! Мал ажылының спесализи дс... магалыг-ла ашак-тыр сен. Шеригде оглуң кээрге, чүнүң-биле хеп садып бээр сен. Ы-ы! Кышты өттүр өл-шаразынга боражып тургаш азырап каан хураган-нарым чүге дедир дужаадың!

Чоргал кадайын оруундан чайладыр идиптер дээш, тендирээн уу-биле оозунуң кырынче барып ушкан. Салбак халып келгеш, ачазын тургуза тырта берген. Ол аразында та чүү деп бодааны ол чүве ийик, Чүзең кадайның аалчы уруу бо көстүп келген. Херэеженнер аразында сараалыг чаңы иштинден чайгаар иттирип кээр берге кижилер чоруур. Олар чүве эскиттеп хөөктүреринге кедергей ынактар. Шуугаазын, шимээн үнген черни черле чандыр көрбес. Сактырга, аңаа киришпеске сагыжы ханмас, оожургавас ышкаш. Чон ындыгларны: «Киришпеске киришкен, хирлиг холун пашче суккан» джир. Чүзең кадайның уруу халып келген ояар хөлчөк барган. Чүгле семис хөрээ дөгдөнээр. Туруп алганы безин ондагайлыг: аар, чоон буттарын хере тепкилепкеш, ийн холун сыгыгланчак тырың быгыннарында даяныпкан. Ооң үнү аал кедээзинде тас хаяда чаңгыланган ышкаш дыйыңайнып, дылы долгайзымаар алгырган:

— Кандыг кончуг чүдек чүвелер силер. Кады чурттаан улузуңар дора көрүп, чокшуп-кыржып алган. Мээң өөм ишти улуг ажылдакчы кижидир. Чолаачызы-даа болза кайгаай! Боду сайыг, а төрелдери культура чок-ла дээр ыйнаан, билир эвес. Бужар ашак-кояк-тыр силер, өөңерже дүрген ыңай чоргулаңар!

Чассыг кырында алгырып турган херэеженче бажын көдүрүп келгеш, чугааланган:

— Ой, уруукужуум. Бис чокшуп чорбаан ирей-кадай боор бис, чон билир. Эзирик улус сээденеп турарывыс ол ышкакжыл, кызым. Өршээп-ле көр, уруум. Шын-дыр, шын-дыр, ажылдакчы чараш кызымның чугаазы. Уруум чоруурда албан шайладыр мен. Че, тур ашак, чоруулу.

Салбак эпчоксунган хевирлиг, шуудунга кирип, ачазын көгүткен:

— Демги чүвең ап берейн, ачай, чоруулу че.

— Оок, ындыг бе, уйуум. Ачазының хеймей-сайыы шы-
даар деп бил — деп, чииги кончуг тура халааш, өөнче ба-
зыпкан.

Чоргалдың кадайы өөнче кире сал-ла орнунга чыдыпкан.
Уруунуң ап берген арагазын куткаш, оозун Чоргал тыртарга
ынаваан. Арагазын ол үнүп-кирип тургаш, чааскаан ижин
алган. Кежээликтей апарганда харын Спесалис бажын бир
талазынче боданганзыг шала тыртыйтыр салыпкан, чугаала-
нып турган:

— Малчын дээрге, мал ажылының ховар спесализи-дир.
Ооң ажылын, амыдыралын кым эки билирил, эштер? Кым-
даа билбес, чанчын, сайыт-даа... Ынчангаш ону сургаваңар.
Малчыннар чок болза, канчап чурттаар бис, чээ? Сүт кайыын
кээрил? Малчындан. Эйт, дүк? Малчындан. Эктиңерде тону-
ңар, ээжээңерде идиңер? Шупту малчындан! Малчын дээрге,
берге спесалис эвеспе. Ол хөйну хепкерип, чемгерип чоруур.
«Волгаңарга» силер харын ону олуртуңар... Малчын-биле
эптиг чугаалажыр херек, эштер. Спесалистиң спесализи ол-
дур... ону малдан хооруп болбас...

Өглерниң кадайлары уурук-сууруктап инектерин сагты-
лай бергеннер. Чассыг база ашаан оя кылаштааш, көнөдө бы-
зааларында барган.

Николай К У У Л А Р

ЧОДУРААЛАР ЧЕЧЭЭ ДҮРГЕН ТОГЛААР

Төрээн чуртунче чанарының бетинде сөөлгү дүнө. Ка-
булда шериг эмнелгезиниң караңгыладып каан, бүлүргей
коридорунче үнүп келгеш, Ак-оол элээн олурган. Дүнеки
ээлчегниң сестразы өрээлинче киир сывыра бербээн болза,
маңаа черле шымбайы кончуг, сегип эгелээн балыглаткан
солдаттар чыдар өрээлде дег ындыг дунааргай, ышкам эвес
болуп-тур моң. Бурундаа хүн чаа авазынче чагаа бижээш,
каң кадык мен, ам чартык чыл болгаш ужуражыр бис деп
каан (балыглатканын ол күжүрге дыңнадырындан дидин-
мээн, эге чаңгыс оглу бүдүн-бүрүн деп бодап, бүдүү иштинде
өрү тейлеп олур ыйнаан. А шынында мында хүн бүрүзү
өлүм-чидимниг бооп болур, каржы-дерзии араатаннар-биле
акташкан чуртталганы иезинге чүү деп бижирил, билбези-
ле хөөкүйге дыш, сеткили аарывазын, ол чокка-ла кыска уй-
гузун удуп ап турзун...)

Соң чаңгыс жонганда ооң салым-чолун өскерттишкен ду-жаал үнгөн: кемдеп-көргөөн дээш, шеригден халапкан, күзен-чиг чанар үсөи мыйа бо келген. Даарта транспорт самоледу содду кыыгыгаарны кежир алгаш баарга, чуртталгазы ийи арды көзөскөккө чарлы бээр. Чок, ындыг эвес, чүглө бо коргун-чүг дивандек төнө берип, ооң чаа-ла өзүп-мандып, шеттен ийиак дытчыгышче шилчип орган чуртталгазын одура хирээ-леттер часкан кээргел чок хирээниң каргыштыг даажы ынаар ырап, соң бистериниң дегген черинде сорбузу-ла быктын суй-баарга, салааларга өйдүгүп келир ыйнаан. Биеэги боду-даа бол, көңгүс өске кижги болуп чедери тайбың чуртталгазын уламчылай бээр. Ак-оол сактырга, бир-ле күштер ону ийи чүгчө, үсө-чаза соп алгы дег, тыртып-ла турар, ынчанган ийгузу келбөөн. Бирде аалынче шиглей шеле согар, бирде чаңгыс одуругга кады турбаанындан бээр үе-дүп болган ше-риг эштериниң казармазынче сөөртүр мындыг. Олчаан уду-ваан. Бодал-сагыш ала-шокар, баш ишти дүүлээр, хөрек егденээр чүве...

Ак-оол Оюн шериг албанының бирги чылы адакталып орда, Афганистанга келген. Аңаа дөрт ай бооп чоруй балыг-ладылкан. Чүэк машиналарының узун, чүүл-бүрү барааннар сөөрткен шуушкаан камгалаан бөлүккө чорда, кедегге чыткан душманнар боолап эгелээн. Бир дугаар тулчуушкунга кир-жип турар эвес, бүгү боду кирижелип, чайгаар-ла хөделип киришкен. Команданы барык мурнай дүже халааш, орук кы-дыында улуг даш артынга чыдывыткан. Душманнарның чаштып чыдар чери моон арай бедигээш, эптии дегет. Удур адып эгелээннер. «Вертолеттар кыйгыртыптывыс, туттунуңар, оолдар!» деп, лейтенантының алгырганының соон дарый көң дээн дааш кулаанче чула көскээнин дыңнаан, ооң соонда Ак-оолдуң быктын моң чудурук аары кончуг үстүргөн. Ол-чаан медерелиң ышкынылкан. Минометтан боолаарга, өлүм-нүг мина чанынга дүжүп, ооң бузундузу дегени ол болуп-тур. Оолдуң ханы хөйлөңин өдүп, хары черниң хөзүнүн шыгыдып, билбези ойт-сигенни суггарып эгелээн. Өөрү үңгөн кээрге, автомадын холдан салбайн, өөөдипкен чыткан. Судалы билдирер-билдирбес, дириин-не дириг!

Госпитальга ийи ай ажыр чыдып, хөңнүн калдыр эмнет-кен соонда, ону шуут-ла курлавырже үндүр комисстеп каап-каны бо-дур ам. «Чанар сен» дээрге, баштайгы бодалы өөрүш-күлүг болган. Ынчалза-даа ам-даа албан эрттирер эш-өөрүн сактып кээри билек, ол өөрүшкүзү дораан өже берген. Артгар кырынга час ок чаап келир, өлүм-чидим боду көзүлбес-даа бол, чыскаалда дайынчыларның аразында үргүлчү үдеп,

кедеттиниң чоруур бо ырак черге таныжып алган эштеринден артык эргелиг улус ам кымнарыл? Чайгы чылыг чаъс дымырадып келир төрөөн ховузу, көк дозу-биле будуп каан бичежек соңгаларлыг хензиг бажыңыңа авазы-биле ужуражылга мыя бо келгенде безин, автобус Кызылдан ырак эвес салбыр төвү сууржугажынче углаптарга безин сагыжынга бир-ле чүве четпес, арай куюм олурган ужурол-ла болгай. Оолдуң караанга Таңды-Ууланьң сыннары Гиндукуштуң даглары-биле холужа бергензиг, шокараңайнып көстүп турган.

Солдатты манап орап төрөөннери ийи-ле кижии — авазы биле кырган даайы. Бо суурга ачазы иешкилерни каапкан соонда көжүп келген болгаш, даайындан өске төрөлдери бар эвес. Черле иезиниң төрөлдери эвээш улус, а чоғум укталып үнген чери бо кавы хову, Таңды эдээ. Ол-даа ындыг ыйнаан, а эш-өөрүнүң — чаңгыс классчыларының хөй кезии база чер быдарай тарай берген болуп-тур. Эң-не көрүксөөн кижии — шилгедек дурт-сынның, шала жүргүл чажы дыдырашсымаар уруг Чечен-Кыс Кызылче өөренип чоруй барганын ам трактористей берген, кады ойнап өскөн эжи Сашадан дыңнаан. Ийи хонганда совхозта комсомол комитединиң секретары школаның үстүкү класстарының өөреникчилери-биле ужуражылга организастап эрттирген. Түңнелинде ийи чараш кысчыгаштар «Солдат оол чанып олур» деп ыры бадырышканнар, а секретарь саазында ораап каан белек тызыккан. Бажыңга келгеш, чазып көөргө, «Каң канчап катканыл» деп ном-биле катай узун чеңниг куу хөйлең ораап каан чыткан. Оон ыңай ону дүвүреткен, ол дээш сагыш човаан кижии ховар болган. Бо дааш-шимээнге чаңчыкпаан, хөр-хөлдзээнге хөңнү чок суурга амыдырал биеэги-ле шии-биле уламчылап, оолду бодунуң маажым агымынче киир тырта берген.

Авазы чоруп турганынга бодаарга, оранчок кырый бергенин көргөш, кээргээрин чүү дээр. Даштын малгаштаваан багай бажыңының эргижирээни кончуг. Чааскаан бергедеп турганы илдең. Часкаар оттулар ыяжы-даа төнгөн, хөмүр урар хааржаа база шагда-ла куруглаан хире. Бир ай иштінде аар-саар чүве кылып, деңгел кирип чоруп турарга, кады шымбай ышкаш апарган. Оон чүү боор, Саша-биле кады хову бригадазынга ажылдап эгелээн. Трактор башкарып билер болгай — оларны иелдирзин сески классты доосканы чайына эжиниң ачазы өөредип кирипкен чүве-дир. Ам эжинге дузалакчылаар, ынчап чоруй боду тускайлаң ажылдай бээр, шынзылга дужаап алыр — алыс сорулгазы ол.

Ажылдан орай кээр, чамдыкта септекчилер-биле дүн

ортузу чедир суг олургулаптар. Часкы чер аңдарылгазынга белеткел кидин-түлүк, бодунуң чүве билип алыксаары база кедергей. Бир кежээ кээрге, Чечен-Кыстан харыы чагаа чыткан. Шеригге тургаш, чаңгыс-даа чагаа бижип дидинмээн боду маңаа келгеш, шелип дүжүрүпкен. Харызы бо ышкажыл: бир арын саазында сырып каанзыг шевергин одуруглар — школачы найыралы, сонуургалы (Афганистанга албан эрттирген боорга бе?) билдинип турар, а кол-ла манагзынган чүвези чок. Ак-оолдуң бүдүү идегелинге харыы кылдыр оода чадаарда элдээртиг безин эскертинмес. Ынчанмайн аан. Школага-ла тооксавас уруг ам чүү дээш олче эглир чүвөл?

Ынчап чоруп тургаш кара хайга кагыскаан. Сашазы аарааш, эмчиге чыдып аарга, ону солуп, чай чок ажылдап тургаш (хову турлаанга турганнары ол) бир дүьште бажыңыга кээрге, мындаа сөөртүрүп алганы кургаг чыраазы хүрт дээн — өрээлдер соок, авазы чем чылдыр дээш, кожазындан бичии ыяш дилеп ап чыткан черинге таварышкан. Дораан-на машина ачылап мунуп алгаш, ыяштап чорупкан. Даайының сески классчы огулн эдертип алганы, ооң бакка-сокка машина мунуп билир болганы чаяан болган, оон башка та кандыг айыыл үнер! Кургаг-даа бол, аар дыт будуун кузовче арта каап чыдырда, балыглаткан быкты ажыш дээн соонда, эр боду сыйылган будуктан дора пет кээп ушкан. Чудуктуң ужу хөрээн база шавылай каапкан. Машина кырында чээни дүже халыырга, Ак-оол медедел чок. Оол аңгадаваан — кабининче арай боорда сөлеп кирип алгаш, суурга чортуп келген. Суурнуң чаңгыс дээди эртемниг эмчизи (чогум боду уруглар эмчизи киж) шинчип көргөш, дорт-ла Кызылче бадырышкан. Аңаа дораан-на кезишшкин столунче аппаратан. Эрги балыы кавыннаанын боду тооксавайн чорза-чорза, хөлүн эрттирипкен бооп-тур. Саадап хоржок, амы-тын кестин кырында келген. «Кезишшкинге дарый белеткеңер!» Миннир-билинмес, барның-чоктуң аразында эр ол сүртенчии кончуг сөстөрни дыңназа-даа, кайын олче кичээнгей салган деп.

Шиш хаайлыг, чинге, узун диштерлиг аксын дапыладып, быктындан алгаш, үзе-чаза тырткылаан, катап-катап олче чүткээн чүү адам араатан-биле (та амырга-моозу, та шөө-бөрүзү) месилдежип, байгы күжү төнүп кел чыдар, ам бир халдаза, ону кагар-согар харыы чок апарган ышкаш сагындырган. Чииртим аас бир-ле сегирип алырга, «авай» деп кышкырыпкан соонда, чер-делегей кырын элдептиг таалалдыг ыржым бүргей ап, аарырын-даа билбестээн, тамчыктыы кончуг апарган...

Миннип кээрге, кезишшкин соонда чыдар палатада орус

ашак-биле кады чыткан. Суксаары аттыг, турар дээрге, бөл кежи и угдунмас, шимченипкеш, аарышкылыындан човууртай каапкан. Удуп чыткан кожазы карактарын көрүп келле: «Ачырбас, таныш, все позади, теперь ничего» деп менди орунуга сөглээн.

Ийи хонганда ол кожазы-биле өскээр көжүөтүрүшкөннөр. Ында база кестирген кижилер чыткан. «Сегинишкин оруунда кирип келдивис көр, бо палатадан ам чүгле кудумчуже девил-самнап үнөр бис» деп, Иван Трофимович (кожазының ат-сывы ол) көштү тайылбырлап каан. Ооң соонда шала кезээ авазы база киргеш барган. Иези бодунуң хөлзөп-мунгагдаанын чажыраарын кызыдып, багайтыр хүлүмзүрээш, билдирсербилдирбес сирилээн холу-биле бажын, хаваан суйбаарга, оглунуң ыглаксаазы келзе-даа, бар шаа-биле тыртынып: «Черле шымбай-дыр мен, ам сагыш човавайн чана бер» диген. Чай чок ажылдыг саанчы ава чежемейниң салым-чолу айлашпастаан чассыгбайы-биле артып калыксаза, дилеп алган үш хонуу төнгенинден ол-ла кезээ суурнуң кыдыы-биле эртер машиналар дозуп, хоорай кыдыынче үнө берген.

Ол бүгүнү көрүп чыткан кожазы, Ак-оолдуң авазы чоруй баарга, аксында тырлып келген бодалдарын сөглөй берген: «Эх, оолчугаш, эр апарган оолчугаш, менден уг чок бични-даа болзуңза, хөйүнү көргөн-дир сен. Дайын-байлаага киржип каапкан, ындыг берге шылгалданы эрткен болуруңга ынчаарым ол-дур ийин, оглукужуум. Мен Ада-чурт дайынының үезинде балдыр-бээжек оол турдум, тылга чилчим үзүлдүр ажылдап чордум. Ынчалза-даа дириг кара болуп көрбээн мен, хары черге чаалажыры база чүдөн дора боор ийин оң. Бо дүнө дүжүңдө улаарап, човууртап, эш-өөрүңнү кый деп шаг болдуң, тулчуп турдуң. Чүү деп ындыг салымыл бо, кижии амытанның салымы — чырык өртемчейге дайын халавы черле үзүлбези ол бе кай?»

Эмнээшкин шыырак чоруп турган. Палатага бо-ла келир сестра уругнуң адын Аржаана дээр. Чараш ат, уругга база тааржыр: чап-чаа соок аржаан суунга каксып каапкан чүвө дег, эрес-шоваа кыстың карактары хоюг, холдары дээрге чымчак, эптиг. Аржаана чугаакыр, Ак-оол-биле баштайгы хүннерден эгелээштиң-не элээн үр чугаалажы каггылапкаш баар. Эгезинде пөрүк эриң хөнүгүп чадап пат болза-даа, коорту-ла аныяк кыстың, бойдуска частың дүжүп келири дег, чайгаар хөмө алыр дүлгээзининге элзедип, аксы чештине бергенин боду пат кайгаар. Он ажыг хонук чыткан соонда Аржаананы бодаар, ооң келирин манаар апарган. Иван Трофимович база эскерип кааш, оолду күткүдүп, аныякта үүлгө-

диглерин-даа сактыр. Уруглар-биле ынчалза-мынчалза эки деп, хөй сүмелер кадар, ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа Ак-оолга таарымча чок ышкаш сагындырган. Шынап-ла, чижек кылдыр, демгизиниң чыгадыры ышкаш, канчап бо онзагай кысты коридорга билээнден сегирип алгаш, ошкап диттирил? Чок, Ак-оол ынчап өлбөс! Бүгү чүве бир янзы болур жуурлуг, а кандыг янзы — ол орта билдинмес.

Ол аразында хенертен чылыш кыннып, соңга дужунда чодураа ак платъезин кедипкен, айдыс чыттыг духизин чаштыныпкан, аарыг кижилерже хүлүмзүрүп турган. Ам хүннүң не эмзиг чыт турнуккан өрөөлден дашкаар үнүкөөр, чодураа, дыт колдай олурткан сесерликчигешке агаарлап басыксаар, хөөрежи олуруксаар апарганнар. Ак-оол илергей сегин эгелээн. Сөөлгү үде Аржаана биле Чечен-Кысты деңней бодап олурар апарганы база элдеп де. Чечен-Кыс чеже-даа эргим болза, ам чанында бар эвес, солду тоовас-тыр, а Аржаана... «Орта чоор бе, эки танывазым бо урутнуң меңээ чопындыг чоок апаары ол» деп, бодундан чеже айтыртынмаан дээр. Уруг база оолга бүдүү сонуургалдыг ышкаш. Чүгле оол ынчап бодаар эвес, а кожаларының база ынча деп баштактанчыры ужуурлуг ийин.

Ак-оол хүндүс, эрген, кежээ орунга элейтир чыдары төнмес-батпас шактарда ам келир чуртталгазының дугайында бо-ла бодай бээр. Бот-борзун эрниң күзелдери казыргылангаш, дээрже бөөлдеп үндүрө бээрге, Аржаана-биле өгленчиپ алган, аас-кежиктиг чурттап олурар ышкаш сагындырар. Оон ужуушкун хеп-хенертен соксаш кыннырга, сериин салгын бажын орталандыр суйбапкан дег, оожургап, хөөкүй авазын, бөдүүн дериттинген бажыңын бодалдарыңга эргип кээр. Аржаананың омур-хевири кудайның дүдүскөөнчө эстип чоруй баар. Канчалза экил, өөделеп алыр аргазы чүл?

Бир катап ойзу-кыйзы Иван Трофимовичиге-даа байдалды чугаалап чыткан. Оозу черле ындыг кижилер: хоозун аргалал кылбас, боттуг сүме бээрин кызыдар. «Кызылче көжүп кел» деп бо болбазыкпе. «Сээң сууржугагыңда чаа бажыңнар тутнастай берген, тутса-даа алыры берге дээр-дир сен. А анык кижиге чүнү мурнай ажыктыг ажыл биле баш кырыңга чаглак дээвиір херек боор чүве. А кадай кай баар, оон бодула тыптып кээр. Кызылче көшсүңзе-ле эки боор, бо-даа хүнде дузалыг, кедизи оон-даа артык чаагай деп бил. Тускай оочурга туруп аар сен, бажың удавас бүде бээр. Че харын, ол-даа канчаар, бистиң организацияга ажылдай берзиңзе, оон-даа белен деп бил, оглум, оочурувус хоорайныыңдан дүрген чылар улус бис. Баштайгы дээрезинде мээң бажыңым чанында

казанак бажыңчыгашка туруп аар сен. Септежип бээр мен, ады-ла казанак, ийи өрээлдиг, тулган оран-сава боор, кыжын чылы аттыг, чаш уруглуг-даа улуска ажырбас. Улуг хөлөзиде даа негевес мен».

Ак-оолга ол санал чүүлдүг-даа ышкаш, а авазы канчаарыл, чүү дээрил? Канчалза-даа ол бээр көшпөс дээрзинге оол баш удур бүзүрөп орган. «Ием чуртунга улгады бергеш, араң деп дедир келгенимде, ам черле маңа сөөгүм салыр мен» деп орарында ужур-ла бар. Оон ынай бодун тудуп турар чүүл база бар де. Ол чул деп чаңгыс сөс-биле тайылбырлаары берге. Суурда аныяк эрлер эвээжин билир-ле болгай. Чамдыктарының кадыг-берге ажылдан ойлап-дезер, ада-иениң азыралында олуарын, үен-балай, ёозажогун шеригден келгеш, ийи караа чаа ажыттырган дег, эскерип кааш, чөгенчиг хейлердир деп түңнөл кылган.

Шеригге тура Ак-оол мындыг бөдүүн дүрүмгө чаңчылып калган: чанында эжин, кады тулчуп турар өөрүн каггаш ырбап-дезип болбас, шупту деңге тутчур. Кортуктарның, бодун бодаар барасканнарның көскүзү аттыг апаар болдур ийин: оларның ческинчиг дүрзүлери медээжок улгаткылай-даа бээр чүве дег. Че-че ыңай, шупту улус маадырлар бооп төрүттүнер эвес, чоорту ол дүрзүлөргө хөлөгези безин артапайн чыткылап, Ак-оолдуң чанынга анаа-ла эжи солдаттың кижизиг арын-шырайы көстүп келири база хаая эвес ийик чоп. А маңаа кандыгыл? Угаан эдереп болур чүвөң бо тайбың чуртталгада база эжен-эндерик болгай. Ижигип бар чытканы хову бригадазын, эжи Сашаны каап болур бе? Шеригден халажып келгеш, аайын тыппайн, бергедеп турда, кымнар аңаа холун сунуп, дузалажык? Чаңгыс одуругга кады чоруур бүзүрөлдиг эш-өөрнү кайыын тып алырыл, кымнар аңаа эң чоок, төрөөнил? Кымны мурнай чаңгыс сууржуларының хүлерерти додуккан арыннары, бөдүүн ажылчын хептерлиг шырай-хевири көстүп келир ужуру чул?..

Бир-ле аяс эртен Аржаана кажангызындан сөргөлөң, өөрүшкүзү кылажында, арнында, чугаазында кытыккан кирип келген. Кижги бүрүзүңгө чазык сөстөр сөглөп хүлүмзүрөөш, кылыр херээн шалышкын аайлап каапкаш, чуңмагылаштыр үнө халаан. Элээн болгаш Ак-оол агаарлап чорупкан. Чодураалар аразы-биле базып оргаш, хенертен тура дүшкөн: шериг хептиг, чолдайтыр таарган кара баштыг узун оол ак халаттыг уругну ажыт черде куспактапкан ошкап турган. Бөргү биле бичежек чемоданы шет дөзүндө чыткылаан. Кымнарыл аан бо, бо уруг?.. Аржаана ышкажыл, Аржаана! Дедир-даванны дег, буттары оолду өске угже аппарган. Элээн

ырап келгеш, ногаан сандайже олура кээп дүшкен, кымны-
даа көрүксевээн, кым-биле-даа чугаалажыксасаан. Шупту
чүве ам билдингир, бо каш хонуктарда херелдендир чырып
келген сеткил ам караңгылаш дээн. Солдат душтуун манап
чоруур кыс Ак-оолче эргелиг көрүптерге багай чүл, эжин
сарынгаш, аңаа дөмейлей көрүп турганы ол-дур. «А мен
дээрге, үш-үдүрүм бодал бодал, хоозун күзел күзеп, мелеге-
йимни аар» деп, муңгараан оол чөгенип орган. Чодурааларже
көөргө, чоокта чаа чазылган чечектери тоглап эгелээн, ыяш-
тар аразынче ак чаъс чагганзыг дөжелип турганнар.

Ол-ла ышкажыл, а удавас сесерликтин думаалайын сал-
гыш бүрүнү-биле сывыра шаап апнаар. Аржаана демги узун
солдат-биле өгленчип аарлар боор оң. Ынчаар бодаптарга,
элдентиг чүве, Ак-оолдуң сеткилинде хүннээшкин-даа, өжээр-
гел-даа чок болган. Ам канчаар. Аржаана эжин манап алган-
дыр, а сен чоп Чечен-Кысты ындыг дораан уттуп аарың ол
деп харын бодун чемелеп олурган.

Он кезек болгаш, мочургалар түлөп эгелээлекте, Ак-оол
суурунче чана берген. Авазы оглун ак-көк чечектер чураан
киселка-биле шыпкан төгери к столунга чемгерген соонда, ча-
гаа тудускан. Таныыры хол үжүү — Чечен-Кыстың шевер
уулзалары. «Удавас дыштанып чеде бээр мен, ынчан ужура-
жып көөрежир бис» деп сөстөр-биле төнгөн, кыска, онза чүнү-
даа биживээн чагаажыгаш. Чүрээ тиккиңейнип турбуже, бар
шаа-биле туттунуп, өнедиин оожургалдыг: «Таныырым уруг-
дан чагаа-ла келген-дир, оон чүү болган деп ынчаш, эки-ле-
дир харын» деп иштинде чугаалангаш, чагааны хирлендирбес
дээн чүве дег, пөс-биле ыяк ораагаш, сыртык адаанче чажыра
суп каан.

Оглунга эмнелгеге кады чытканы Иван Трофимовичинин
чүнү сүмелээнин авазы шак ынчаар-ла билбейн арткан —
Ак-оол трактор тургузуу бижээн ном тып алгаш, башкарап
эрге алырының шылгалдарына белеткенип кирипкен. Чайгы
хүн дурту улам узап, изии дендеп-ле орган. Ховунуң суксу-
нун хандырыптар чайык-чаъстар кажан-на сидиредип келир
ирги деп, иешкилер кежээлерде удаа-дараа чугаалажыр апар-
ганнар.

1988

БУРУУ КЫМДАЛ?

Район төвү ол суурга сургакчылап чеде берген мен. Тай-
га эдээ чер болгаш сооксумаар. Чайның эң изиг айының

төнчүзү дээр-даа ужур чок болган. А суггур чаъс каш хонук улаштыр кудуп келгенинден хемниң суу үерлээн, боралгактыг куу чүве, эрин ажар чыгы, дүндүйген шырайлыг кулажылап бадып чыткан. Кудумчулар малгаштыг, артында тайгыр де.

Баштай баар черлеримге чедип, ажыл-херектиң узун аргамчызын бичии дүрүп кааш, гостиницага базып келдим. Чыдар чер амдыызында чок, кежээ, чеди шак үезинде хосталыр өрээл бар, манаңар деп бо. Ам канчаар, суурну кезип чоруптум.

Кагап кээримге, чыттырып кагды. Бяш, чаңгыс каъг гостиницаның бөдүүн деритинген шыксымаар өрээли. Азып келген болгаш мүн-не чүгээр чырык: бүлүргей лампочканы кывыспайн, солуннар номчуп чыдыр мен. Үш орунуг өрээлде менден аңгы кижиде даа чогулу, эки-дир деп бодадым. Черле ындыг, шала оспаксыргай чаңныг кижиде болбазык мен бе, чааскаан боданып чыдарынга ынак.

Ол кежээки үүрмек, туугай бодалдарымны ам көңгүс сагынмас, а аяар соктааш, буруузунган аяныг «мени боже чыттырып кагды, хонуп аар бооп-тур мен ийин» дээн кижини уттур ужурун чок. Ооң чугаазын дыңнааш, үрүк каан бөмбүк дег, хээрек болгаш кандыг-даа эртине-байлак херээ чок үнелиг чуртталгавыстың дугайында бодап чоруур, кижилерниң аразында харылзааларныг көстүр-көзүлбес удазынын хөлүн эрттир дыңзыдып болгаш кошкадып болбазын кичээр апарган мен.

Кожам чолдак сынныг, дыдырашсымаар кара баштыг, дөртөн хар үези, могаан шырайлыг эр болду. Ажылчын чүвүрдүг, элей берген сапыктарлыг, куураып оңа берген ак хөйлеңниг. Оода-ла хөөремик, чалчырааш эвес болза аа, хирезин бодаарга, суурунче баар машина дозуп чадааш, дүн чарып келген эр-дир, чок-ла болза малчын, чок-ла болза тудугжу турган-дыр бо деп иштимде түңней тыртып кааш, манагзынып ор мен. Мендилешкен ояар, ыт чок бис.

Чаңгыс стакан шай хайындырарынга өйлээн электри чылыдыкчызы херекселдиг кижиде мен. Оом-биле далаштыг шай белеткээш, борбак далганнар уштуп, кижимни чаладым. Халааданчыг ыржым чоорту чидип, стакан кыңгырап, ийи-чаңгыс сөстөр октаттына берди.

Ынчап орувуста, демгим: «ам чаа милицияның соок өрээлинден үндүм. Совет шагдаа-даа күштүг-дүр, буруу чо-гумну бадыткааш чандырыпты» дептерге, сонуургалым хайныш, көрүжүм безин «уламчылаңар» деп негей берген боор. Кожам база черле бир кижиге ишти-хөңнүн ажыдыксааш, буугуп чораан хире, кандыг айыыл-халапка таварышканын

бирден бирээ чок тө каап берди. Ажыы-биле чугаалаарга, мындыг төөгүлөр дыңнаарга, берге болдур ийин, ажыг-шүжүгүге алыскан кижиге дузалаптар харыың бар эвес, арга чадаарда аргалапкы дег сестер дилеп, часкарарын кызытсыңза-даа, ол хөөкүйнүң хөөңнүн баскан аар кара даш чиигеш дивээнин билли олурарыңга, ботка чөгөнчиг. Дөмей-ле, ажыг-шүжүглүг кижин оозун чугаалааш, аргаланыр, алаагар, сээң киржилгең, човаашкының база хей барбас турган боор.

Оон бээр элээн үе эрткени бо. Ам ол чугаавысты (колдуунда мен дыңнакчы болган, а айыылга таварышкан кижим шедиргеленчек үнү-биле тоожуп орган чүве) сагынгаш, хемниң эрийнге болган болуушкунну кыдыындан көргеним дег (шынап-ла, ындыг турары кай, ачы-дузалыг болбас мен бе!), карактарга чуруп, аная киришкеннерниң аажы-чаңын безин шору биле бергензиг мен. Ынчангаш билли алганым-биле ол бүгүнү силерге дамчыдайн.

Соонда боданып, сайгарып ора, кым буруулуг болганын деп айтырыгга тулуп кээр турдум. Шынап-ла, кым буруулугул? Истекчи биле прокурорнун ажыг-шүжүглүг аданы салыпканын шын деп бодаар мен. Ооң кударгай, шагзыраан карактарынче кайгап, сеткилиниң дүвүнден кээп турар үзүктөлчөк үнүн дыңнаалап ора, орта бодум ыяк бүзүрөөн мен.

Бир эвес олар хемден ыракка хонуп алган болза, айыыл чайлай бээр-ле чадавас ийик. Ынчалза-даа бойдуштуң буруузу чок боор. Кижилерниң хөөңнү чүдөрээрге, чүдөн дора, оон-на бүгү чүве өскөөн. Мээң кожам ынчаар ап көөр болза, буруудай берип болур-дур. Ийи кижин кады чурттап олурда, оларның эп-чөптүг харылзаалары бойлай берзе, кым буруулугул? Бирээзиниң кеми хөй бооп чадавас, ынчалза-даа өскези сүт дег ак дизе, бүзүрөвөс мен.

Ийет. Ол чаъстыг хүндүс херээжен ээ бичии уруглары-биле кады өөнге олурда, ооң даайы кижин арагалыг (кожам сөглөвөзе-даа, хой «аалдап» келгени чугаажок болбайн аан) көлбөөн болза, ындыг айыыл черле кайын үнер. Дарыны чазылдырар былда ол болган-дыр. Оон башка ол дары ала-чайгаар шыгып, өскээр шилчип-даа болгай.

Малчын күзүн садар чеди чүс баш совхоз хоюн эртен сүрүп үнгөш, кежээликтей одардан эккээрге, ийи кижизи — кадайы биле каты халаг эзирик, «хөөрээр-сарыг», «пыйва» дийир эзиртир суксун чооглап органнар. Ол чүвези хөй, бүдүн он литр канистра долу. Хай-бачыттыг деп ону ынчан кым-даа бодаваан, харын кадайы «арага тывылбас үеде магалыг суксун эккелген» деп даайын мактап, долгай дылы-биле «ындыг чүве кылып шыдавас, аргажок» деп, ашаан кончуп

орган. Донган, дүшште часька чагдырган кижн «пыйваны» дашка-дашказы-биле апкан, арагалаашкын соксаш кынмаан. Оон чаржынгаш, ийн элээди оол ырадыр ойнап чорупканнар (ах, олар өөнгө олулары кай!). Бичии уругларның бирээзи удаан, беш харлыг уруг өг даштынга ойнап орган.

Эзириктиң хайын чүү дээр! Элээрде-ле ашак-кадайның эви шоолуг эвес турган. Алды уруун өстүрүп, бут кырынга тургузуп чадап, ажыл-хожул кырынга-ла чоруур чегей амыдыралдыг бөдүүн улустуң чуртталгазын көргөн кижн мону номчуур болза эки билир боор. Күрүне база дузалап турза-даа, бир өөндөлөвөс чоруу — арагалай бээринде чүвө-дир. Арага, ак саргы дег, өг-бүлениң читкезинче кадалып алган, эвээш-биле акша-төгериктиң кезиин соруп кааптар. Алгыш-кырыш-даа оон эгелээр.

Хайлыг кежээ база-ла, ам артында «хөөрээр-сарыгга» күткүткөш, хөрөктө шыгжап чорууру бот-бодунга могадышкыны, харын-даа өжээргели, хомудалы, кургаг күдүрээге салган от дег, хүрүңейнип хып келген. Черле ыт чок, чогуш-кырышка хөңнү чок кижн болгаш, ашаа кызып туттунза-даа, күдээзинге хөңнү чок даайының деткимчезинге өнөмчээн кадайы дам барып орган.

Алыс чурту өскө районда, маңаа чазын керээ чаргаш, түр көжүп келген улус чүвө-дир. Ажы-төлүңгө, ал-ботка ажыын бодаарга, ол чөп хевирлиг. Шынап-ла, бир янзы секпереп-сергей берип болур ышкаш сагындырган. Хүжээп алган хоюн күзүн килдедип, дужаагаш, артык деңзиниң килограмм бүрүзү дээш акша алып. Оон хураган ап, кыштадыр деп бодап турганнар. Ынчалза-даа сөөлгү үедө кадайы ашаан могадырда, черт-чуртче чанаалы, дөргүл-төрелим аразынга чорууйн, мени чүгө бээр эккелдиң, кижээ болчур улус чокта, бастып, дарлаар бодадың бе дээр апарган. Шынында, ук шийтпирни иелээн үндүргөн хирезинде аан.

Кадайының төрөлдери хөй. Даайлары, акылары, чөөннөри, дуңмалары дээш эр уктуг чүвөлери-даа эндерик. Ашак эр чаңгыс. «Ботка болчур чүвө-не чок» деп чүвө ол-дур ийин. Ону ажыглап, кадайының улузу күдээзин арай базынчактаар сагыштыг турган. Ооң бээр көжүксээн бир чылдагааны-даа ында. Чүгө ыяап-ла бо совхозул дээрге, кадайының бо даайы сүмөлөп, чоогунче көжүрткени ол.

Канистра куруглап турда, кадайы чалчыттынып алгырагаш, үнө халаанын пат шоюккан ашак дыңнаалап, херекке албайн-даа, шал-бул билеп орган. Карак шокараңнаар, уйгу келир боорга, билбес чыгыы эзирик катын орунче пат боорда ойтур каггаш, боду чүк баарынче чыдыпканда, уруу алгы

эвес алгы-кышкылыг, ыглап-сыктап маңнап келгеш, тургуза тырткылай берген. Бажы ширтектен көдүрлүр арга чок хирезинде, удумзургай мээге чаш кижиниң сөстери дээптерге, миннип, турарынче мага-бодун албадапкан. «Авам сугда тур, ача-ай, дүрген авамны уштуп эккел!» деп турар. Бир-ле каразынчыг чүве сеткилге кирип, сирилээш буттарын шошкудупкан.

Сугну хөрөк ажыр сүзүп, ол-бо тендиңнээн кадайын көрүп кааш, хейде-ле дөң кырындан «сугдан ү-үн» деп кый дээн. Оозунуң чүгле эрни шимчээр, бир-ле чүвени алгыргаш, өске эрикче углуг, каш баскан соонда, күчүлүг агым чаңгыс черге бөөлөп чоруй, ийи будун бажындан өрүледир аңдара шаапкаш, алгаш бадыпкан.

«Өршээ-авыра, аа-халак, халак» дээн, чүгле ушпайн окталып бадып, сугже уг-биле моюн дөзүнгө чедир кире халааш, эштир бодааш, көңгүс билбезин ам-на сактып келген. Агым бодун ужур шаапкы дег, уруунуң кыпсынчыг кышкызы дыңналырга, ажы-төлүн сактып, арай боорда эрикче чүткүп үнгөш, арга-хорга диленип, карактарын шыпыраңнадып, бажын ажылдаткан. Чоокта дузалапкы дег улус, эшкииш, хеме... чүү-даа чок. Девидээн аайы-биле куруг черже дуза дилеп алгыргылаан. Харыы кайда боор. Бир көөрге, өранчокта шыкта өртеп каан аьды турган. Эрикти куду халдып баткаш, дужундан сүстүрүп киргеш, шалбадап көрзе чүл деп бодал угаанынга шывараш дээш, чиде берген. Ыраа аттыг, ам артында агым өрү баглаан аьтты чедип чорда талыгыр хөрөк. Катынга чөгөнгө-даа, чаңгыс-ла чугаалап сүмележир кижилер ол хире боорга, өгже маңнаан. Оозу дек оттур боор бе!

Соок суг кырынче кудуптарга, ам-на бажын борбаңнадып, караан ажыдып, кончуттуна берген. А үе эртип-ле турган. Сугда кижизи та кайы хире талыя берген чүве! Каты мүн-не угаан кирип, чээни уруг сугга дүшкөн деп билелек, күдээзин часкарарының, ужурлуг чүве чугаалаарының орну. Уш-үдүрүм сөстөр эдил, бир дажаан.

«Өлүрүкчү сек, соккаш хемче октаптың бе!» дээн оон нүгүлдүг кышкызы, өгнү өпөш кылдыр силгээн казыргы дег, күдээзин ынчаар хеме тавараан. Оон үнүп кээрлерге, үерлээн хемде каракка илдигер чүү-даа чок, чүгле уткуй карарган чалгыглар коргунчуу сүргей кулажылап бадып чытканнар...

Каты күдээзин буруудадып, даарта эртен бажыңнадып каан. Дүне бак сөглөп, эттеп-соп-даа шаг болган. Шуудунга кирип, чүү-даа болза актыг-мегемни шагдаалар үзе шиитпирлезин дээш, оларның машиназынга олурупкан кижидир. Хе-

ректи истээн соонда, үш дугаар хонуунда кожамны үндүрүпкени ол. Бичии уруунуң көргени кончуг чугула болган. Бо кежээ ынаар барыксаваан. Кадайының мага-бодун дүүн-не тып алганын истекчи чугаалаан. Ооң соонда төрелдери кээп, ужурашкаш барганнар. Катының аайы-биле база-ла ол-бо деп, чөңгээлии кончуг болганнар. Хей-ле аас-дыл дыңнаар, оон кедерезе эттедир боор мен деп билгеш, маңаа хонуп аар дээни ол. Эртең эртежик барып, уругларының незиде чарлып, көөржүдөр. Аңгы өг-бүлелиг улуг уруумнуң арнын көөрү-ле берге-дир деп муңчулуп олурар болчук. Оон таакпылап аайн дээш үнгөн чүве.

Соондан бичии болгаш чеде бээримге, херим иштинде улуг даш кырында олур. «Алды уругнуң амыдыралын бода-вайн, сугже халый берип, алдын амызындан адырлыш чүзү кижки боор, амыдыралывыс чүгээртеп кел чыткыже-ле» дээнин ээтип, кээргеп кайгап тур мен.

Кожам мени билгензиг: «Ажырбас, дуңмай, уругларымны өстүрүп, кижизидер мен. Күрүнениң ажылын бар шаам-биле кылып, ажыг-шүжүггө алыспайн чурттаар деп бодап алдым. Өскүс чүвөлөрүмни өске өглерге үлөвөс мен» диген.

Шынап-ла, ындыг деп бүзүрөп, деткидим-даа. Кадайының төрелдери чаш ажы-төлдү ап алгаш, өскээр тайылбырлап, ачазын көрбөс кылдыр өстүрүп, сеткилин кергетсе кончуг. Харын-даа «дедир чанып канчаар, чок болза маңаа, азы Бий-Хем кожуунга турумчуз, чурттаар мен» дээнин чүүлдүг-зүндүм. Туруштуг бол, ада адың сагып чор деп, сагынганымда йөрөөп чоруур мен. Хайлыг таварылга бир амы-тынны алгаш барза-даа, ажы-төлдүң, оларның ачазының келир үези, салым-чолу өске, кежиктиг болуп магат...

1986

Бек-оол Ч А М Ы Я Н

КӨВҮРҮГ

Чечен чугаа

Ол эртең көдээ Совет даргазы Иван Сагаанович кабинетинге ажил шагы четпээнде-ле келген. Ийи тумбочкалыг хүрең стол ону манаан ышкаш кылаңайнып турган. Стол кырында чүү-хөөнүң эмгелии аажок. Кылын шил адаанда чараш хол үжүү-биле бижээн ийи саазынны бир дески суп

каан. Ооң мурнуу талазында ажа каар календарь болгаш элээн каш өң-баазын карандаштар сүвүртүп суккулаан, даштында хөрлүг орду сиилбээн ак шаажаң доңга көзүлгөн. Коязы дегет чоюг ногаан телефон аппараты ак доңгада көрүнчүктөлип чайнап турган. Ийе харын, бо өрөөлдиң байгы-ла дериин дарга боду тыптынып, садып салгылаан кижиге түвөдир.

Иван Сагаанович столунга олургаш, чийик улуг тынган. Сөөлгү каш хонукта ооң сагыжын, күжүгөн-тен кадалган чүвө дег, анчыы сүргей өйүп чоруур чүвө бар апарган. Бо дугайты дүүн кежээден бээр андара-дүңдере боданып, кадыкырааны-биле-даа сүмөлөшкөн. Адак сөөлүндө, бертен чаа, билдиреишкин бижип, ажылындан халажыр деп түнөөлгө келген.

Стол хааржаандан арыг саазыннар уштуп, мурнууда кылын шил кырынга арай шавыштыр чада салгаш, иштэки карманындан үш өңнүг демир-үжүүн ушта соп келген. Чүгөлө ийик, бижип кириптер дээрге, холу белен угдунар хөөн чок, сагышка арай куюмнуу кончуг кылынган.

Бир ёзуда чөп-даа болгу дег, көдээ Советти даргалаандан бээр он беш чыл ажа бергени, кабинетиниң дериг, шимелдэзи безин ам чаа-ла каракка хайыралыг көзүлгени сеткил-хөөннү чайгылдырып, мөгүдөди каавыткан. Иван Сагаанович ук шаанда он чыл ажыр башкылааш, көдээ Советке келген, институттуң эге класстар башкылары белеткээр салбырын бот-өөредилге-биле дооскан кижиге чүвө-дир. Кадайы база башкы. Ол харын дүүн кежээден бээр ашааның даржылып ораары эскерип, бир огулуг сөс эде каапкан:

— Школада эге класстарның өөредилге өргөлөкчизи четчелээшкин даңзызындан үнүп алган, өөредилге доостурун манап турар кижиге эвеспе оң.

— Хий-хаала, эртем-билиим аайы-биле эрги ажылым кылзымза чүл, авазы!— деп, Иван Сагаанович муңчулуп олурган боду тура халып кээп, шай кудуп иже берген.

— Боданып-ла көр. Үзүктөлишкин болу бергени кончуг-дур. Чогум башкы стажың барган болгай — чүс чылдың улдуңун артай берген...

— Ийе-ийе. Стажым үрөлгөн эвес. Алызындан-на ону база бодаан чүвө-ле болгай. Хий-хаала, үзүктөлишкин хамаан бе! Мени кайын хүлээп албас деп болар. Ынаар шыгагаш чыдыптар-дыр. Саара Дензиновна таанда бодаар-ла ыйнаан. Мынчага дээр депутаттап келди, деткип-ле келчик мен.

— Ындыг-даа бол, электен идик уштурга талаар болдур

эвесе. Дензиновнаң сөөлгү үеде шыңгырап турар деп бил. Көзүлдүр-ле эде тургустунуп эгелээн. Бодап-ла көр, даарта-лаарга орайтап каап болур.

— Хоранның чүве-дир ийин, авазы. Кижиге болган-на кижиге шоглаар, кижиге сургаар мен дээр. Чамдыкта кижини мырыңай кымыскай-даа күш четпес кылдыр көөр. Чок-чок, билдиришишкин бижиир-дир, үзе-кезе шиитпирим ол...

Иван Сагаанович кожуун даргазының адынга билдиришишкинни шелип-ле эгелээн. Бодап-бодап орага, ындыг-ла амыр эвес кыннып келген. «Чогум чүү дээш ойталап тур силер? Аткаарлап, кажарлаар деп бе? Харысалгадан был-даар дээш каткы үндүрө бербес силер бе?» — суг-суг деп айтырыглар дораан келир деп ол каразан. Ындыг-даа бол дарга чүвени билир кижиге болгай, ындыг эрбенини айтырыглар салыр хире эвес. Эде тургустунушкун деп чогум чүл ол дээрзин кымдан-даа мурнай билеп апкан хире, ажылдаары киткээн, бир-ле чаа чүвени тып алган, чүткээн, аргазын тыпкан турар кижиге. Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге деп эрги лозунунуң амгы чаа утказын билгени ылап, дөө-ле райком билир деп чытпайн, шуут-ла холу-биле туда бээр апарган. Ам артында «мурнуку шугум» деп сөс тып алган кижиге. Азы... Азы «мурнуку шугумче чүткүвейн келген силер, чаа чүнү-даа тыппайн келдиңер, чайлап бериңер харын» — дээр ирги бе деп-даа бодал база башка кирген.

Дарга чүү-даа болза ээлчеглиг сессиядан ыңай ажылда-вас бодап, билдиришишкинни сомнап алган. Эпчок хире сөстөр-ни демир-үжүүнүң кызыл өзээн ушта иткеш, балай соккулап, каш-даа эткилээн. Ам чүгле арыг саазынга эде бижири аркан.

Шымбай, айдыг чүве ышкаш, бо эргениң шөлээни кай-гамчык болган. Кабинет ыржым-не чүве — кижиге-даа келбес, телефон-даа дагжавас. Сагыжынга дүүнүгү бодалы кире хонуп кээрге, дарганың холу телефонда барган.

— Алло. Экии, Сайлык Сарбаевна! Че, семинарыңар кандыг эртти, дуңмай?

— Эки-ле, Иван Сагаанович. Кылыр чүүлдерни бижи-гилеп алдым. Ыяап-ла кылыр чүүлдер-дир ийин. Ажылда четпестер-ле дижир болгай бис, а ону семинарга азы хуралга бижип ап-ла чаңчыккан, эдер дээш-ле соңгаарладыр, уттур улус-тур бис. Четпестерни бөгүн дораан эдер арганы тывар. Шынында бисте четпестер чок эвес...

— Чүү четпестер? — деп, дарга үзе кире каапкан.

— Безин соңга будуур эки будук тыппадым. Ооң хайын-дан септелге узамдыгар дей берди.

— Ол дээрге кижиг мөгүдээр чүве эвес ышкажыл, Сайдык Сарбаевна. Чоорту тыптынып-ла алгай. Чаңгыс хүн эде тургустунуп алып дээн эвес...

— Ол чүңерил? Силерни чогуур өйүндө чагыг киирбээн дээр чорду. Чагыгны силер харыылаар болдунар чол?

— Ыяап-ла мен тывар ужурлуг кижиг болзумза, үш хире хонуктан тып кээр мен.

— Үш хире хонуктан?— деп, уруглар садының эргелек-чизиниң үнү кайгаан аянын дыңналган.— Даарта азы ссңгузу хүн кандыгыл, Иван Сагаанович?

Дарга доктааш кыннып, «мурнуку шутум» деп сөстү сакгып, бухгалтер өрээли ажык бе деп эжикче көрүп, чавыс үн-биле харыылаан:

— Хол куруг канчап чоруур мен, дуңмай. Акша-көпсөөк дугайы-ла ыйнаан.

— Эңир чылгы четпезивисти катаптавазын күзээр кижиг-дир мен ийин. Черле ынчаш улус холу когзу көөр хөңдүм чок. Ол кижиг эде тургустунуп апты, өскелер кажан шимчээр чүве ирги деп манап оран эвес. Эрте дээр шимченмейн, кажан шимченир бис? Эът, сүт, дүк бүдүрүп турарлар безин мону билип апкан...

— Че, ындыг-дыр, ындыг-дыр, болгаап-чаяап-ла көрүңер!— деп, дарга бужурганып, телефонунуң даңказын даашкыр сала каапкан.

— Хий-хаала, бо амытанның чүзү дээр силер. Доңгунналып канчаары ол — деп, Иван Сагаанович кабинетке чааскаан химиренген.— Хурал-суглаага санал бээрде-даа, кижиге чүве чугаалаарда-даа ындыг эвес-ле чүве ийик. Далажып, кажан-даа кылып ап болур чүвеге мөгүдээр, ол чүзүл?

Иван Сагаановичини, бежен харга үзүп келген хоочун ажылдакчыны, чүнүң күжү ынчаар саймаарадып, улус-биле карыштырып, саазынга билдиришкин бижип, салым-хууга эргилде кылырынче албадапканы ол дээр силер? Улус-даа кончуг-ла! Чоннуң хөөнүн билир, оон өөренир деп чүве бар болгай. Шынында ону билдиришкин бижи деп кым-даа күткүвээн, албадап ыдалаваан, күүскомнуң ажылында оонак четпестер бар-даа бол, бюджет, саң-хөө талазында сандаргай чүве чок, совхоз бүдүрүлгезиниң көргүзүглери экижип оран, суурда албан черлеринде байдал база чүгээр чүве-дир. Чүгле сөөлгү үеде болган ийи таварылга-ла кызгадапкан хире.

* * *

Суур хемниң солагай эринин ээлеп турар. Ынаар өрүлдүр үе-төөгүдө хемни кежилдир туткан көвүрүг бар чүве-дир. Ам

ооң кол-ла ажыглалы — суурнуң инээн одарже үндүрери-биле олап кежирип турар. Ынчанмаска бо талада тарылга шөлү чаптылган. Черле ынчаш көвүрүглөп кым кешпес боор. Ынаар малчын аалдар база эндерик, одар-белчиирниң төвүнче углаан орук үдү чер-дир.

Дөө неделяның эгезинде-ле боор, Иван Сагаановичиниң кабинетинге бир пенсиснер кадай кире дүжүп келген. Дөрөс ону аажок таныыр-ла болгай. Сандайже чалаарга, эртин олурбайн-даа, кадай бут кырынга тура-ла сирилээш үн-бөс аалгыра аарак эгелээн:

— Бо суурнуң чону шагдан бээр негелде кылып көргөнгөн билир мен. Олутпай чорук чүге-даа чедирер чүве дээн. Күзөлдөр ам-на чедип алган-дыр силер, дарга...

— Чүү болду, угбам? Арай оожум шүве — деп, дарга кадайның хуула берген арнынче көрүп, чазык хүлүмзүрөөн.

— Канчап оожумнаарыл? Бот-онаалга үндүрүүн төлөң-ле келдивис. Чоннуң акша-төгериин чогуум кым кайнаар ташкайнап турар чүвөл черле?

— Угбай, а угбай — дээш, дарга тура халааш, кадайның мурнунга барып, оожуктурар дээш холу-биле ооң эктинге дээп бар чорда, демгизи былдай дүшкөн. — Чогуум чүнү чуугаалап тур силер, угбам, аайын тыппайн тур мен.

— Мынчага дээр көвүрүгнү септетпейн келген силер. Огдум, кеннимге инек кылып бээйн дээн чаңгыс кыс казырам ам чок-тур. Ынчанмайн аан кижини! Көвүрүгдө ойбактар-ла эндерик чүве-дир. Ынаар даванын сункаш, коңгуртөйүн ооруп ап-тыр!

— Па, халак! Кым көргөнгөн? Кажан, каяа? Кадарчы...

— Кадарчы суглуг караа-биле көргөн-дир. Дүүн-не бундун сөөртүп алгаш, шимчеп чадап чораан малды көрүп чадааш, өгдө ашак аайлап кагды. Часкы малдың эъди өртөк чедер эвес, көк көвүк чүве чорду.

— Хы, халап-тыр ала... Ам мен буруулуг кижини мен бе?

— Кым буруулуг-дур, бодап көрүңер даан. Дыңнаан мен. Көвүрүг дээш силерни бурунгу чылын-на шүгүмчүлөп турду. Чамдыкта черле чөгөнчиг силер — кымыскай-ка-даа күш четпес чыгы. Айтырып тур ышкакым чүл, бот-онаалга акшазы кайнаар кирип турар чүвөл деп.

— Кылыр ажыл чаңгыс көвүрүг эвес-ле болгай, угбам — дээш, Иван Сагаановичиниң арны агарып, катап олудунга келген. — Планнап-ла турар бис. Бо чылын суур иштинде үш көвүрүгжүгөшти септээри көрдүнгөн. Кол кудумчуну асфальтылаар. Чаңгыс чылын-на дөгөрезин кылып аптар дээрге, берге-дир.

— Силерниң ажылыңар бо үениң негелдезинге дүүшпейн турар. Билир мен. Көдгүс эде тургустунмайн турар силер. Карак чаап ажылдаарыңар олчаан арткан. Көскү чижек: даргалар көрбес ажыт черде көвүрүгнү шуут уткан силер.

— Оожумнап, орталанып көрүңер — деп, дарганың таяктары дарбаңайнып, үнү шириин дыңналган.— Албан чери-дир бо. Алгырбас болза эки-дир.

— Алгырып чугаалаар кылдыр бодуңар албадаптыңар. Дыка-ла дүлей чордуңар... Че-че, буруулуг болдум ыңай. Хугбай, чайык-кудук баргылаар чаңым багай кадай мен. Өршөөңер, авыраңар.

— Ийе, силерниң негелдеңерни өөренип көөр, дарый..— дээш, дарга доңгайып, кезек олура, демир-үжүүн ушта соккаш, календарь арнынга бир демдеглел кылгаш, көрнүп кээрге, кадай турган черинде чок, үнүп чорупкан болган.

Иван Сагаанович аар улуг тынган. «Бодуңар албадапкан силер», «дүлей», «карак чаар» деп сөстөр ооң кулаан уюктап, эът-кежин инелер дег кадавышаан. «Демократияның тайлымы бо бе?— деп, дарга боданы каапкан.— Ийет, көвүрүгнүң ээси чон болбайн канчаар, негээри чөп. Бичии-ле болза биеэгим ышкаш изиглежи бер частым. Ынчан моон-даа берге байдалга кире бергеш, моюннап үнүп чордум. Ам хоржок. Аргалыг-ла болза ыыттавааны дээре, азы азап чыткаш түлүүн эртириптип болур. Хөөкүй арай бертсине берди ышкаш, азы медээлей бээр ирги бе?»

Иван Сагаанович депутаттарны мурнуку чылдарда барык-ла боду шилип ап турган. Депшидилге үезинде «дөзевилел көөр» деп сөстү белең аксындан дүжүрбөс. Шынап-ла дөзевилел өзугаар бооп-даа турган. Ынчанмыже соңгутканнарның аразындан дарганың хөңнүңге чогушпас ийи-чаңгыс кижилер бо-ла тышты бээр.

Ай бурунгаар район Совединиң сессиязы болуп эрткен. Аңаа эде тургустунуушкунга шүшпөңи, удуртулгага частырыглары дээш кожуунуң оралакчы даргазы ажылындан дүшкөн. Сессия мурнуу чарында улустуң чугаазы чаа кижикелген дижип турган. Кажан соңгулда болу берзе-ле, карак бо, чаа оралакчы — Иван Сагаановичиниң беш салаазындан артык таныыры Байыр Сүгеевич Очур — беш-алды чыл харе бурунгаар бо-ла көдээ Советтиң депутады турган аныяк башкы эр болган. Эрги таныжыңга дораан чоокшулап чеде бээринден кызыдыр эпчоксунган. Харын-даа ооң чүрээ ол-бо шапкыланып эгелээн. Чапсарда бүдүү дыңнап турарга, «бо-даа белең эвес кижиди, бирээни-ле тып эккээр, четпестерни дораан эдер дээш сыныш чок ажылдаар. Кедизи бо районга

даргалаза-даа хөңнү» дижип турган. Иван Сагаанович маңаа элээн боданыр ужурга таварышкан. «Үнер мен, чоруур мен» деп-даа турган кижиге болгай мен. Ам ылап-ла үнер апарганым ол эвес ирги?»

Ийет-ийет, оон бээр алды чылдың нүүрү көстүп келген.

Очур ол күзүн школаның өөредилге эргелекчизинге томуйладып келген. Аныяк башкының ажилга шудургузун улус эскерип каан. Март ай үезинде чер-чер Советтеринге соңгулда болу берген. «Дөзевилел көөр» деп, дарга даңзы белеткеп алган, школаның удуртукчуларына келген. Удуртукчулар саадавайн-даа саазын-биле чөпшээрэжириккен. Хурал чыйы каапканнар. Кастыңнары агарыксап келген төөгү башкызы туруп келзе-ле, дөзевилелди эде көөр деп бо ыйнаан:

— Аныяк, көзүлдүр-ле өзүп орар кижиге-дир, Байыр Сүгеевичини депшидер деп санал бар. Кедизин бодаар дөзө, кижилерни аныяндан эскерип, депшидери чугула.

— Шын-дыр, шын-шын — деп үннер дыңналган.

Иван Сагаанович дораан тура халаан.

— Кымнарны депшидери база ужур-уткалык боор чүве болгай, ону билир боор силер, эштер. Кижиниң эр, жерээжини, кежигүн, кежигүн эвези, удуртукчу, удуртукчу эвези дээш-ле баар, белен эвес херек. Дөзевилелде удуртукчулардан директор кирип турар-дыр. Даады-ла даргалар депшидиң алырывыска кайын тааржыр.

— Ийе, харын. Бисте ам эде тургустунуушкун чорун турар болгай. Ызулуг демократия деп чүвени көөр-ле болгай, Иван Сагаанович. Бадыладып көрзе — деп, демги-ле башкы ыржым барган улусту эргий көргүлээн.

— Мен чугаалап тур ышкажым чүл, башкы — деп, дарга катап-ла бодунуң саналын камгалаан. — Директор директор-ла болгай ала. Ол депутат болбаска, чон мурнунга хары-салганы чүктээр кижиге тывылбайн баар.

Директор-даа, өөредилге эргелекчизи-даа соңнуг-мурнуг тура халыжып, эпчок болду ыйнаан, бодунуң кандидатураларын ап каарын дилей бергеннер.

Хурал даргазы эргени холунга ап, бадылады каапкан. Түңнелинде деңзи караан Байыр Сүгеевич чая берген.

Дарга чөгөнип, хөйге көзүлдүр-ле бажын чайган. Ынчан ооң сеткили сыр өске олурган. Ийи ай хире бурунгаар чоннун калбак хуралына күүскомнуң отчеду болган чүве-дир. Очур боттук барымдааларга даянып, дарганың адын-даа адай бербейн, күүскомнуң четпес ажылын элээн коптарышкан кижиге чүве-дир. Ам келгеш ол «озалдыг» кижиге деткимче ап, кандидат болу берген. Ындыг турбуже, ам канчаар, дүүрээн херек-

ти биргээр көөр, аныяк кижини эде-хере сургап, херек апар-за, коргудуп-даа чыткаш ажылга ажыглаар, даяныр бодан, дарга оожургап алган.

Соңгулда эрткен. Үе база эртип-ле турган. Ээлчеглиг сессия база-ла кыжын болган. Райкүүском даргазы культура килдизиниң эргелекчизин эдерттип алган хуралга олуржуп келген. Сүлде бо, дарга ындыг деп дүжевейн орган, Байыр Сүгеевич туруп келзе-ле, эрги балыгга дээп турган чүве дег, анчыг сөстөр октааш туруп берген:

— ...Чоннуң, ылаңгыя удуртукчуларның хөй-ниитичи идепкейин көдүрерин үе негеп келген. Мээң-не билирим — улусчу дружина хуралынга, концерт белеткелинге чыгып чадап кагдывыс. Бир лекцияны он бир-ле кижини дыңнадывыс. Мындыг-мыдыг чыыштарга бистиң дарга шуут көзүлбес-тир. Каш-ла кижини арай боорда ужур эдерттип каап турдуvus...

Иван Сагаанович ыт чок эрттирип каан. Бир даргалар олурүшкан актив хуралының соонда, дарга өөредилге эргелекчизин артып каарын дилээн.

— Байыр Сүгеевич, ийи бодувус-тур, ак-кара чокка чугаалажылы. Шүгүмчүлел кылырынга дыка-ла ынак-тыр силер. Мен ол чүвеңерге база ынак, дыңнаар-даа кижини мен. Аарышкылыг-даа болза, шыдажын билир. Ынчалза-даа бодувустуң-на чайлыг эдип ап болур четпезивисти ыяап-ла үстүкү даргалар кулаанга чедирген херээ бар деп бе? Шын-дыр ийин харын, четпестерни эдер алаар бис, бистер — депутаттар аан. Мен шүгүмчүлелге удурланып, баарыңарны ийледип чоруур чүве бүрүзүн бузуруп чыдыңар дивейн тур мен. Анаа-ла эш хузуу-биле кээп сүмелсизнерзе.

— Кайы, ындыг бе?— дээш, Очур, харлыга берген чүве дег, кезек ыт чок олурган.— Бир катап анаа чугаалап турган мен. Четпестерни черле бир кижини эскерип, чугаалаар ужурлуг ыйнаан. Оон башка, диалектиканың хоойлузундан эртер харывыс бар эмес, дөмей-ле албадай бээр болгай. Улуг-даа, биче-даа шүгүмчүлелди улуска дыңналдыр кылырга, дээштиг, бүдүштүг деп билир мен.

— Оон ыңай, Байыр Сүгеевич, силерге черле сагындырып каар дээн кижини мен — дээш, Иван Сагаанович баарында турган каас ак доңгада кызыл карандашты ушта соккаш, календарьга ийи-үш сөс шыйып, боданып ора уламчылаан: — Частан бээр бо столду ээлеп алганыңар дээр боор. Мен ажыр-бас, өскээр чоруур деп турар сагыш бар чүве.

— Бо чүнү чугаалай бердиңер, Сагаанович? Дүжевээним херек-тир. Ону, мону кылза депкен, хилинчээм-не бо.

— Ийе, шын сөзүм-не ол, дуңмай.

— Ол дээрге бис ийиниң шиттирлээр айтырывыс эвес-тир. Мен-не өскээр биле бердим...

Байыр Сүгеевич черле хуралдардан озалдаар эвес, ам чүгле аксындан ак бус үндүрбөстөөн, карактары кылаңайнып олура эрттирер апарган. Ол-ла уу-биле чүгле өөредилге чымы төнөр билек, хенертен халашкаш, чорупкан.

Иван Сагаанович ыңдыг болурун билген-даа ышкаш, чүнү-даа ыыттаваан. Элээн удаажырай бергенде, чедир соңгуур соңгулдалар эрткен. Саара Дензиновнаны коллектив каттап депутатка соңгул алган.

* * *

Сураа Очур оон чоруткаш, өске районга барып, кезек школа директорлай каапкаш, партияның дээди школазынга кирип, ону дооскан болган. Бээр кээриниң мурнунда өске районга бичии-ле ажылдаан.

Иван Сагаанович эрги таныжынга ам-даа душпаан, сессияга чоруй дескелеп үнгөн кижичүвө-дир. Кай баар ийик, күзээр, күзевезиңге-даа, ийи кижиниң аразы ырак-даа бол, көржү бээр дижир болгай.

Эрткен неделяда дарга кабинетинге олурда, даштын машина халып келген. Мурнуку олуттан кижичүвө-ле, Очур дарга. Иван Сагаанович ийи дээди эртемниг чаа оралакчыны конторадан үнө халып кээп, кирер эжик аксынга уткууп, хол тудушкан.

— Силерни дүжүлгөңөрдө хевээр деп билген-даа мен — деп, Байыр Сүгеевич хүлүмзүрүп, суму даргазының холун салбайн, элээн үр турган.— Мен бо черге ажылдааш, үр болбаан мен...

Чаа оралакчы бир-ле чүвө чугаалаар дээш, соксай тыртып каан. А суму даргазынга эпчогу-ла кончуг апарган. Хараы тыппайн, чүгле доңгайып, арнын суйбанган. Хаваа дораан деридип келген. Оода-ла салаалары база бүдүү сиринейнип тургулаан, хугбайыраан, черле мынчаар сүрээден чорбааны шын.

Кабинетке кирип, допчу чугаа кылганнар. Байыр Сүгеевич дораан суму даргазын машинага олуртуп алган, суурнуң албан черлерин кезип үнөр дей берген. Ол аразында Иван Сагаанович хаваан суйбай кааптарга, соок дерниң элбээ важок, чайгы шалың дег болган. Мынчап электен «чунар-бажыңнай» бээрге кайын боор деп, дегийт туттунуп аарын кысқан.

— Ийе харын, моон чорупканым эки болган чүве — деп, Байыр Сүгеевич машинага олуруп чыда, демги-ле бодаалың уланчызын ажыда каапкаш, чугаа уун биргээр куюскан. — Өскерилгелер, чаартылгалар хөй-ле ыйнаан? Кандыгыл, Иван Сагаанович?

— Шо... Шоолуг эвес боор ийин — деп, дарга мотор шимэнин өттүр дунук үн-биле харыылаан.

— Кайын ындыг боор. Нарыыдавайн көрүңерем...

Албап черлерин бир кылдыр кезээннер. Чаа оралакчынын өскелерден ылгалдыын дораан эскере тыртып каан. Удуртукчуларга четпейн чоруй-ла, эңгиин улус-биле бо-ла чорналакы кааптар болган. Чугаа кадында «чүге? канчап? уктуру чүдөл? силерниң бодаалыңар?» дээн чергелиг айтырыглары сала кааптарын утпас.

Иван Сагаанович, черле ындыг чаңы-биле, дүштеки чөм шаарын утпайн чораан. Кадайынче сөс ыдыпкан турган. Оралакчыны чалаар бодап чорбуже, оозу боду-ла чугаалай бөшкөн:

— Че, дарга, силер дүштеп алгаш келиңер ала. Ийи шак үсөндө бичи чугаа кылыптар бис.

— Байыр Сүгеевич, бажыңга кады барып, шайлай кааптар-каптарам. Столовая каагыг боор, септелгеде.

— Четтердим, Иван Сагаанович. Дөө арыг кыдында чөмөккү чодурааның магалыын көрөм. Бис ынаар бараалы, ил-көңүлүң улус бис — дээш, Байыр Сүгеевич чолаачызынче көрүңер.

Иван Сагаанович бо-ла ажылдап келгеш, кандыг дарга-ла-биле уккурамшайн, аугаалашпайн чораан кижиге деп, оралакчыны алба-кавайн-даа, артып калган. «Оода нарыыдаан хөркө чүү иргич? Черле ояалды оозунда болгай. Хий-хаала, кайы чалаарга бөшин хаайга какпас, чоргаарың ол бе, азы сарымың бир янем бе, чурттаалы — көрээли харын» — деп, кайы Совет дэргазы диштерин ызырны каап, бажыңынче иде-де базылкап...

Дүшүн сөөлүндө чугаа үр болбаан, ындыг-даа бол эрбенинде, дээштин-даа хөлчөк эрткен.

— Мырыңай чаа, дүгдө көвүругте чордувус, Иван Сагаанович — деп, Байыр Сүгеевич маажым чугаалап эгедээн. — Биске бир хамаатының хомудалы кирген чүве. Силер-биле чугаалашкан хире чорду ала?

— Кым боор ол? Аа, ийе-ийе! — дээш, дарга чушкуузун дырбап, буруузун билинген үстүкү классчы дег, куду көрүңгеш олурупкан.

— Чолаачы-биле кады санап турдувус. Дыдык-ла хөй,

чээрби үш болду бе, чээрби беш болду бе? Черле ажыглан турар болганда, шагда септээр көвүрүг турган-дыр. Ийи чээл бурунгаар-ла айтырыг көдүрлүп турган дээр-дир. Ам канчаар деп бодап тур силер?

— Кылыр бис. Дораан септээр.

— Силерни элээн билир болгаш чугаалап ор мен. Шүгүмчүлөлдү чүгле «дыңнаар» ийикле азы аңаа шыжыгар чаңчыл силерге мооң мурунда турган. Ам та кандыг силер? Бо көвүрүг дугайында чугаа база шөйлүп турган хире. Ёзу-дуг-ла эш-хуузу-биле ак-кара чокка сөзүм ол эвеспе. Ооңарың дарый септедип алыңар.

— Дораан-дораан...

— Черле ыңчаш, магадылап, өске бир көвүрүгден баш тудуп алзыңарза эки ышкаш.

— Ол ам чүү көвүрүг ирги, Байыр Сүгеевич?— деп, дарганың танактары кыйбыңайнып, бажын көдүрүп келген.

— Көвүрүглер-ле хөй болдур ийин, Иван Сагаанович. Чурттар аразында, оон эрткеш диптер аразында безин көвүрүглер туттунуп турарын билир силер. Шүгүмчүлөл биле ажыл-херээңнерниң аразында көвүрүгден тудуп алыңар дээрим ол-дур ийин. Ажылдаар кижиге ындыг көвүрүглер аажок керек болгай — дээш, оралакчы чаза хүлүмзүрөөш, харын манаан ышкаш ыг чок турган.

— Билдим-билдим, Байыр Сүгеевич. Мерген-не сөгледилер. Четтирдим-четтирдим — дээш, Иван Сагаанович шың-на каткызын төгө каапкан.

* * *

Кижини сеткили мындыг боор чүве-дир ийин, күзел ышкаш кылаң-чаагай черле турбас. Ук чугааның соонда дарганың хөңнү катап хөлөгөлөп, хайныгып, харын мырыңдай килеңнеп-даа пат болган. Бодун тогдунар деп ёзажок ежеш чаңнын уржуу ыйнаан. Кол-ла чүве, начын мөге дег кыннып, бодун боду ойтур октааш, ийи чарынны хевиске чыпшыр базыптар турган-дыр ийин. А ол чиник эвес-ле болгай.

«База бир көвүрүгден тудуп алыңар» дээн оралакчы дарганың сөзүн катаптап, бо черле ужурлуг боор, бот идепкейин көдүрүп, чонга ылап көстүп, ажыл соңгаарлатпайн хөдөлзө чүл аан. Ам дээрге эде тургустунуушкун үези-ле болгай. Эрги хевээр туруп черле талаар, чаа-чаа хемчеглерни ап, чаа езу-биле хөдөлзө чүл аан. Ээ, кайын боор, шынап-ла оожумнап тур ышкаш мен» деп, дарга бодангылап, биргээр шимченип эгелээрин шиитпирлеп алган.

Ол-ла хүн Иван Сагаанович ийи чүүл бухгалтер доку-ментилеринге ат салып, таңма хап алгаш, халдып үнүпкен. Ийи-ле хонганда, долдур манза чүдүргөн кожуглуг улуг «КамАЗ»-тың кабинасында бо чайгадып келген. Чорук аайы-биле уруглар садынга чедер болгаш артар ак-көк будук база эккелген.

Даартазында шеф чарлаан. Хөй кижичартык хүн-не көвүрүгнүң кырын манза-биле чүм шып, холдан үндүргөн-нер. Иван Сагаанович ол хүн дорзук сыкпаан. Кызыл холу-биле балды, хирээ, маска, кадаг-даа туткан.

— Хий-хаала, шагда-ла мынчаптар чүвемни, үш-ле хүн-нүң ажылын үш чыл шөйүп келген мээң буруум болбайн канчаар — деп, дарга ажыл соонда бүдүү хими-ренгеш, чунуп алыр дээш кидин-не дажып чыткан часкы хемниң эриинче кылаштап ора боданган. «Ийе харын, Очур дарганың сүмези, чугаажок, шын болгай аан. Эки-ле көвүрүг! Бот-бодун билчи-риниң көвүрүү».

Иван Сагаанович чунуп каапкаш, айыраң чечектиг чоду-раада азып каан костюмун ап кедип алган. Чодурааның онзагай чыды айдызалып келген, чаагайы аажок! Иштики карманындан үш хонук бурунгаар сомнап алган билдириш-кинин уштуп эккеп, ол-бо диле соккулааш, чодураа дөзүнчө каапкан. Үүренди саазыннар аажок мандып орган көк ара-зынче чашты бергилээн.

1988—1991

Владимир К А Р А - С А Л

КЫРГАН-АВАМ

Чеченчиткен чугаа

Билип кээримге-ле, кырган-авам хүрең-куу шыва тоннуг, дөңгүр баштыг, чирик кулактыг шуваганчы кижичораан. Чамдыкта харын хүрээ ламалары-даа сагышка кирер. Оон адын Даңза дээр. Чүвениң шыны херек, ооң чоғум ады кым дээрзин мынчага чедир дыңнаваан, билбес мен. Сөөлүндө кээп догааштырып бодап чоруурумга, ол ыштыг кара өөн бургураткан, ожук-паш соотпас, экииргек кижичоорга, Кара-Хөлдүң оюн-баштаксымаар, шаалааш чону аңаа шола атты берип, мең кылдыр чыпшыр шаап каан чадавас хире.

Ооң кадыг-каңдай сөс этпес, чүвени ыявы-ла чымчады адаар база бир онзагай аажызын элдепсинип чораан мен. Удугларны удуг, бичиилерни бичии аайы-биле чаптанчыг кылдыр аңаа шоланы боду чогаады шаап алыр кижги. Чижээ-лээрге, хүндүлүг бээ Кодан-оол өгбениң адын ойзур дээш коданны «Кара-Кулак» дээр боорга, кенниниң ужун демги кырганывысты Алаш савазының улузу Кара-Кулак дээш, ооң ажы-төлүн, алыс салгалын «кара-кулактар» дижир апарган.

Кыргам-авам аныяк чораан шаанда төрөөн ажы-төлү доктаавас боорга, сөөлгү божаан уруун кавайлыында азырандыга берипкеш, бир чыл хире бодунуң салым-хуузун чемелеп, баар-базар чер тышпайн, чеп аргамчы тудуп алгаш арга кирип, бедик кара туругну каш-даа катап барып хараан. Чырык хүн, кижизиг сеткил оон куспактангаш, салбайн барган.

Чоорту кырган-авамның ие сеткили база катап оттуп келген. Ол дөрт чүкте төрөлдеринден дөрт өскүс-чавыс уругларны азырап алгаш, демгилерин бут кырынга тургузуп, буйан-кежиин үлөп берген. Уруг уруун — Айбычыга, оон биче оолакты — Күзечи, дараазында ийи кысты — Кежикей биле Хенче-Кара деп боду ынчаар адап алган. Оларның чиңгине аттары өске. Амдыыларның бирээзи бо одуругларны шорба-жылап орап кижиниң үнөлөп четпейн, эрте оскунуп алган авазы болуп кээр.

Үстүндө адаттынган шола аттар кырган-авамның кем чок, чылыг сеткилиниң илергейлээшкени болза, а кырган-ачам Бай-Бижээчи деп шоланы бодунга боду барып тып алган. Чүвениң ужуру чүл дээрге, ол Улаастайдан келген кыдат садыгжыдан улдуң шай, дүңзе таакпы чээп алгаш: «Кадыр-кашпал Кара-Хөл чурттуг, чүс ак дөңгүр шарыларлыг, шүүдел кылбас Бай-Бижээчи деп кижги мен боор» деп демдегледип каан.

Биеэги хыныыр кыдат айыткан хуусаазын манавайн, өрелиг таныжын сураглап чеде бээрге, демгизи кадыргылар шиштеп алган, хүл бузурадып, чаңгыс ала молдургазынче хая көрүп каап олурган...

Ол ийи — дээрги биле албатының аразынга чогувайн барган чугааны удаваанда кымчы кээп чеже шаапкан. Сөөскөн сыпта шивейликтир өрүп каан, ээзин танывас дерзии багның адаанга, элик кежи чүвүрлүг чанагаш кижги дөрт мөчүзүн дөгөп, аңдарлып-дүндөрлип чыда, торгаал күжү-биле өрезин эгиткеш, кырган-ачам ынчаар тын менди дириг артып калган.

Кырган-авамның база бир онзагай шынары — оът-сиген, курт-кымыскааяктан эгелээш, бүгү-ле дириг амытаннарга

чедир хилинчек кылбас, кем салбас. Чүстүг сиген сый базып, күске думчуундан хан үндүрер хамаанчок, чораан черингеле аң-мең, мал-маганның оруун аштап хүнзээш, пат турупкан орай-кежээ чанып келгеш, иштин-даштын кылгы дег чүвезин кылып кааш, дөжекке чөленген ояар, көзе теппейн, ол-ла хевээр удуп каар. Эртең, даң бажында көөр болза, ол сүттүг шайын шагда-ла хайындырып каапкан, тос-карак биле ыяш хууңчуун тудуп алган, канчаар-даа аажок улуг үүле бүдүрген-биле дөмей даштын маңнап турар. «Оран-таңдым, оят-ыяжым, Бай-Тайгам, өршээ» дээн соонда, ол-бо чүкче чажыг чажып шаг-ла боор. Бирде-бирде бодап кээрге, ол түмөн-бой-дус, эки чүве дээш харысалгалыг чырык өртемчейде тура чаңгыс кижги кылдыр сагындырар. Өгдө олурар хиреңде, ачемниң үстү дүндүк караандан башка дүжүп турарын билип орап сен.

Бир-ле катап кырган-авам чажыг чажып турда, өггө окчылан союп кирип келгенин черле утпас мен. Үер-чайык, хай-халап болган-биле дөмей кырган-авам коргуп-девидээн, хола тавак соктап, чугаалаттыңган тур.

— Ойт, дадай, бурган өршээ! Амдыг чүвеңер дөжек адаанда чыдыр. Шимчевеңер, ажы-төлүм! Ашак, кайда сен, шымдай бээр кел, бо амытанны уундува үндүр чалап көр.

Бя аразында, та кайыын чүве ийик, кырган-ачам өт кыскажы тудуп алган бо эшкедеди келди.

— Каям, ыңай тур, мени эрттиривит — дээш, ол бурунгаар дап берип чыдырда, кырган-авам ооң холундан сегирип алгаш:

— Кижээ хилинчээ чедер, дириг чүвеге дөгбе! Ходугур бодум билир мен дээр, холу карбаңнаан мындыг ашак бо — дээш, иштинде химирип, улам дааш үндүргеш туруп берген.

Демги узун курт кезек када бажын содуйтуп алган ор-гаш, таалың кырынга биче када чыткаш, ыт-шимээнден сезинген хевирлиг таваар чылбырып үнүптү. Ол хана доразындан үнер-үнгелек чорда, хайлыг, ачамның Чадаанадан эккелгени алдынналчак моюннуг аскыр дагаазы бо маңнап келди. Демги чыланни көрүп каапкаш, «Ко-ко-ко!» деп буттарын олуй-солуй таваар көдүрө базып, долгандыр кылаштан тургаш, чырс кылган соонда, ок-чыланның өөз агараш диди.

Угаан-кудун оскуна часкан кырган-авам аргамчы октам черде туруп алган тонунуң эдектерин чөлбип, холдарын тейлей тудуп турар аразында, кырган-ачам демги чүвени будук-биле илдирткеш, кадыр хавак баарынче октапты.

Элдпейлиг, кырган-авам ол дүне карак баспаан, даар-

тазында өөвүстү буу-хаа бускаш, үп-савывысты чыйй туткаш, өске хонашче көжүп чоруй барган бис.

Эгезинде каксы чугаалааным ышкаш, кырган-авам дуга-йында башта таңмаланып калган база бир өөредиглиг чүве: ооң чонунга эвилең-ээлдек, эптиг-чөптүг, экииргек байдалы. Аңаа көөрде кырган-ачам кажар, харамзымаар болгаш хамык чүвени кара угаан-биле деңзилээр кижичи. Өтгө улус кирип кээрге, чамдыкта идииниң бажынче көргөш, ыт-шимзэн чок ылыя берген орап.

Бир-ле, кырган-ачам сугга Артыы таңды ажып, аңнап чорааш, олча-омак тыппайн, куруглап калган аңчы кижичи кире дүштү. Күжүр кырган-авам паш-савазын кыңгырадып, апгаразынга баарга, кырган-ачам олче хыйыр-кылчаң көргөш, таакпылай берди. Ынчан мен бичии кижичи ону эскерип кааш, ижин кара чок арыг сеткилимден мынча дидим:

— Кырган-авам эки, кырган-ачам багай, алызындан холу тыртым-харам. Деңзи, деңзи, деңзи — дерги садында деңзи.

— Чүже, язы! Канчаптар эвес мен сени — дээштиң, кырган-ачам тура халыды. От одаар дээш ыяш кирип орган бодум эжикти шарт кылгаш, эзимче углай тутсуп-ла ор мен. Канчангаш бир хая көөрүмге, кырган-ачамның карактары кызыл шурулар дег апарган, бир холунда хараган шыкпыыш, өскезинде даңзазын тудуп алган бо ыйыдып кел чор. «Меңээ кайын чедер бо» деп бодап, баштай чикти куду куштадып оргаш, оон ам чүвениң хирези нарыдап кээрге, өзен кайы сен дээш дорт чыдыптым. Туттурбас дээш балыгланган аң дег, былдай дүжүп чоруп ора, харалаан, доора будукка илдиккеш, бурунгаар согунналып барып дүштүм. Кырган-ачамның өөш тынып, хыйылаан тыныжы чушкуумга изиш дээн соонда, даалымба самдар чүвүрүмнүң бар-чогун билбейн калган мен.

— Мени чүү дижик сен, кулугур. Күзээн чүвең бо-дур бе? Ма-ма! — дээш, эртен ботка хайындырып келген демир баштыг даңзазы-биле изиңнеди-ле берди. Ооң кадында чымыңайнып саргып турар черлер база бар. Мээң кырган өгбем, ада кижиниң кижизидер хүлээлгезин болур-чогууру-биле, арыг тас күүседип каапкаш, дөштү куду таваар кылаштап бады барды. Менде чүү боор, ыглапкаш, шык чиңгис куснактап чыдып калдым. Кижизидилгениң чes көпеектер ышкаш сорбулары эмчилерниң эм сыкыртыр черинде ам-даа бар ийин!

Оңгарлып келгеш, өрү дээрде көжүп турар эдир булут-тарже кезе кайгавышаан, боданып чыдарымга, ийи чүвеге

часкан болдум. Бирээде, чүл дээрге, кырган-ачам аныяанда денди кашпагай кижичораан деп чугаалажыр чүве. Ол чаржыр дээн болза, кыйбавазын дээш холдарынга борбак даштар адыштап алыр. Кажан «Чеве!» дээш ыңай боорга, кежегези хатка содуй бергеш, сыгырып турар апаар джирг. Ону чоп ожаавайн барган кижичораан мен. Ийиде, кырган-ачам ажынып-хорадаанда отка кагган сиир дег апаарын биле тура ону чүге уттуп алганым ол.

Бо таварылга дээш кырган-авам багай кырган-ачамның кулаан үш хондур коңгалап келген. Угаан-сарылы кыдыра тенок чаштың сеңээ чедирип чораан човаглары дээш мени өршээп, буруудатпайн көр! Ам болза сени мерген угаанныг, дидим, тура-соруктуг кижичораан деп билер мен. Кыштың чыккылама ссогунда тараалап чорааш, холуң салааларын доңуруп алгаш, оларны балды-биле бодуң одура шаап каапкаш, чер албайн «кызыл-душтап» чоруй бардың. Сен ышкаш амыдыралы түрөңги арат кижиниң чуду кара салым-хуузун сактып кээрге баар ажыыр, кээргенчиг болгаш харын-даа чамдыкта сөөк-даяк чештине бер чазар.

Кырган-авам ажыг-шүжүтге сы бастыргаш, улам чөнүп, бүшкүйүп калган, ажы-төлүңге эргеленчиг-чымчаа дам барган.

Бир-ле катап иелээн хой бажы дозуп чорувуста, ол эскет чок улуг тынгаш:

— Кырган иезиниң даянгыжын кадагалаан, багай чүвемни... Өзүп келгеш, оттуг-терге башкараар сургуулга өөренип алыр сен, оглум. Оон бистерни тараалаң Хемчикче көжүрүп аппаар сен, шүве — дээш, талыйтыр көрүп алган, чеңи-биле карактарын чода туткаш, көжээ-биле дөмей кезек тур.

Ажы-биле чугаалаарга, ол ынчан мээң-биле бүдүү байырлажып турганы ол чүве ышкакыл. Огар, Дапсым, Алаш хемим! Чүгле ону эскерип каан болурумгай. Бүдүү билер турган болза, оода-ла чаңгыс сөстен сөглээрим кай. Амыдырал кандыг кончуг нарын болгаш кээргел чок чоор!

Шынап-ла, ол хүн дыка кааң, изиг тургаш, кежээликтей кезек кара булуттар диргелип келгеш, кудай дежик таар-биле дөмей сидиреди чаъстап келди. Динмирээшкин черни сирти-леди силгип, чаңнык чыжырт дээш, шөйүк дыттарның бирээзин саглаш кылдыр диле каапты. Даштын кажаада мал-маган алгыржып, ыттар кудуруктарын мунупкан сыйгайнып турар апарды. Корткаш, негей тон эштип алган чүэк хозунда хоруй берген чыдыр мен. Кезек болганда кызаң-наашкын база катап шөйлүш дээш, чырыткылаш дээр аразында кырган-авамны көөрүмге, дөжек кырында чиктии сүр-

гей белдирлип калган чыдыр. Тура халааш, барып тырткан — сураг... Ам кээп чүвениң ужурун билип каапкаш, арным изиш дээн соонда харлыга бергеш, карактарым чажы бүлдеш кынды. Төрээн ада-иемниң аалынче ужа-тура чүгүрүп ор мен...

Ооң хөөрү Берт-Боом адаанда даштыг хавак кырында. Сактырымга, ында хөлчөк Улуг Чүрек бөгүнге чедир сөп, чалбыраашталып хып чыдар ышкаш. Чорумал кижии аңаа от ыяжы шаккаш, таакпы кыпсып ап болур хире.

Күжүр кырган-авай, хүннүң беднин, дээрниң аязын, черниң каазын. Адап-сурап, тейлеп, кый деп чорааның шаа ол чолдуг өйде ам-даа кезек чурттаан бооруңгай. Сени бистер кажан-даа утпайн кады чор бис, кырган-авай.

Чылдар билдиртпейн шуужуп эрте бергилээн. Бир-ле чазын Кара-Хөл ортумак школазының өөреникчилери эскурсиялап чорааш, Дапсы-Аксы суурнуң кедезинде бедик ийде куйдан сарыг кадакта ораап каан ийи судур, бир көк даштыг өөредилге ному тып алганнар. Ол база кырган-авамның ажылы. Судур биле анаа номну ылгаштырып билбес-даа болза, мээң кырган-авам ышкаш ындыг билиглиг, мерген угаанныг, чаагай сеткилдиг, чүвени ырадыр бодаар кижии ховар деп ынчаар билир мен.

Демги судурларны музейге дужаапкан, а номну бодумга тураскаал кылдыр арттырып алган мен. Ону тудуп, суйбавышаан: «Четгирдим, хөөкүй кырган-авай!» деп ынчан сөглөп четтикпээн сөзүмнү ам кээп сөглөп, сен дээш черге чедир мөгөйдим.

Улаастай — Кызыл
1991

Өөлөт ЧИҢМИТ

ЭРТИНЕ, АРЖААНА БАЗА АЯС

I

Эртинениң сагыш-сеткили Аржаанадан ыравастаан. Ооң шоолуг чүве ыттавас, пөрүк чаңы безин утгундурган, чаягаар-ла кыптыгып чоруур апарган. Харын-даа, чоокта чаа эргим кызы Аржаана-биле кады чорааш, шүлүктөй каапканын боду безин эскербээн:

Часкы кезжэ
Чапын-биле коча эртим.
Чүгө-ле ийик,
Чүрөөм ынчач шимирт кынды.

Чалар от дег
Чалы чүрөөм ханызынче
Орлап караан
Оду чаптай бээри ол бе?

Эргим кызы Эргинеге дүне-хүндүс дүшке-дүлгө кирип, ооң көлегези дег, чаңгыс-даа базым чарылбастаан. Ооң кыдырык карактары, кыңгырт кынныр өткүт үнү кулаанга дыңналып, караанга көстүп кээр. Ол ажыл безин кылырга холу туттуңгуру сүргей болу берген.

Апрель 25— Аржаананың төрүттүнгөн хүнү. Чүнү аңаа белекке бээрин Эртине магазинерден дилегзинип чорупкан. Магазинде чүнү чок дээр. Платье, аржыыл, билзек, сырга... Ынчалза-даа ооң сеткилинге олар шоолуг-ла таарышпас болган. Ыяак-ла ол хүнге уткуй белек бээри албан бе, ынчаш? Алдын-мөңгүндөн-даа шуткуп сиилбээн белектер аппаратымза, Аржаана албаза канчаар, оон кедерезе, «мени акша-төгөрик, алдын-мөңгүн-биле садып алырың ол бе?» диге канчаарыл дээн бодаалдар ооң хөрөөн ойдүктүрүп келир, сеткилге анчыыла хөлчөк. Ынчалза-даа черле бир белекти чедирер деп, Эртине ыяк шийтпирлеп алган. Магазинге ол көрүп турарга, алдын көрүстүг «Алдар» деп хөрөөжөн шак делгелгеде чайынналып чыткан. Өртөөн кассага төлөөш, садыгжыдан браследи-биле шакты ап алгаш көөрге, душтуу кыс-биле болчаанга чүглө он шаа минута четпес болган. Эртине болчагже далажыпкан. Келирге Аржаана аяң ортузунда чоон чокпак терек дөзүндө манаан орган. Эртине: «Төрүттүнгөн хүнүң-биле» деп, байыр чедирбишаан, кыстың сунган холун-даа салбайн, улаштыр-ла демги «Алдар» деп шагын ооң солагай билээнге баглай каапкан. Уруг шала эгенгензиг көргөш:

— Чүгө ыяап-ла шак белекке бээриң ол? — деп айтырган.

— Чүгө дээрге, келир үени сээң-биле кады үлежип чоруксааш.

Онза-ла кезжэ болган. Кезек-кезек сырыннап каап турар. Агаарның шыксыг чыды думчукту айдызап кээр. Бойдустуң шак ындыг онза үези ийи аныяк кижиге бөгүн чаа эскертинген чүве дег, арга-арыгның ыяш-үнүжү оларның ханы ынакшылынга домналып, оларга херечи болуп турганзыг. Элээн үр кайызы-даа ыт чок, таалалга алзыпкан тургаш, арыгны өрү кылаштаканнар.

— Эртине, шынап-ла мээң-биле чурттаар деп шийтпир-

лепкениң ол бе?— деп, Аржаана элээн үр ыт чок кылаштап ора, айтырган.

— Шуут шиитпирлепкен мен...— дээш, Эртине артында шүлүктөй аарак уламчылаан:

Он-даа ажыг чараш кыстар
Оруум доза тургулапса,
Чүглө чангыс сарыым сени:
«Чүрээм бо!» деп шызыдар мен.

Аржаана арай тыртылган дег хүлүмзүрөөн:

— Арай хөлүн эрттириптиң ышкаш...

— Мен база-ла эзер дергизинге холум четпөөн, эзеңги демиринге будум четпөөн оолак эвес-ле болгай мен. Ам чээрби бештиг кижини амыдырал бозагазын ажыр баспаан деп бодава. Чажырып, базырып канчаар, чалыы шаамда бир-ле кыска ынакшып-даа турдум. Кара-Хөлгө болчажып-даа чораан мен. Ол кыс соонда мени тоовайн барган.

Үдүр көрүп дидинмезим
Уруг эштиң хүлүмзүрүүн
Сагыш хандыр көрүп алыйн,
Чалгыва даан, Кара-Хөлүм —

деп, чадаарда ырлап арткан мен.

Эртинениң болганчок-ла шүлүктөй кааптар, азы ырлай кааптар чаптанчыг чаңы Аржаанага таарышкан. Ынчалза-даа ол амыдыралын аңаа ажыдып, дорт чугаалап бериксөөн.

— Улам хандыр чугаалашкан тудум кижилерниң агы-көгү тодараттынар, «кижиниң шокары иштинде, чыланниң шокары даштында» дижир ийик чоп. Сеңээ мооң мурнунда дорт эвес-даа бол, угаадып чорааным, чогуум чүү дээрил ону, бис ийиниң чурттаарывыска моондак болгу дег дээр чүве бе? Азы... ол чүл дизе, оолдуг мен. Ооң адын Аяс дээр. Ам алды харлыг. Ону он чедилиг турганш божудум. Ол аныактың алдагдалы-биле болган частырыг. «Багын ажыдарга, бачыды арлыр». Ынчан Монгуш-оол дээр оол-биле танышкан мен. Ол иштиг турумда шериг албанынче чоруткан. Үдеп каан мен. Манаар болган мен. Баштайгы үезинде чыл хиреде менче үзүк чок бижип турду. Мен база бижип турдум, аңаа ынак чордум. Оон чоорту-ла ол чагааны менче эвээш бижиир апарган. Сөөлүндө шуут чагаа келбестөөн, муңгарап шаг болдум, өөрүмден безин ояк кылаштаар, улус-биле чугаалажыр хөң-нүм чок апарган. Аргалыг-ла болза чааскаан чоруксаам кээр... Мен Монгуш-оолду манап-ла чордум. Келир хуусаазы эрткен. Соонда бир катап угбазы кижиден айтыраарымга: «Шериг албаны эрттирип турганы хоорайда бир кыс-биле

өгленип алган» дээн. Адрезин ол угбазындан айтырып алган мен. Хабаровск хоорайда болду. Чүвениң ужурун шыны-биле менче бижирин дилеп, олче чагаа бижээн мен. Канчап билир, эр хиндиктиг кижиниң чуртун камгалаары — эң ыдыктыг хүлээлгези. Удаваанда жарызы келген. Шынап-ла, угбазы-ның чугаазы олчаан болган. Бир заводта ажылдап турар, артында уруглуг. Буруузун меңээ билинген чорду. Бо-ла-дыр-ла, мээң кыска төөгүм. Ол ышкаш болза, чамдык эр улус элдеп, ынакшылы кезек, күскү бүрү дег оңа бээр — дээш, Аржаана эрткен оруун Эртинеге ажыдыпканынга херээ хосай берген чүве дег, чиик тынган.

— Оглуң Аяс кайдал?— деп, Эртине арай элдепкенип, Аржаанадан айтырган.

— Ол садикке хүнзээр, ам бажыңында, улуг-хүнде кырган-авазы-биле кады хүнзээр. Үргүлчү-ле: «Ачам кайда кижил? Өске оолдар шупту ачалыг болур чүве-дир» деп, менден айтырар. Мен чүү деп, чүү дээр мен. Кээргээрден башка. Ам-даа чаш амытан. Чадаарда: «Бар-ла, кээр-ле» деп каар-дыр мен — деп, Аржаана тайылбырлаан.

— Ындыг турган чүйүк, Аржаан?.. Бичии Аясче баараалам — деп, Эртине чугаалаан.

Эртинениң арын-шырайында, карактарында өөрүшкүнүң отчугаштары бар-даа болза, элээн бодамчалыг апарганын Аржаана эскерген.

Кааң дээрде сылдыстар оларның оруун чырыткан дег кылаңнашкан.

Аржаананың авазы-биле чурттап турар бажыңы хем кыдында даш-биле туткан улуг ак бажың болган. Алдан хар ажа берген назылыг кадай кижичем кылыр өрээлде аяк-сава чуп турган.

— Сандайже олур, оглум — деп, Эртине кырган-биле мендилешкен соонда, кадай чалаан. Кадай хөлзей жона берген. Бир-ле утка бар дээрзин Эртине эскерген. Черле ынчаш, үе-чергези эр кижини уруу эдертип эккелгенде, догааштырыг чокка-ла кырган кижиче билип каары ындыг-ла берге эвес болбайн аан! Бичии Аяс ишкээр өрээлден бакылап келгеш, улуг-улуг кара карактарын хере көрүпкеш, Эртинени элээн кайгаан. Ынчанмастың аргажок, мурнунда келгилээн болза, хүннүң келир хүндү чок, азы төрелдери-биле болза чаңчыга бээр, ол тоомчажок болур ийик.

Аржаана Эртинениң экиндең тонун, бажындан бергүн жулдургаш, боду база тонун азып кааш:

— Оглум, Аяс! Бо акың-биле чугаалажыңар — дээш, олу-

руп чыткан Эртинеже оолду ыдалаан. Оол дедир тепкеш турар болган.

Эртинe шаанче көстү чүшкүрерин кызыткан:

— Бээр келем, Аяс! Яслиде солун нуу тур? Башкыларың кымнарыл? Кандыг оюн өөредир-дир? Чалгааранчыг эвес-тир бе?— суг-суг дээш, айтырыглар салырга, Аяс улугла хөнүкпес, чүгле «ийе», «чок» деп харыылаар болган. Өскелеп, пөрүктенир турары Аястың арнындан илдең.

Аржаана тургаш:

— Аяс, бо акыңга альбомну ап бергеш, чуруктарын кады көрүңер че! Сен тайылбырлап бээр сен, ында кымнар барын. Бистер кырган-аваң-биле чем кылыптаалы, дөө өрээлче эрте бериңер — деп, чугааны өөскүдерин оралдашкан.

Эртинe Аясты четкеш, ол өрээлче киере бергеш, таныыр кижилерин-даа айтырып, чугааны шуудадыр сорулганы салган. Та шөлээн черге ындыг, та чалгаарап, чааскаанзырап турган, Аяс чоорту дидимненип, улам часкарлып орган.

Ол альбомда Чаа чыл елказынга тырттырган чурук олары база хөглеткен. Елка чанында хөй кижилер-биле кады: Соок-Ирей, Снегурочка-биле, маска кеткен янзы-бүрү аң, куштар дүрзүлүг кижилер.

— Авам ынчан Соок-Ирейниң уруу болган. Урууңга Соок-Ирей хөй шоколадтар, конфеталар, ойнаарактар берген. Оларың авам меңээ эккеп берген, ам-даа чамдыы бар, дөө!...— дээш, Аяс ойнаарактарыңче айыткан.

— Соок-Ирей, солун ирей, ам келгеш, мени оол кылдыр алыр дээн — дээш, Аяс чоргаарланган.— Мен аңаа ырлап, шүлүктөп, таныылап бээр мен.

— Канчаар ырлап, шүлүктөп бээр сен, ынчаш, Аяс?— деп, Эртинe оолдуң чугаакырын чаптаан.

Бичии Аяс холдарын чаптанчыг чада туткаш:

— Дагдан баткан Соок-Ирей,
Даянгыштыг Соок-Ирей.
Конфет чүктээн Соок-Ирей,
Конфединден мээ-мээ —

деп шүлүктээш, чолдаңнадыр танцылаарга, чем кылып турган Аржаана авашкыларың сонуургалы база-ла оларда апарган.

Аяс черле ынчаш, чыпшык, алызындан авазын дөзөөн чазык, пөрүктенир деп чүве шоолуг билбес оол болган. Альбомда оон ыңай Аяс аът мунуп алган бир аал коданының кыдыында турар база бир чурук бар болган.

— Мону каяа тырттырганыл?— деп, Эртинe айтырган.

— Чайың даайым сугга чайлаан мен. Даайым хөй када-

рып турар. Мени аът мунарынга өөреткен. Аъттары чүдек онза, чүгүрүк. Даайымның оглу аът мунуп турда, Чапаев деп — деп, оол хөөрөөн. Чугааны улам өөскүдөрүн Эртине кыскаң:

— Сен кандыг сен, Аяс, аът мунарың?

— Мен база мунуптар мен. Даайым меңээ Шилги-Дайын мундулар, оон өскөлөрүн хоржок, ынатпас, та чүгө. Аът мунары онза-ла. Чайын база барып аът мунгаш, хойларын кадарар мен.

— Менде база аъттар бар, кадарар хойлар база бар. Баар сен бе, Аяс — деп, Эртине шенөөн.

— Та — дээш, Аяс авазынче көргөн.

Чем үезинде кырганнның чугаазы чоорту үнүп, Эртинеже чугаа эреп, шивейдиккен:

— Аът киштежип, кижичугаалажып таныжар, чүнү амылдап тур силер, оглум?

— Мен, шеригден келгеш, кино механиги дооскаш, аңа амылдап турдум. Эрткен чылдан бээр угбам-биле бир кодан күрлең хойлар хүлөөп алган малдап тур бис.

— Кадарган хойларыңар хүр-менди бе?

— Алыс малывыс хүр-менди. Бергезимээр болбайнан, ынчалза-даа баш удур чайын сиген-ширбишти кезип белек-көп, кажая-хорааны септеп, чылыглап алгаш ажылдаарга, ажырбас хире чорду.

— Ажылың тоң чугула ажыл-дыр, оглум. Тыва кижичаг шаандан бээр-ле мал азырап, ону өстүрүп, хырын тодуг, эгин бүдүн чурттап келген-не болгай. Ынчангаш өөренчиктей бээр сен — дээш, Аржаананың кырган-авазы «беломорун» кыпсы берген.

Шак-ла ыңдыг байдалдыг айтырыглар, таныжылга чугаалар олар үштүң аразынга орайга чедир уламчылаан...

Эртине ээлчеглиг кадатты аалынга дын быжы-биле эрттиргеш-ле, угбазынга чорук-жерээниң ужруун угаадып кааш-ла, Аржаана авашкыларже далажыптар апарган.

Эртине Аржаана сугга келгеш, хол куруг орбазын кызар, хүндүс ажыл-биле чардыгып, авашкыларның аар-саар ажылынга дузалажыр: токпаан чарар, Аясты ясли-садче чедирер, оон эккээр — ажыл-ла эндерик.

Аржаана — школаның интернат уругларында кижизидикчи башкы. Эртең үнгеш, барык-ла кезжээ келир. Ооң ажылы база-ла чымыштыг: уругларга бот-кичээл кылдырар, кижизидилге ажылы чорудар, интернаттың арыг-шеверип чурумчудар.

Эртинениң аңаа турар бүгү үезинде бичии Аяс база-ла

аңаа чоорту чаңчыгып бар чораан. Харын-даа, Эртинени ара-аразында арай каңдай-даа болза, «ачай» дигилентер апарган. Эртине база ону оолзунуп орган. Аржаананың авазы алыс уруг, ужурну билир кижиге болгаш, Аясты:

— Салым кончуг, «ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижиң болбас». Ачаң, аваң сөзүн дыңна — деп, бо-ла угаагы берген орап чаңчылдыг.

Эртине бир-ле чанып чоруурда, Аржаана:

— Бо айда шөлөөлээр чадавас мен, ыгчалза Аястың алааш, аалыңга сеңээ чеде бээр чадавас мен — дээн.

II

Эртинеге ыя ол каш ээлчеглиг хонуктар ай, чыл дургу ышкаш узун болган. Дүрген-не Аяска чедип, эргим Аржааназының чазык хүлүмзүрүүн, кыдырыктыг карактарын берүп, кыңгырт кыныр үнүн дыңнаксаазы келир.

Сайгының даа кадыр-даа бол,
Чалгын чокка ажа бээр мен.
Шапкын Тес-Хем терең-даа бол,
Чакпа чокка кеме бээр мен

деп хөңнүн ажыдып, хойларын кадарын чорааш, кожагардан ыыткыр-ыыткыр бадыргылаар.

Эртине кодан хойларын чаа оъттуг черже, Ак-Даг Белинче кадарып үнгөш, Ак-Дагның шыпшык бажынче чоруп чеде берген. Мунуп чораан аъдын дужап кааш, оъткара салгаш, калбак дашка сандайлангаш, таакпылай берген. Даг өвүрзүндө хойлары таваар, карандыда кастынып оъттаан. Кадарчы кижиге черле ыңдыг чаңчылдыг, дайгырыш, алгырыш каап, харын-даа ыыткыр ырлагылап орагы чугула. Чүгө дүө, бир чүүлүндө, ээзинге эргеленгөш, хойлар доктаап оъттаар, ийи чүүлүндө, эң кол чүве болза, канчап билир, оъттап чораан хойларже бөрү семеп, бүдүү кедеп кээп-даа болгай. Ынчангаш оларны баш удур сезиндирип, дааш үндүрөр апаар. Ынчангаш Эртине ону сагып, хире-хире оожуктур кукуннагылап каап, ырлап орган:

Дүвүлүг хат мурнуу чүкте
Дүргектелип ырап бар чор.
Кожгарже кадарчы кыс
Хоюн сүргөш, үнүп кел чор.

Чыккылама кыштың соогу
Шырай-арнын додуктурган
Чалы кыстың өткүт ыры
Чаңгыланып дыңналы-дыр.

Эртинениң аалы доо-ле куду дөвүн, доңгайты салып каан шаажаң аяк дег апарган, кажаа-хораазы безин карарып көстүп келген. Канчангаш-ла, аалының уунче көөрге, суг сөөрткөн машина келген, аалда суг кудуп турган. Чүктөп чораан дуранын шалыпкын алгаш көөрге, кажаа чанында ксрээжен кижги кылаштап турар болган. Көрүп орарга, Аржаана-ла олчаан. Эрниң чүрээ шимирт дээн. Шынап-ла, Аржаана боору чадакас. Шөлээлеп алза, кээр дээн-не болгай. Эрине ынаар чалгаар-ла далажы берген. Ынчалза-даа хойларындан чаңгыс базым чарлып болбас. Кодан хойже ко-вай семээш, когарал үндүрөсө канчаар, боду шүүдээй.

Мурнунда чугаалашканы ышкаш, шынап-ла, Аржаана, Аяс ийи келген турган. Эртинениң чылар-чылбас топтуг чаңы, сыгыр-сыгыр карактары, дөрт думчуу, долдуккан арны Аржаанага онзагай көзүлген. Ол кежээниң эрткени безин олорга билдиртпейн барган. Ажыл кылган холдары туттунгур, боттары авааңгыр-кашпагай. Эң ылаңгыя Эртинеге доо турган Ак-Дагны дескилептери, Өңгөш хемни сынгадыштары — анаа оюнчук ышкаш. Бичин Аяс бирде ачазынче барып, бирде авазынга кээп, эргеленип мааңнап, ойнап кежээлээн. Эрине биле Аржаана ол кежээ кодан иштин арыглап аштааш, көр-көңдөрни оваа-оваазы-биле чыскаай салып чурумчутканнар.

Эртинениң угбазы өөндө аш-чем кылган, база-ла кызыл-чай чок. Тыва улустуң чаңчылы ындыг: «арга кирген саат дайнаар, аалга келген аяк эрни ызырар». Эртинениң угбазы чекпээн бускаш, үүжезин дүлгөш, чемни кылган. Ол кежээ дургу чугаа-соот теңмес-батпас болган.

Аржаана эрткен чылын эмчиге чыткан думмазынга сүт-түг шай эккээрге, оозу эмчиден үне берген болган. Ынчап турда кадай кижги эмнелге коридорунга көстүп келген. Демги шайын дедир аппаар эвес, ол угбайга берипкеш, чанып чорун-кан. Ол кижги ам Аржаананың мурнунда бо орган. Олар аразында ол таварылганы ужурашкаш, дораан-на чугаалажы каапкан хире.

— Ынчан харын шайзырак көдээ кижги бо уруумнуң эккелген шайын амырап ижипкен мен. Ынчан-на келди боорун оштап турган кызым-на болгай бо — дээш, Эртинениң угбазы отту чүшкүрө каапкаш, эрткен-барганын сактып, көрөп эгелээн:— Бистиң угувус ада-өгбевистен кижиге ынак улус боор бис, кызым. Мээң авамны кырган-ачам моол улустан азырап эккелген дижир болгай. Солун теөгү, 1915 чыла үези боор ол. Шагдан бээр-ле моол чон-биле харылзаавыс тудуш, чогуң-барын алчып-бержиң, кады чурттап чораан, чүг-ле хили-кызыгаарывыс аңгы. Кырган-ачам ашак ынчан коо-

гунга чурттап турган моол эжи көже бээрге (дүне көшкен дижир), көшкен өөнүң орнунга, душ бооп, эртен чортуп келген. Кыш чүве-дир. Тос-тостуң соогу. От орнунда көржең хүлүнүң кырында шарып каан чүве чыткан. Элдепсингеш, чеде бээрге, ана ала карак даалыктаар. Бичии кижии болган. Безин доңмаан, хүл безин сооваан. Демгини дораан-на алгаш, улуг негей тонунче хойлапкан. Аалынче аъттың сыр-маңы-биле келгеш чазыптарга, төрүттүнгеш каш-ла хонган хире кыс уруг болган. Ынчангы моол улустуң чаңчылы-биле аалынга божан, адазы тывылбаан чаш төлдү октаптар дижир болгай. Ашак-кадайның амыраары-даа хөлчөк. Чаш төл деп чүве көрбөөн улус чүве-дир. Ынчангаш оозун аажок эрге-чассыг кылдыр өстүргенер. Ол кызы өзүп келгеш, база багай эвес кижии болган. Өлгүже сураглыг малчын бооп, өргүн чонунуң хүндүткелинге чурттап чорду. Кырганнарның чаңгыс кызы олары кырый бээрге, аажок азырап-тежээп, карактап чорзанын, бистер, ооң төрөөн төлдери билир бис.

Ол чугаа бичии Аястың салымынга хамаарыштыр болганын шупту билип орза-даа, ындыг-мындыг онза чүве ышт-ташпааннар.

Аржаана шөлээзин маңаа эрттирерин, оон кедерезе шуут маңаа артып каарын-даа чугаалаан. Чүгле көдээге чаңчыкпаанындан ол чөгөнгөн. Шынап-ла, көдээге өспөөн кижиге берге болбайн аан: өгнүң соогу, чавык-дээвиирни хаттың хайыра чок калбаңнады бээри харын чамдыкта берге-ле. Аржаана, Аяс авашкылар көдээге элээн каш хона бергенер. Бо үениң дургузунда Аржаана көдээ амыдыралга элээн чаңчыгып орган. Аңаа Эртинениң угбазы дузалажып турган: маңды канчаар ажаарын, оларга чемни, сугну чеже хире бээрин, ылаңгыя шала чудап, баксыраан дөтпелерни хүндүс тускайлап үзүп алгаш, немелде чемни тоттүр бергеш, хүн-нээрек өвүр талакы оदारлыг черлерге каш шак хире дозуп кадаргаш кээрин кеннинге хире-шаа-биле өөрөткөн. Кара чажындан мал аразынга өскөн болгаш, ооң мал-маганга хайыралыын Аржаана бүдүү магадаан.

Бичии Аяс келген аалынга чоорту ижигип, Эртине хой-даа кадарып үнерге, кайнаар-даа баар дээрге, оон чарылбазын кызар болган. Чамдыкта ону эптеп-чөптеп тургаш, дораан чедип кээр болгаш аалынга арттырып-даа каар, чамдыкта үр эвес эдертип-даа алыр апарган. Алызы эр кижии болгаш Аяс аътка ынак, аът мунуксаар. Чайын аътты даайы сугга мунуп турган болгаш чааш аът мундурарга эптии дегет болган.

Бир-ле эртен, Эртине хойларын кадарып чоруур дээш, Аадам-Шилгизин эзертээш, баглаашка баглап кааш, чемненип

алыры-биле өөнчө кирип келген. Ол аразында Аяс чайын-на аът мунарынга сонургалдыг чаңчылы-биле Аадам-Шилгини баглааштан чешкеш, бедиктенип тургаш муна каапкан. Аът дуую дагжаарга, өгден улус үнө маңажып келген. Аъттыг Аястың барааны кодан кыдыында тейже ажытталып бар чораан. Алгырарга-даа, катканың дыңнаар, харын мырыңай Аяс аъттың муңгаш-дынын шеле каапкаш, бурунгаар үзеш кылынганын олар чүгле көрүп четтиккеннер.

Бичии Аяс хамаанчок, улуг кижилер безин Аадам-Шилгини ээлдирип шыдавас. Доңгайты шелгеш, суглук каккаш ыңай болза, аксын тырттырбайн кайы-даа оран кире бээр: хат-казыргы безин ооң соонга калыр, ескээр деш, бадар кудургай-даа дивес, чүгле доозун дойлур мал-ла болгай. Аъттың алыс чаңын билир болгаш уйбашкылар аажок хөлзөп, коргуп, ашкан тейиниң кырынга чүгүржүп үнүп кээрге, Аяс биле Аадам-Шилгиниң барааны узун сарыг ховуну кезер чыгаан буруладып бар чораан.

Утбазы хей-ле Эртинени кончуур, оран-таңдыга чашба-рыыр болган. Аяс каяа, канчаар-ла аңдарлыр ирги дижип, оларның ишти — ий. Эртине кезек аңгадай берген тургаш, ам-на оңгарлып келгеш, өртегде өле аьдынче маңнапкан. Келген олчаан аътты чавыдактай каапкаш, оглунуң соонче караш диген.

Узун-Сарыг ховуну кеже халдып кээрге, аъттың изи Көжер-Ойну куду углаан. Сыр соо-биле улдап ораарга, Өдгөш хемни аът дорт кеже халыырда, оглу бо аңдарлып калган, харлыктыр дүшкен чыткан. Эртине оглун силгип тургаш, оңгаргаш, аалынче далажыпкан. Аалынга кээрге, Аржаананың арны бүргег дээр-ле. Ону баштай Эртине улуг корткан деп эскерген. Ындыг эвес: ажынганы арнындан илдең. Ажына бергенде, от-көс дег кижиле болган. «Кылыын чажыраарга кэстү бээр» дижири-ле чөптүг турган иргин.

Эртинеже Аржаана чидиди көргөш, «автоматтай-ла» берген:

— Эртине, сен, аадам аьдыңны биле тура-ла баглаашка өш-биле баглап каар, угаан-медерелиң кайда чүвө сен! Аяс чаш амытан кандыын канчап билир, та эмдик эңгин дег, та чааш шары дег чүвөң. Ол-дур, оглумнуң арны-бажын көр, кончуун: хан-кучук. Канчап билир, та мээзи шимчээн, солуу-дудуу болур, та бертинген-бежелген, инвалид болур...

Өгдө Аржаанадан өске улус кым-даа ыыт чок, бук дивээн. Кезек чайык черле ыңдыг, хенертен уш-баш чок уу-чаза улдай каапкаш, дораан аязы бээр. Аржаананың чаңы ыңдыг-даа бооп чадавас. Эртине ыңчангаш аас ашпаан.

Май ай эгези. Чамдыкта час черле ындыг, тыртылгаш туруп бээр. Ол чылын чазыгып чадап шаг болган. Шоолуг эвес кара булуттар дээрге көстүп кээр-ле, суггур чаас-биле катый хат-шуурган, мырыңай хар-дүвү кады келгилээр. Шаанда өле баштыг өгбелерниң: «Чылан чыл кудуруу-биле шырбаар» дижири шын болгу дег.

Аяс биле Эртине адашкылар хойларын кады кадарын хүнээри-биле коданан сүргеш, үнүпкөннер. Эртине оглунга чааш чүвени — Доруг-Дайын мундургаш, дынындан чедип алган кылаштап орган. Аяс ачазы эдертин алырга аажок амырап, сыыладыр сыгырып, ындынналдыр ырлап кзап чораан. Эзеңгиге четпес чолдак буттары докпаңнаар, кыдыындан көөрге, ооң чаптанчыы хөлчөк. «Оглум эр бооп, эзер дергизинден туттунуп бар чыдар, удавас-ла ачазының дузалакчызы болур-дур» деп, Эртине чоргаарал-биле боданып чораан.

Кезек-кезек булуттарлыг эртенги дээрге хараачыгайлар чавыс ужуп турар, кашпалдардан улар куш киштегилээр болган. Хүн дал дүш турда, булуттар дээрге улам-на немежип, каттышкан хойлар дег, ол-бо көжүп эгелээн. Чоорту дээрни дуглап, улам-на караңгылап орган. Баштай дыңзыг сырын келгеш, улам күштелгеш, хатче шилчээн. Адашкылар хойларын ыжык черже кииргелек чорда, суггур чаашкыны арын-башче хат-шуурган калчаалы-биле улдап эгелээн. Кайнаар-даа углаарга чаглак чок чадагай хову.

Адашкылар хойларын коданче углай хат удур сүрөргө мырыңай чорбас, харын-даа бөлдүнгеш тургулап алыраар. Хал-соп, алгырып, кускуннап шаг-ла болганнар. Хат аайы-биле олар куду саарыглаар. Суггур чаас хат-биле кады улдап-ла турган. Адашкыларның кеткен хептери көн мөөн — суг кудупкан үңгүрден үнгөн өргелер-ле. Чеже канчаар, хойларын чаңгыс черге дозарын, хат аайынче чорутпазын кыскалнар.

Ынчап турда, орайтан келген, дүн дүшсе шуут хамап. Эртине дуржулга чогуңдан, агаар-бойдушту эки хайгаарап албаанынга боду бодунга чөгөнгөн. Дуржулгалыг малчын болза, адак дизе эртен хараачыгайлар чавыс ужуп, улар куштар киштежип турганын эндевес, бораң болурун баш удур эскерип каар турган ийик. Ынчанган болза, хойларын аалдан ыратпайн, аалдың артынче одарлаткай. Оортан дөвүнчүк куду олар чаягаар-ла шуурган аайы-биле коданче кудургайлап келгей эртик.

Шуурган улам дендеп, долу-биле кады шывай шаап туруп берген. Чүдөн-даа эң берге халаптыг чүве, Эртинениң оглун

эдертип алганы болур. Алды харлыг ам-даа чаш амытан. Доңганындан ол аъттың дынын безин тудуп шыдавастай берген. Оглун аалынче кандыг-бир арга-биле аппарып каар дээрге, кодан хойлары ээн калыр. Олар шуурганга сүрдүргөш, та каш башка баар. Оон дендесе кокай-бөрү, куш-кусун таварышса, улуг когарал болганы ол.

Эртин хойларын шуурган аайынче чорутпазын кызып, адаа талазындан баш дозуп чорда, хат аайы-биле: «аа-уу!» дээн үн дыңналган. Кулаанга ол эки-ле бүзүрөвээн. Та хат-шуурган даажы, та бөрүлөр улааны. Дузаламчы келги дег хире эвес, мынча кедереп-келдейген шуурганда кым тояап чоруур деп. Канчап билир, кижиде даа үнү болур чадавас деп бодааш, Эртин бар-ла шаанче кусуннаан. Ол биче када алгыраарын соксай тыргып кааш, катап дыңнаалаан. Ылап-ла кижиде үнү! Ооң сеткили чырыш дээн. Үн улам-на чоокшулап ораары тодаргай. Артында чаңгыс эвес. Келзе-келзе, Аржаана биле Эртинениң угбазы. Хат-шуурган намдавайн дендеп туруп бээрге, адашкыларны уткуп келгени ол чүве-дир. Олар шупту демнешкеш, коданче хойларны албадапканнар.

III

Өггө Аяс келгөш, чүгле сирилээр, чүве чугаалай албас болган. Ооң салаалары, буттары кәжүй берген, кәңгүс ээл-бес, көк-көк. Чылыга берзе, ажырбас боор дишкеш, чылыды шуглааип чыттырыпканнар. Эртенинде ковайып келзе-даа, ооң эди изээн. Чылыг чем бээрге хөңнү чок, кустураар болган. Хууда аптекказындан эът изии намдадыр эмнер берип, элээн хемчээн алган. Эртинениң угбазы эътти бичии-бичии кылдыр кыргып дорааш, «кара мүн-даа» кылгаш берген.

Аястың удавас сегий бээринге бүзүрээш, эмнеп, чиңнеп, чанындан ыравайн ийи хонганнар. Ол сегиирден дорайтап эгелээн. Харын мырыңай дембээрөп чугааланыр апарган.

Эртин Аадам-Шилгизин эзертээш, эмчи чалап суур кирер дээш эзеңги тевер кырында турда, чаяаны көргөн, суг сөөртүр машина бо маңнап келген.

Таптыг-ла ол өйде Аржаана кылыктанып, кончуттунуп турган:

— Эртин, черле канчап барган баш чок кижиде боор сен! Чашпанга өрт салган, чаш кижээ хинчек кылган. Хат-шуурганныгда чаш төл эдертип. Черниң черинде черлик чуртталгаң бодуң чуртта! Мен сээң-биле чурттап шыдавас мен! Аяс, дүргөн чоруулу!

Аржаана оглун алгаш, бурт-сарт үне халааш, машинага

олурупкан. Эртинениң угбазы хураган кежи тонун Аясты шуглап алыры-биле ашпарып берип чүгле четтиккен.

Шуурган намдаан, ыңчалза-даа сырын сыылатпышаан. Эртине ыт чок, дүндүгүр-ле чүве. Узун-узун тынгылап, улаштыр-улаштыр таакпылааш олурупкан. Угбазы ону чак-карарын кызыдарга-даа дуза болбаан.

Элдеп-ле чуртталга, элдеп-ле ынакшыл!— кээрек будук-биле дөмей. Аржаана биле Эртине каш-ла хонук буртунгаар омак-хогүг чоруп турганнар. Ам дээрге сыр дөдир. Эртинеге кара даш хойладыпкан, Аржаана караңгалар кадыш чаныпкан. Ол ам бээр келбес, бажында аржымыл-даа аттыгыш кагза, ол хая көрбес. Ыңчалза-даа Эртине хандыр боданган. «Дүүрэн бот — дүктейген баш». Таанда, эр кижги эстеп-кадып чоруур каңмыыл эвес-ле болгай.

Аржаана авашкылар чораанындан бээр хүннер-дүннер солчуп эртип-ле турган. Бир хонган, ийи, үш, дөрт... неделя четкен. Эртине Аяска аажок сагыш човап турган. Черле ычаш, авашкыларга барып дужуксап, оларны көрүксеп турган. Аястың кандыг турарын билип алыксанчыг. Ынаар баар дээрге чылдагаашнар бар: бирээде, угбазы шуурган соонда сөөкка алыскаан, керээнде чоңчүлө берген. Ооң чогум байдалы эки, ыңчалза-даа арай-ла кадыг ажыл кылыш шыдагас. Ийинде, бир эвес чеде-даа берсе, Аржаана Аясче ону чоккуну-латпас чадагас. Сөглеп-сөглеп үндүрүнес, чоккка шот, ыракка ыт болгай. Үште, кадатты ээлчешип турар, ону солуур кижги кээри арай элек.

Аястың кадымың байдалын билип кээр-биле суг сөөртүр машина чолаачызынга Эртине чагыыр турган. Ыңчалза-даа соң чагыын чолаачы күүседип шыдаваан болур, бир болза боду чай чок, азы эмчилер ону ынаар киирбээн болур. Отардан Аястың байдалын айтырарга: «Херээнде дегдирген турган, ам байдалы эки, сегий бээр» деп допчу харыылаар, бола.

Суг сөөртүр машина чолаачызы бир-ле хүн өөрүнчүг медээ эккелген.

— Аяс шуут сегээн. Каң кадык апарга, ону эмнелгеден үндүр бижипкен.

Аяс эмнелгеден үнүп келзе-даа, муңгаргай болган. Хире-хире-ле, бир болза дээрже, бир болза черже керегеш олуруптар. Шоолуг чугаа чок, кым-бир кижги чүве айтырарга, харыылаза-ла харыылаар. Аржаана авашкылар аңаа сагыш човап пат болганнар.

Бир катап Аяс улуг тынгаш, авазындан айтырган:

— Авай! Ачамга барайн бе?

Аржаана хенертен болган айтырыгга тула берген. Чүгө-ле: «Таң ыйнаан» деп харыбылаарыга өйлөшкөн. Аястың муңгаргай апарган чылдагаанын ам-на Аржаана эскерип каан...

Аржаанага Эртине хенертен кээргенчиг апарган. Аржаанага-даа, Аяска-даа ооң буруулуг чүвө кылбааны ылап. Ынчангаш ол дүргөн чаңы дээш, от-көс дег кылбыктанганы дээш, бодун боду чектеп шаг болган.

Эртинени ол анаа-ла ялым чок чөргө сөглөп каапкан. Аңаа буруузун миннип баар дээрге эпчөк: барып-барып херэежен кижги. Аржаана бодап орарга, буруу Эртинедө чок. Аясты бичезинден кадыг-бергеге кижизидип эгелээнинде кем чүү боор. Аът мунмайн канчаар, аян-чорук, ажыл-агый кылы-ры кедизинде албан.

Ол дүнө Аржаана көңүс карак шиммээн, аңдарлып-дүң-дерлип чыда хонган. Сактырга-ла, Эртине ооң чанында турган ышкаш. Чыл дурту дег, шыланчыг дүн болган.

Аяс база-ла уйгу кадында улаарап: «Ачай, ачай!» деп каш-даа катап алгырган. Аясты авазы оттуруп каарга-ла, кум кынны бергеш, катап-ла: «Шу-шу!» дээш ырлагылаар болган.

Авашкылар эртеңги чем чип орда, Аяс дүүнгү-ле айты-рыын катаптаан:

— Ачамга баар чоор бе, авай?

Аржаана чүвө ыттаваан. Кожа орган соң авазы Аржаа-наже көргөш, чугаалаан:

— Уруум, Аржаан, кижги хат-салгын аайы-биле хэдып, эстеп чорбас-ла болгай. Сен ам чааскаан ховайның ховузунда «түлээн» терек дег чеже бот чоруур сен? Эртине эки хире оол чорбадыве, ажыл-ишчи, алмызындан томаанныг...

Аржаана ыт чок кезек орташ, Аяска аяр чугаалаан:

— Оглум, ачаңга удавас чеде бээр бис.

Аяс хүлүмзүрүй каапкаш:

— Экизи-ин! Экизи-ин!— дээш, дашкаар үнө халаан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ЭРИН АШКАН ХЕМ КОНЧУГ

Октябрь байырлалының бүдүүзүндө Болаттың арны чы-рый берген. «Шеригге кады турган эжим эр бажыңынче чала-ды. Ам инженер апарган кижги. Чаа бажың алган, ону дой-

лаар улус-тур. Белек кылдыр чүнү садар чүвөл, кадай, кедер идик-хевиң айла че!» деп девиден келген.

Бажыңның эр ээзи, шилгедек дурт-сынынгы, чазык шырайлыг аныяк эр Болат биле Аякмааны эргин кырындан уткуп алган. Ооң өөнүң ишти, ак шырайлыг, арган херээжен кижиниң эвилең-ээлдээ аажок. Дозуу чаа каткан бажың иштинде каткы, шуугаазын Ак бажыңда туругларда дег, чаңгылаанын турган. Болаттың кайда-даа таыштары хей, мында база спорт-биле харылзашкан өөрүн тын алган, кадайын уттуп алган дег, демгилеринден чарылбайн барган. Аякмаа иштинде эпчоксуна берген, олудунда дуржадыпкан чүвө ышкыш, аыш-чемни-даа, араганы-даа ылым-чылым апарган аас деп каап орган. Удагаанда эт-сезин безин салбаан улуг өрөөлгө хөгжүм диңмиреп, танцы эгелээн. Бажыңның эр ээзи, улус шупту ону Вячеслав Адыгович джир, Аякмааның чааскаанзырап оарын эскерип кааш, тапгоже чалаан. Вячеслав Адыговичиден «Шипр» одеколоннуң база виноград арагазының думчукту кижиргендириптер чидиг чыды кээн, ону оваарымчалык-биле, ооргазындан беле тудуп алган колдарының чымчаа чуга платье өттүр билдинип келген.

— Аалчы кижик чаа бажыңга муңгаргай болбас усурдуг чүвө болгай!— деп, ол баштаптанган.— Адыңарны салтын албадым ийин...

— Чок, чок! Силерниң мында дыка хөглүг-дүр!— деп, Аякмаа девидей берген.— Мени Аякмаа дээр.

Кезек ыт чок барганнар.

— Ам силерден бир айтырыг салыштайн, эпчоксунмайн көрүңер.

Бажыңның ээзиниң изиг тыныжы Аякмааның кулаанга келген. Хөгжүм диңмидинден ээгин алгаш, кулакка углай чугаалашпас болза дыңналбас.

— Келген аалчыларымдан солун хары дыңнаксааш ыңдыг мен. Айтырыг-даа эвес-тир ийин. Мындыг де: чамдык улусту даштындан көөрге, бир-ле чүвөгө муңчулган дег чорза-даа, иштинде өөрүшкүлүг болгулаар, а ескелери кезээде каткы-хөглүг-даа чорза, сагыш-сөгкилик бора булут дуй тыртып алган чоруур-дур. Оларның кайызы аас-кежиктиг ирги деп чүвени бодагылап чоруур-дур мен ийин.

Аякмааны иштинден бир-ле чүвө иттирин көөрге, аштыр-бас деп шийтпирлепкен.

— Силерниң тывызыңарны харыылаары берге-дир, удур мону догааштырайн, Вячеслав Адыгович. Кезээде хөглү-

гүр, муңгаргай хевирлиг улус боттарын сагыш-сеткилинден өөрүшкү ыравас улус-биле дөмей аас-кежиктиг бис деп бодап чоруур хире. Ол ындыг бе?

Аякмаа бажың ээзинин карактарынче удур көрүп келген. Элдеп чүве! Ооң карактары чиңгир-ногаан болган. Кежээ дургу ындыг элдептиг өңнүг карактарны канчап эскербейн турганы ол!

— Мен шуут тула бердим, Аякмаа... кымовна ийик силер?

— Ажырбас, ажырбас, анаа-ла Аякмаа деңер.

— Харыы дыңнаксааш, харын бодум тула бердим. Ийи холум көдүрдүм!— дээш, Вячеслав Адыгович шагда-ла таныш кижиге дег, бир холун ооң эктинге салып алгаш, тадыла-дыр каттырган.

Чаа бажың доюндан келгеш, Аякмаа Вячеслав Адыговичиниң эвилең-ээлдээн, чугаалаан сөстөриниң уткалыын, ооң өөнүң иштиниң арын-шырайының, дурт-сынының чаражын, аксы-сөзүнүң чымчаан сактып келгеш, кандыг кончуг боттарынга таарышкан, эртем-билиглиг, аас-кежиктиг улус чурттап чоруур чүве ыйнаан деп адааргаан-даа. Ындыг-даа болза, бажыңның херээжен ээзиниң карактары ашаанче ийи-чаңгыс катап соолаш кылдыр көрө каапканын Аякмаа эскерген...

Орукка уткужуп келген янзы-бүрү өңнүг чиик-даа, чүк-даа сөөртүр машиналар киг кылдыр карадайнып чидип турганнар. Аякмаа ынаар талыгырда даглар бажынче кайгап алган, оожум дилег кылган:

— Славик, бистин эң баштай баргаш, каттап турган черивисче ээвидем. Хем кыдыында аан.

Вячеслав Адыгович эриннериниң ужу-биле хүлүмзүрээш, олче кылчаш кылдыр көргөн.

— Канчап сарыпналың ор сен, Шаажаңчыгажым? Эң баштайгы ужуражылга, эң баштай барган черивис...

Аякмаа оглун садиктен ап чоруп тургаш, Вячеслав Адыговичини танывас болгаш ону ооң мурнунда эскербейн турган болбайн аан. Ам көөрге, оглун алыры-биле автобус доктаар черге турарга, ында-хаая Болаттың инженер эжи база моон олургаш чанар. Таныжар апарган улус аразында ыт чок турар эвес, чугаалажыр анаар. Ажыл-амыдырал, ажы-төл, өг-бүлө дугайында. Чартык чыл эрткенде, Аякмаа автобуска олурупканда, карактары-биле Вячеслав Адыговичини боду билбейн дилеп эгелээрин эскерип каан. Айда ийи-үш катап таваржыр кыска ужуражылгалар үезинде Аякмаа тайылбырлап шыдавазы, билдинмес таалалга бүргедип аар апарган. Вячеслав Адыгович дүже бээрге, ооң көксү-хөрээ анай-хаак дег

чалыы үеде ышкаш хөлзөп, бодалдары кыр-кырынга чүдүрлүп, дедир дүндөрлүп-даа баар. Ынчан Болаттың бажыңга доктаамал хыйланыы, кадайынче октаан доңгун сөстери кулак кыдыы-биле кайтыккаш, эрте бергилээр. Хары-даа бол, эвилең-ээлдек эр кижги-биле чугаалажырга, ооң сеткили таалап, талыгырда чаштына берген уян сеткил оттуп кээп, долгандыр улуска эки чүве кылыксаазы албадаттынып, сеткил-сагыш онза байый берген ышкаш апаар.

Ындыг ужуражылганың ийи чылының нүүрү келгенде, Вячеслав Адыговичиниң өг-бүлөзи «Москвич» садып алган. Дүш бооп чүве ийикле, азы албан-биле ийикше, Вячеслав Адыгович автобус доктаар черге машиназын оожумнаткаш, Аякмааже хол булгап, эрте халыткаш тургузуптар. Эгезинде улус көрүп турда эпчогу-ла кончуг, ынчалза-даа ында-хаая тура дүжөр машинага олурбас-ла арга чок. Улуг-Хем ол чарыындан Аякмааның оглун ап, орук ара машина ээзиниң уруун өске садиктен олуртуп, ийи иешкини бажыңының дүжүңгө дүжүрүп каар үе иштинде артында олурар иениң, мурнунда олурар аданың аразында тывызыксыг уткалыг хүлүм-зүрүглер, сеткилдиг ханызындан үнгөн каткы, тывынгыр оюн-баштак үзүлбөс. Эң-не чугаакыр үезинде келген чаштар безин аас ашпайн баарлар.

Бо дег изиг-халыын чай турда, бир катап Вячеслав Адыгович-биле чеде бээрге, Аякмааның оглун бажыңында турган чуржузу уруг алгаш барган болган.

— Ам силерниң урууңарны ап аалыңар — деп, демгизи уттуптар чүве дег, Аякмаа дүргөн-не сагындырган.

— Уруувус бажыңда, көдээден угбалары кээрге, шөлээ дилеп кагдывыс.

Аякмаа хенертен чугаалаар сөс тыппайн барган.

Вячеслав Адыгович чиңгир-ногаан карактарын удур көрүп келген.

— Мен силерге шагдан тура бир солун чер көргүзөр деп бодаан кижги мен, Аякмаа Монгушовна. Ырак эвесте чүве.

Ол сестерде бир-ле тывызыксыг аян бар ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа, ойталаар харык чок, чүгле:

— Солунун аа! — дээн.

Ынчан оларның келген чери бо ышказыл! Улуг-Хем кыдыы. Моон хамык чүве эгелээн, ооң төнчүзү база маңаа эстигер ужурлуг! Долгандыр чодур-чодур, кара-ногаан бүрүлерилиг чоон теректер. Оларның дазылдары чер кырынче чара теп үнүп келгеш, адырланып чоруй барган, арган кижиниң холунун дамырлары дег көстүп чыткылааннар. Четчип, бышкан оът-сигенниг аянда чечектер айыраң-чайт. Чай болурга-

ла ол теректерниң саны эвээжеп, кадыр эл адаанда шиңейндир агып чыткан Улуг-Хемче дааш-шимээнниг чирлип кирип турары илдең. Бырлаңайнып аккан сугнуң өңү Славаның карактарынга дөмей көзүлгөн. Чоорту элденген чер тып алгаш, Аякмаа сай кырлап келгеш, сугже ак холдарын суккан. Чылыы аажок! Эштиксээзи келген, ынчалза-даа эштир хепти ажылче баар кижии кайыын ап чоруур боор. Улуг-Хемниң бырлаңнары үрде көрбээн ажы-телүн чассыдар дээн-даа дег, кызыл-даван буттарын суйбал, харын-даа оларның бүткүр бодун кускактаар дээш, дөө-ле хем ортузунда улуг чалгыг чүткүп кел чытканзыг-даа. Бо кижиниң күске назыны дег чуртталгазының оруу, күштүг агым ышкаш, доктаал чок бурунгаарлап бар чоруур турган чүве болза! Аякмааның артында сай кыйыраан. Слава хевин ушту каалкан, чүгле ырыктааштыг.

— Мен эшти кааптайн, Шаажаңчыгажым. Шақты тут, ма!

— Сугдан үнүп кээриңге, сээң-биле шыңгыы чугаа кылыбылы.

Слава сөстөрниң сөөлүн дыңнавайн, сугже мөйт кылдыр шурай бергеш, элээн болганда ийи холун суг кырында күштүг октап, тенектенген бичии оолдар дег, алгы-кышкылыг эштип эгелээн.

«Кижии амытан бодунуң мурунда диргелип келген айыылды баш удур билкир чүве болза, Слава мындыг өөрүшкүлүг эштип турбас-тыр ийин» дег, Аякмаа эрик кырында көккө олуруп алгаш, бодаан. «Мээң чугаам дыңнааш, Слава ону баштакка алып бе, азы ылаң боланыр бе?».

Олар эң баштай маңаа келгенде, Вячеслав Адыговичиде шүлүкчү чаяан бар хире-дир дээрзинге Аякмаа бүзүрөөн. Ынчан машинадан иелээ үнүп келгенде, ол холдарын бурунгаар сунгаш, долгандыр эргилген.

— Силерге сонуургадыр бодааным кайгамчыктыг чараш бойдус булуңу бо ышкакжыл, Аякмаа Монгушовна! Чоокта чаа чөөн кожуундан кел чыда, машинам доозунун аштап, ону чуп аары-биле бээр ээпкен кижии мен. Маңаа келгеш, бо черниң онзазын магадап ханмадым. Машина доозуну-биле канчап хирлендирер боор дээш, чугбайн чоруй бардым. Керүңерем, Улуг-Хемниң агымының чоргаарын, далаш чогуң. Дужувуста ортулук шуут-ла суг иштинден үнүп келген дег, ана ногаан чалымга дөмейлежир. Ында ыяш-даштың шыргайы чылан өтпес. Дуу үстүндө, хем ортузунда ногаан ортулук база ынаар ыяш-биле тудуштур үнгөн. Улуг-Хем бодунуң бырлаңнаан, шиңилээн, хүн караанга мөңгүнелген, чер, дээрни кө-

рүнчүктелдирген агымы-биле мээң көксү-хөрээмни куюмналдырышкан. Кижичайгаар-ла сугнуң ханызынче шымныксай берип, ооң дүвүнге кадыргы дег эштип чоруксаазы келир болду. Хемим кыдынга ойнап ескен болгаш, хевим уштуп октапкаш, эргеленген иемче дег шурай берген болган-дыр мен... Долгандыр кырган теректерге кадарткан болгаш хаткогурумнугда безин ыжык чер болду. Чечектерни көрүңерем, эрээн-шокар! Ат-сывын билир турган чүве болза. Чүгле самага-ларны билир-дир мен, чер кырында чыпшынчак, беш адырлыг, сарыг чечектер бо-ла-дыр. Бистер, тывалар, та чүге шаг шаандан тура чечек бүрүзүңге ат бербээн улус бис ыйнаан. «Ак чечек, көк чечек, кызыл-чечек...» дижир аан. Ам-даа болза, аттан берип өгелезе чүл, орай эвес, Аякмаа Монгушовна? Чижээлээрге, бо көк чечекти мен болза, «а-як, аякчыгаш» дээр мен, азы «шаажаңчыгаш»-даа болгай-ла. Чүгле мени буруудатпаңар, силер-биле атташ боорда, чаптаан уткалыг сөстөр-дир. Бичин оолак болзумза, маңаа хүнзедир-даа дешкилеп турза көрөм!

Ынчан Вячеслав Адыгович ногаан хевис дег аяңны бир кылдыр эргээш, Аякмаага боодал чечектер тудускан.

— Кудай-дээр эскербээнде, силерге сунуп көрейн, Монгушовна. Сарыг чечектер чарлыышкынның демдээ дээн, олар өзүп-ле турзуннар!

Аякмаа кажан арыг агаарга мынчаар хөлестеп чораанын бодааш, орта сактып чадаан. Дүште-дүлде чүве дег, школа доозуп турган чылында-даа ышкаш. Машиназы-биле ажаанзырап турган Вячеслав Адыгович ынаар кый дээн:

— Монгушовна! Бээр! Бээр келиңерем!

Ногаан шыкта солун кырында салган, дээрбектей кескилээн колбаса, чалдан чаа алдынган огурецтер, шоколадтыг конфеттер, чартык хлеб, ийи шил «Саяннар» деп суксун көргөш, Аякмаа аштамзырай бергенин билип каан.

— Аякмаа Монгушовна, эпчоксунмайн көрүңер, черге чем чиирге бир янзы боор чүве ийин дээш мынчалдым. Хырын чажыраарга аштай бээр, кылыын чажыраарга кандыг-кандыг дээр ийик. Адыр, серээлерим машинада-дыр.

Чуга кылдыр кескен хлеб кырынга колбаса салып алгаш, Аякмаа карааның ужу-биле канчангаш көре кааптарга. Вячеслав Адыгович боолук моюннуг шилдиг, даштыкы араганың чекпези-биле үрелдежип турган.

— Бо анаа суксунга баар арага-дыр — деп, ол тайылбырлаан. — Хейлиг сугдан улуг-ла ылгал чок ийин.

Аякмаа ол араганың чыдын, амданын сактып келгөш, бүдүү хүлүмзүрүп каан. Ийиги дашканың соонда, хөрээнде

чыглы берген бодалдарын чанында орап, чазык шырайлыг хары кижиге дыргак каразын-даа артырбайн чугаалап орук-саазы келген. Дараазында, аңаа чер, делегей дескилежиш, Вячеслав Адыговичиниң чугаазы эң-не мерген, эң-не уткалыг, ооң көстөр чайыннанган ногаан карактары чүүден эргим болуп, ону дүп-шагдан, харын-даа кара чажындан бээр билир ышкаш болу берген. Олар иелээ аразында чугааның утказын-че эвес, а боттарының үннериниң аянын дыңнап, арын-шырайын сонуургап көржүр дээш, имирде кара булуттар дээрниң соон дуй халыптаптарга, дыйлаңнаан ызыл сырылар чер, дээрниң аразында ойнай бергенин-даа эскербээннер. Аякмаа үс-шагның хемчээлин чидирипкен, амыдыралында болган бир солун чүүлден өскезинче шилчип, шуугап ора, эмзирер уруунун шагы чедип келген чүве дег, девидеп-ле үнген:

— Ойт, Вячеслав Адыгович, орайтай берип тур! Чаъс база кел чор! Далажыылыңар!

— Ээ-та, мээң чечектер чулуп турганымны канчап көрүп каан дээр боор!— деп, хөөн чок туруп орган.

Олурган чадыын силгип алгаш, Аякмаа машина эжиин ажыдып турда, өске холдар ийи эгин кырында кижиргенчи-биле салдына бергеннер. Аякмаа эргилип келген. Изиг тыныш ооң арнынга дээп келген соонда, хоюг эриннер ооң көксү-хөррээнде дүптен бээр чаштынып чыткан таалалды мага-боттуң хан-дамырынче карак чивеш аразында тарады каапкан. Чүректің сокканы чулчургайга тода дыңналып кээп, салаалар баштары, адыш-ишти ине кадалган дег, изиңейни бергеннер.

— Слава, Слава... Вячеслав... ынчанма даан... дилеп тур мен... оолдарывыс, уругларывыс манап турар... Мен кажанда өске эр кижибиле...

— Аякмаа... сен мээңи сен! Билдиң бе?.. Сени баштайгы катап көргөндөн бээр билген мен... мээңи сен... Шаажаңчыгажым!

Аякмаа караңгы тамыже дүлнү берген. Бичии болганда, демги тамы дүвүнде хөй-хөй, он-он хүнчүгөштөр чайнай бергеннер. Оларның херелдериниң чылыын! Чырыын! Мага-ботту бүргей алган таалалдың ыглаксанчыын! Чүл бо? Диңмирээшкин! Кызаңнаашкын. Бодалдары бо өртемчейден ырай берген Славаның арны. База кызаңнаашкын. Шимдинген карактар. Диңмирээшкин, кызаңнаашкын, шуурган ызыы тааланчыг аялгаже шилчий бергеш, дамыр бүрүзүнге ханбиле дөмей аттыга берген. Салаа бажы шимчедир безин күш артаан.

Орай кежээ, кезек када чаштына берген арын-нүүр катап бодунуң олудун ээлепкенде, Аякмааның көрүжү куду апар-

ган, бут баштап бажыңының эжиин ажыдып кирген. Оолдары, чуржузу удаан. Оларның удуур орну эдип каан хевээр боорга, Аякмаа өөрүшкү-биле улуг тынган...

Эчик! Эчик! Ооң мурунда мага-бодундан суг дамдылаан Слава тадыладыр каттырган турган:

— Бо хүн кандыг ханы бодалга алзыпканың ол, Шаажаңчыгаш? Сугдан үнүп кээримге-даа эскербес.

Ол харыы-даа манавайн халып чоруткаш, машиназының соонда дипломаттан аржыыл-биле чоттунуп тура чугааланган:

— Кижиге бо хоорайлар кезип, ажыл-агый бүдүрүп чорааш, чүнү-даа эскербес, аал-чуртка келгеш, дыка туруткен боор-дур ийин. Бинчангаш, бо хүн арыг агаар тыныксадым. Сени база сакты бердим, Шаажаңчыгаш.

Тааланчыг бодалдарга алзыпкан кижиге анчыг сөстөр эдериниң бергезин! Кандыг арга-биле чугаа уун өскерттиргери? Аякмаа чырыы-биле хүлүмзүрүп каан:

— Биндыг-дыр ийин, Славик. Амыдыралдың бергезин керзүңзе: чер кезиир ажылың база бар, сон бажыңыңга хонача дег келгилээр боор сен, сон чоруп чорунда дүшкө-дүлгө кирер, сенден чарылбас, шынчы ыт дег херээженге сагышсырап, чардыгар... Канчап харын четтигиң турар кижиге боор сен, күжүрүм?

Вячеслав Адыгович «күжүрүм» деп сөс дингезип, ошол оваарымчалыы-биле карак уштап көргөн. Аякмааның сагышты саарзыкталы бергенде ооң аксындан үнөр ол сөс, көкөү-хөрээнде дойлуп турар хомудалдың демдээн көргүскени ол. Кырынче диргелип орган кара булутту чазын чагдырбазы-биле өскээр чайыптар органы Вячеслав Адыгович доран тыпкан:

— Бо хүн сени бир черже чалаар деп шийтирилээн мен, Шаажаңчыгажым, олур че. Чугааны машина иштинге уламчылаптар сен.

— Эх, Славик, Славик! Чеже мени ынчаар кижиге боор сен?

Аякмаа хензиг бодангаш, машина иштинге чанында кожа кижиге чүве чугаалаарга эптиг болгай дээш, удурланмаан. Олар Улуг-Хем кыдынга келгенде, оон мындыг далаш черле чоруп көрбээннер. Вячеслав Адыговичиден чылдагаанын айтырарга, кадайы Моолче аян-чорук кылып кире бергенин, уругларын кат-иези сугже ашарып кааш, ам Аякмааны бажыңынче чалаар бодаанын тайылбырлаан.

Славаның өөнүң ишти Аякмааның сагыжыңга кирип келген. Ол ак шырайың эмчини баштай көргөш, ооң сеткилге таарымаан бир-ле чүвө чүрээ эндсөөнни бодап орган. Аякмаа Славa-биле бодунуң ашаа дег чоок апарганда, бир кезжээ ол бодунуң кадайының дугайында чугаалап үнүп келген. Ооңуу-биле алырга, кадайы аңаа баш билиндирбес, тос чаңың, бажың иштинде, амыдыралда шупту чүвөнн бодум шчитпирлээр мен дээр мындыг болган. «Угу-биле ындыг улусту» ол — деп, Слава багайтыр жүдүмөрүүп, өске улустан чажырып чораан чегелин ажыдып орган.—Каттаат, чуржааттарым-даа дөмей-ле. Аас-дылдыг, алгыш-кырынка мергежээн. Чамдыкта оларныкы-биле сылга тутчуп кааптар мен. Дөмей-ле өскерилге чок! Сөөң-биле кады чоруурга, эки-даа, хостуг-даадыр, Шаажайгыжым. «Чамдык улусту даштыңдан көргө, каткы-хөглүг чоруур-даа болза, сагыш-сеткилин бора булут дуй тыртып алган чоруур» дээнимни утпаан боор сен, дириг хөрөңн чанында кожа орап бо-дур».

Аякмаа бо бажыңга чүглө чаңгыс катап кирген ояар, ээзи чалап-даа турган болза, ынаар черле баш суп корбээн. Ам бо чалалгарап ойталаан ажыы чок деп чүвөнн аштакчы Долзат угбайнык бертен чугаалаан, баш иштин коңгалап чоруур сестери угаады берген.

— Бээр, бо өрөөлчө эртип кел. Аалга келген кижн аяк өрнн ызырар, арга кирген кижн бирөөнн дайнаар дээр ийикпе, мени хөмөң манай каавыт.

Ам болур чугаа дугайында кандыг-даа каразышкын чогу илдең. Вячеслав Адыгович дыңналыр-дыңналбас кылдыр ырлай аарап, чөк кылыр өрөөлчө углаан.

Бажыңның ээзи-биле бир дугаар чугаа кылган өрөөлин Аякмаа танываан. Мурнунда хананы дургаар кара оңгүг, көй өрөөлдүг бажың дериг-херексели ээлээн. Өске талазында, улуг хөвнс адаанда, кырында көк хилаң чаттыңган диван, креслолар, солун-сеткүүлдер салыр стол, азыгда үн биждер, ырладыр чөөн чүкте, далай ындында сайзыраңгай чуртка бүдүргөн радиоаппаратура. Бажыңның херэежен ээзи эмге-сескеге ынак дээрзи өрөөл иштинде бодунуң туружун таарыштыр ээлепкен, арыг-кылаң дериг-херекселдерден артык сөс чокка илдең болган. Улуг кадайларның чугаазы-биле алырга, «көрүшпес кунчуу» дижири ол херэеженниң озуру Аякмаага кестүп келген.

Хөрек иштин карарты долуп кээр бодалдардан алаагары-биле Аякмаа, чанында кожа пианинонуң ойнаар базыткыштар халывын ажыдышкан. Кылаңайыш турар ак, кара базыткыштар он үш хардан-на ооң таныш өңүктери болгаш.

уттундурган өөрүшкүзү херелдени берген. Ол кезек боданып тургаш, си бемоль мажорнуң аккордун чиңге салаалары-биле баскаш, уламчылап, бажын согаш кыннып ойнай берген. «Сен-даа, мен-даа амыдырал оруун тыпкан. Сен-даа, мен-даа ажы-төлдүг, ынак эшти!» деп, өрээл иштин чоорту долуп келген аялганы сөс-биле илередип, холунда чем тудуп алган Вячеслав Адыгович шала дунук үн-биле, хүлүмзүрүй аарак ырлагылаан.

— Сээң уян сеткилиң хөгжүмчү дээрзин черле каразып чораан мен, Шаажаңчыгажым. Ам-на ылан бүзүредим. Ын-чангаш...— дээш, ол чемин столга салып кааш, шошкуй аарак чанында өрээлче халаан.

— Шаажаңчыгажым, хая көрүнем!

Аякмаа пианино базыткыштарының халывын хаап кааш, эргилип келген.

— Мону сөңээ! Ынак чечектериң-биле кады — дээш, Вячеслав Адыгович ягаан өңнүг улуг эвес хааржакчыгаш-биле кады, өттүр көстүп турар хылыргайда ораап каан чечектерни сунган. Аякмааның бодал долган карактары магадаанындан тар кылдыр бичиилеп, кыдыглары шыгый бергенер.

— Розалар!— деп, ол барык сымыранган. Холунга чаа төрүттүнген чаш уруг алыр дээн чүве дег, кызыл-көк өңнүг чечектерни оваарымчалыы-биле алгаш, думчуунче чоокшуладып, узун кылдыр киир тынгылаан.

— Чыдының экзини! А бо билдингир...— дээш, Аякмаа ягаан өңнүг хааржакчыгашты долгандыр топтай берген.— Таанда?! Француз духи белекке алыр мен деп черле бодалым!

Ооң чугажак, чиңге арнының шырайы дарийгинии дег, дошкун сеткилди уярадыштар, каржы аажы-чаңны чымчадыштар, каракка көзүлбөс херелдерни бо кижиниң мага-бодунче сиңирип турган ышкаш көзүлген.

— Четтирдим, Славик! Каям чаагың ошкан каайн!

Вячеслав Адыгович катап-ла белеткеп турган чеми-биле ажаанзырай бээр аразында, Аякмаа сервантыдан чечек салыр хрусталь сава алгаш, суг куткаш, кезек үеде розаларын тургузуп каар дээш, стол азыында солун-биле катай кызыл дептержигеш чытканын көрүп каан.

— Дондуп Вячеслав Адыгович... төрүттүнген чылы — бежен дөрт... партияга кирген чылы — сезен үш — деп, ол кызыл дептержигешти холунга тудуп алган сонуургап номчугулаан.

— Чүнү чугаалап турарың ол, Шаажаңчыга...— деп, чемненир өрээлден шампан тудуп алган үнүп келген Вяче-

слав Адыгович шак дүшкен. Ооң арын-шырайы, үптүгөн чанаш хевин кедип турда, бир кижиге эжик ажыдыпкыш бакылап келген дег, кээргенчи кончуг апарган. Карактары чыдынынга сыңмаан чүве дег улгады бээрге, хаваанда сыгылар тыптып келген, аксын аазадыпкан турган. Ийе ол карак чивеш хире үе иштанде Аякмаа келген кхрээни бодап келген, Славаның холунда шампанынга-даа, алган белектеринге-даа, ам чугаалаар дээн эргелиг сөстөринге-даа алзып болбас деп шнитпирлепкеш, кыжыраанызыг үн-биле:

— Кежигүн кижиге мындыг дептерин карак огу дег гадагалаар чүве дивейикпе. Ооңу ойда-сайда октапкан чыдарыңга болур бе моң, күжүрүм!— деп, чырымы чыртайткан. Ол сөстөр-даа, ескерли берген арын-шырай-даа багай чүвени оштап турарын Дондун эскерин каан.

— Мен... мен бөгүн дадыбыр төлөп чораан кижиге мен — деп, демгизи келдирлей аарак агартыпкан.

— Эх, Славик, Славик! Меңээ эвес, секретарың мурнуңга агартынып кер... Мен башкаш, досратап аас-кежик дилээн херээженге та кымның, та чүнүң кежигүнү болуп туруңар, ылгал чок — деп, ол бодундан улуг өске эр кижиге эвес, а бодунуң бичи дуңмазынга чугаалаан чүве дег уламчылаан.— Ам-даа арын-нүүрүң кезик-чамдыгы бар-дыр, Славик. Ол эки-дир. Эртеден бээр, биеэги дег арыг-кылаң намдарлыг, хандырылга килдизиниң инженериге хевээр боор сен. Болур чүве болган-дыр! Изигде суксанчыын! Че, шампаның боола, Славик!

Аякмаа ам шуудун бодай берген.

Кызыл дептер бир-ле черке шыгжаттыпкан соонда, бажыңның ээзи катап тыптып келген биеэги дег байдалга өөрөөни илден, чүрээ тал-билээ сога берген, сирилээн үнү бешип хөнүп келген.

— Баштайгы дашканы сээң-биле маңаа, бо өрээлге муралды чыл бурунгаар ужурашканыбыс, танышканыбыс дөш көдүрүптээли, Шаажаңчыгаш. Сени бээр чалаан ужурум-даа ол чүве.

— Ыяап-ла бо хүн деп канчап билдиң? Хүн бүрүзүн сактып чоруур кижиге сен бе, күжүрүм?

— Канчап сагынмас боор ийик. Чаа бажың дою эрттирген хүнүвүс чеди айның он беш-ле болгай, Шаажаңчыгажым... Ол хамаанчок, кандыг-даа сан бажым иштинге, кыдаттың сарыг хырбазынга дегген чүве дег, адырылбас кылдыр чыпшынып каар. Ажылым аайы-биле ындыг кижиге-дир мен ийин. Ха-ха-ха! Че, көдүрүптээли!

Дашкалар дүвүнден чайгыла берген араганың бийиргин

борбак хейлери салдап үнүп келгеш, кырынга дештип, думчук иштин кижиргендириптер чытты тарадып эгелээн. Ол чыт ам хейлиг сугнуу дег боорда, боостааны чиннеп ашкан чүве дег, хензиг-ле чигирзиш дээр чулук амданынче шилчий берген. Карактар чырый берген ышкаш болу берген.

«Ам-на Дондукка бодаалдарымны чугаалаптайн, адыр! Бо дашканың соонда болзун... Кижиниң ак шайын, амданыйг чемин, куткан арагазын ижип, чип ора ыңдыг сөстөрни ооң кызыл арнынга канчап чугаалаар боор! Амдыралдың кээргел чогу бе, азы мээң кээргел чогум бе?.. Бодан алган сагыжым каңмыыл дег хадып чоруй баары ол бе? Дүргеде! Че!...»

Аякмааның бедик хаваа кылаңайнып турар дер-биле шыптына берген, карактарын шиме каапкаш, бажын көдүрүп келген.

— Слава! Дыңнам! Кандыг-даа чүве кажан-бир эрнин ажар, аяан доллар болгай. Ынчангаш бо сөөлгү ужуражышкын болзун! Бис ийиниң аразында. Боттарывысты чеже мегслээр бис, чүү мындыг чуртталгал бо? Ынчангаш, Славик, чок, амдан эгелээш, Вячеслав Адыгович, чаа таныжып турар аныяктар эвес бис, дорту-биле чугаалап каайн, кандыг-даа даңгырак, сөс аравыска артазын! Чүглө чаңгыс даңгырак бо, ам кажан-даа аравыста чоок харылзаа турбазын!

Вячеслав Адыгович ол сөстөрни хүн бүрү дыңнап турган дег, арын-шырайы-даа өскерилбээн, чүглө чырыын чырташ кынгаш, магнитофонун ажылдадып тура:

— Ону үрде бодандың бе?— дээн.

— Шагдан тура. Чүглө диттикпейн турдум. Бо хүн өйү чедип келгени ол-дур.

Аякмааның хөрээниң ишти ажый берген. А Вячеслав Адыгович удур чүве чугаалавайн турар-даа болза, ам чаа дыңнаан сөстөрүн шынга албайн турар хире. Оларны катаптап, бүзүрээр кылдыр ам-даа сөстөр немээн ажыы чүл? Ылап шын дээрзин херек кырында көргүзөр. Туруп алгаш, үкүп чоруур бе?

— Өйү келген чүве болганда канчаар деп, сени сөөлгү катап танцыже чалап көрейн, Шаажаңчыгажым.

Аякмаа ам чаа бодалын боттандырып, ол чалалгадан ойталаар сагыштыг турда, далаш чок, хоюг аялга ооң ижилкен арагазы дег, хан-дамырже мага-ботту тааладыр тарап эгелээн.

— Сөөлгү болза, сөөлгүзү болзун!

Ам ооң хенертен дешкилеп, маңнап, шурап, каттырып, кышкырып туруксаазы келген. Славаның кандыг-даа бол дилээнден ойталаксаваан.

— Аякмаа!— деп, бирээзи шагдагы олчаан адаваан сөзүн кулакка аялга аайы-биле чайганып турган аразында сымыранган.

— Чүл?— деп, демгизи шала дошкун харыы берген.

— Маңаа сээң-биле баштай танцылап тура, сээң мага-бодуң чиигин кайгаан мен.

— А мээң сагыжымга ындыг чүве кирбээн. Чок! Чок! Ам шынын чугаалаайн.

— Шаажаңчыгажым, мээңи сен! Бо сөөлгү кежээ дидиң бе, демей-ле мээңи сен!

Изиг хүнде кагып-суксаан кижиги соок-кара көрүп каан ышкаш, ооң кылын эриннери Аякмааның эриннеринден салдынмай барган. Салгынга сирилээн күскү бүрү дег, ээлгир мага-бот агаарже чииги-биле көдүрлү берген. Аякмааның бодалдары баштан үнүп, ис чок чиде берген болгаш хензиг-даа шимчээшкин кылыр харыы чок болу берген. Слава-биле эң баштай Улуг-Хем кыдыныга орайтай бергенде дег, ыракта чайнаан оран бо келген. Ыяш-даш чиңгир-погаан, оң-баазын чечектер кырында аптара хээзи шокарлыг чалгынын ховаганнар салдаан, долгандыр саарлып баткан дамырактарның суунуң арын, шолураан даажының кулакка уяранчыын, айлаң-куштарның ырызының дыңнаксанчыын. Чайык эрткен соонда дег, арыг агаар розалар чыды-биле башты дескиндирипкен. Чоорту кулакка өпей ырының аялгасы дыңналып келген. Дываажаң оранында дег, мындыг байдал мөңгези-биле турган ышкаш сагындырган. Мага-бот ам айыссыг агаарга эстип, салдай берген. Талыгырда өкпең өңүг булуттар артындан эң-не эргим изиг тыныш дыңналган. Каракка чаттылган бойдус чоорту шимчеп эгелээн: погаан ыяш-даа, ховаганнар, өкпең булуттар, саарлып баткан дамырактар. Изиг тыныш кыскалаан тудум, тааланчыг дываажаң ораны долганып турган шимчээшкинин дүргедедикен. Ам бүгү чүве караңнаар! Эң-чүзүн, өлүг, дириг бойдус улаштыр тутчу бергеннер. Ооң-биле кады кижиги хып дээн чалыс турда, аныяк назынындан мөңгези-биле чарлыр деп барган, уттундурган, ийи тыныш аразының хирези хомудал көзүлбес орандан эглип келген. Ыы келиксээн, кышкы келиксээн! Ыглап-даа турган чадава, кышкырып-даа турган магатчок. Аякмаа дываажаң оранындан бо караңгы удуур өрөөлчө катап эглип келген.

— Дериң чодуп берейн, эжиkey — деп, адыжы-биле Славаның өл хөрөөн чоткан.— Аас-кежик чүге үе эрте бээрге, кады эсти бээрил, харыылам, Славик?

— Ол дугайын хөй бодава, аас-кежик мурнуңда, Шаа-

жаңчыгажым. Мен база-ла аас-кежик көвүдээш турупкан ышкаш мен.

Караңгыда дыңналган ол үн шынын чажырбаан хире. Аякмаа ону сула кускактаан холдар адаандан союп үнгөн. Ооң соонда чунар өрээлден келгеш, иштики хевин кедип алгаш, боданып тура, катап чоорган иштинче кирип келген. Слава удаан болган. Адыжы-биле ооң чанагаш эктин суйбагылаан. Каш минута болгаш үдеп каары-биле ону оттуруп аар. Ам бодаарга, шак хире бурунгаар «сөөлгү катап ужуражылга» дээн чугаа, оларның аразында төнмөс баштак дег кылдыр сагындырган. Өршээзин, та чүү болур? Карак уунга, хозай берген демир диштерлиг, кажарзымаар көрүштүг аштакчы Долзат угбай чугаалаттынып көстүп келген: «Эрийн ашкан хем кончуг, эрин хоскан эшти кончуг!» Өршээзин, дай! Харын-даа шупту чүве эки бооп төнүп турар.

Болат пиво шилдерин куругладыккан, балконче үнүп, кирип, кадайын манап кылаштап турганзыг-даа. Оолдары лагерде алгы-кышкылыг, аразында бир-ле чүве былаашкан, хөй өөрүнүң аразында ол-ла хевээр көзүлгөн. Аякмаа кезек ылым-чылым барган. Белекке алган даштыкы духи сумкада, розалар ындыкы өрээлде. Карактар шимдинип-даа турган ышкаш. Удуп болбас!

Канчангаш, ол эжикче көре кааптарга, херээжен кижги дүрзүзү көстүп келген. Ол шимээн чок, оларның чыткан орунче чоокшулап эгелээн. Аякмаа коргарын-даа, девидээрин-даа аайын тыппайн баргаш, мага-боду көжүй бергенин миннип каан. Куу хептиг херээжен кижги Славаны ажылдыр, ооң кырынче ээгип келген. Бажының дүгү дыдыраш, ак шырайлыг, соок көрүштүг карактарлыг херээжен Славаның кадайы болган. Аякмаа бүгү күжүн чыгаш, кышкырыпкаш, шагар-оът кырынга чыдыпкан чүве дег, карак чивеш аразында орун кырынга олурупканын безин билбейн барган. Бүткүр боду сириңейнип, эгиштеп ора, корткан чүрөөн дыңнавышаан, шыпыраңнадыр долгандыр көргүлөөн. Думчуу шыылаан Сладан өске кижги-даа чок! Аары-биле улуг тынган. Орундан дүже халааш, дужунда бажыңның сайгылгаанының чырынга хевин шалыпкыны-биле кеде каапкаш, суйбаттынып чорааш, үнер эжикти шоочалай хаап каан. Чаданы куду, дааш үндүрбези-биле буттарын салып бадып ора, Аякмаа хол бөмбүүнүң командазы болурунга четпес оолдарны божуурунга үе арткан бе дээрзин бодааш, бажын чайган. Болатты санга киирип-даа аар болза, чөгөнчиг.

Николай ООРЖАК

**КЫРГАН-АЧАМ
ШИВЕГЕЙИ**

«Иштик черже инек сүрүп кирер бис ам,
Идиктериң улдуруп бээйн, оглум» дигеш,
Кыштың хүнү кыска дээнзиг, арай далаш,
Кырган-ачам улдуң хемчээп орап чүвө.

Даңза, хавын кыңгырадыр чушкуп, соруп,
Дааранып, чазанып-даа билир ирей.
Артын, иштин ажы-төлү чаза базар,
Аттынмас-даа, эргеледиң чассыдып каар.

Ине биле шивегейини туткан соонда,
Салаалары удазынга маңнажы бээр —
Ишке кижги бичезинден чаңчыгар деп,
Чашкы шаамдан кырган-ачам өөреткен.

Кышкы дүннүң чыварлыг соок кезээзинде
Кырган-ачам тоолун меңээ ыдып орап...
Кымчы сывы чазаанымдан шүлүккө дээр
Кылган-туткан ажылым хөй, чүьктешким аар.

Көк дээр адаа өртемчейден ыразажок,
Хөскүй ирем хөлегези мени кагбаан:
Амыдырал, ажыл-ишке, чогаадыгта
Айтып берген мерген сөзү оруум изээн.

Кырган-ачам шивегейин эдилээштиң,
Кызыл-даван черге чоруп көрбөөн-дир мен.
Кырый бергеш ине сыптап чадашсымза,
Кызым, оглум өңчүзү бооп чоруур ыйнаан.

**САЙ-ЛА ЧАЪЖЫҢ
КАНЧАП БАРДЫ?**

Чаа мода тевиинден бе,
Чайыр хачы бизинден бе —
Чараш сының хевир киирген
Сай-ла чаъжың канчап барды?

Айның мөңгүн херелинге
Аккыр дижиң кылаш кынгаш,
Сай-ла чаъжың саглаш дээрге,
Сакпаам адаа чылып келир.

Чүстүк суккан салааларың
Чүрбеш бажым суйбай бээрге,
Кедек аалдан тегерик ай
Хемче чуглуп кире бээр ийик.

Чүстүг сиген ууй баспас
Чүгүрүктер маңы-биле
Чүген, суглук кыңгырадыр
Чүнү канчап чорбажык бис!

Эглип келбес чалыы шаавыс
Эзинненип тайылган бе?
Эзер, чүген, мөңгүн сырга
Эдилелден үнгени ол бе?

Хоорай черниң беге будуу
Холуң, эрниң, кирбиңге дээп,
«Холушкак» дыл чугааң каастап,
Кояргай-даа берип-тир сен.

Эргимим деп, чаражым деп,
Эргеледип чорбайн канчаар,
Сени бирде өскээр таныыр —
Сеткилимге анчыг чорду.

Чараш сының хевир киирген
Сай-ла чаъжың көрбес-тир мен.
Эзер, чүген, дээктиг сыдым
Эдилээш-даа чоор мен ам.

ТАЛЫГЫРДА, ЫРАК СУУРДА...

Талыгырда, ырак суурда
Сурааң безин дыңналбас-тыр.

Даңны уткуп, хүннү үдөп,
Чурттавышаан чору-ла мен.

Чүгүрүктүң маңы ышкаш,
Эзинненген чылдар эртти.
Эжин кагбас куу куш дег
Чүрээм сенче чүткүвүшаан.

Салымывыс доңнашпаан бол,
Ынакшылдың көзү хевээр.
Чаңгыс берген чуртталганы
Біры-биле төндүргей бис.

Кызыл-хүнүм ашкабакта
Чөргөм-үөм көрүп аар мен.
«Кызыл-дустап» чорупсумза,
Чедип көөрүн кызыдар сен.

ХӨӨРЛЕРДЕ БИЖИМЕЛДЕР

Көк дээр адаан мөңгө каггаш,
Хөөкүйлөр удаан-дыр ам...
Көрүнчүккө арнын көрбөс,
Көжөгөнн ама тыртпас.

Хөөрлерде бижимелдер
Көгөрөргөн имис от дег,
Өлүглерниң дириглерге
Өргүүл бижээн чагыы ышкаш...

ШАЙ СОГААЖЫ

Чалалгандар хүлээп алгаш,
Кучуңарга чөдө бердим.
Шайны соктаар хээлиг согааш
Хууда белээм ол-ла болган.

«Сарыг шайны аартап чораш,
Чаштарыңар өстүрүңөр,
Аалга келген чонуңарга
Аяк шайдан амзадыңар...»

Чалыыларны ынчаар йөрөөш,
Чайык-кудук ырлап каан мен.
Чамдык улус белээм көргөш,
Чаржынчыын деп орап чоржук.

Баш ажыр мал-даа салган,
Машина-даа аазааннар бар.
Самакчылар акша, бараан
Санап, түңнөп турар чоржук.

Чылан кежи сойлуру дег,
Чылдар шуужуп эрте берген —
Өрөмелиг шайыңарны
Өөңөрдө аартап өр мен.

Өөрүшкү аяк долу
Өрөгелиг өөңөрдө
Өлчөй-кежик эртинеги
Өгөй чаштар өскөн-не-дир.

Шайлалганың белек-селээ
Торгу-чычы көзүлбөй-дир;
Сарыг шайның согаажы-ла
Тоолум болуп артып каап-тыр.

Акишый берген назынывыс
Амыдырал бодараткан —
Ажы-төлдүң кудазыңга
Аптарадан салгай мен аан.

Аптараның кырын орта
Чадаганым салып каар мен.
Чашты божаан ие кижээ
Аян тудуп чоруур ыйнаан.

ҮШ БАК

Нүүр дижир эргинени
Үш бак чүвө өлүрүп каар.
Бурун чонум ону оюп,
Буян тарып чурттап чораан.

Алың дээр, чийин-не дээр
Улуг хырын башка халдаар —
Алызында барып-барып,
Улузуңга кагдырар сен.

Дүңө, хүндүс хемчээл, өй чок
Улуг уйгу ботка халдаар —
Түрөгдел дээр човалаңдан
Уруг-дарыың ыглажы бээр.

Угун, чуртун хүндүлевес
Улуг тура хөйге халдаар —
Урууң, аваң, адаң туржук,
Улус чонуң бужартадыр.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

* * *

Черге четпейн эстип калыр башкы харны
Сеткилициң эриинге мен дөмейледим.
Четче дидим илереvээн ынакшылдың
Селиттинмес кезии-дир деп хүннекседим.

Чазын эрте частып келир анай-хаакты
Сагыжымның аагынга көшкүрүдүм.
Сарыым сени хей-ле черге хомудаткаш,
Сагыш куюм орай күс дег буларадым.

Чаап турар башкы харны холга дозуп,
Чазыым миннип, дүргенимге човап ор мен.
Чадыккалак ие чүрээң ханызынга
Частып келир анай-хаагың болу берзе.

Черге четпейн эстип калыр кодан-таваа
Сеткиливис куюмунга таан дөмей.
Четче дидим илереvээн ынакшылдың
Селиттинмес кезии-даа бооп чадавас оң.

* * *

Кыламаны өттүр чайнаан сугнуң дажын
Кымга-даа бол эртинге дем кым-на билир.
Кыдыраарган хөлчүң-карам мөңгүн чүстүүн
Кымга-даа бол хүндүткел деп кым-на билир,
кым-даа билбес.

Топтуг кижии шинчизинге быжып кылган
Торгу тоннуң үнемчезин кым-на билир.
Дозураарган хөлчүң-карам сеткилинге
Доозавыс чылыккан бол, кым-на билир,
кым-даа билбес.

Мээс черниң хүннээрээнге чылыккан дег,
Мен-не харын бүдүү билип, эрикпес мен.
Кадыннарның овуузуннуг көрүжүн-даа
Хаайымга какпас болган ужурум ол,
ужурум ол.

Эштешкенин эртине деп билбес болгаш
Эрлер ынчаш кежиин кузуп чоруур чүве.
Частың алдын херелинге чылыккан дег,
Сарыым эриг сеткилинге кижиге болдум,
кым-даа билир.

ЭТКИН ӨЙҮ

Сарыг бүрү
Чаап туру,
Сарыг хава
Удуп олур.
Чалгааранчыг
Удаажыргай
Чаңгыс сыынак
Алгыра-дыр.
Амыргалап
Экнөжүн бе?
Азы чоорул,
Ээче, хей боор!

Сарыг хава
Эки удааш,
Шала кежээ
Ээрги болзун.
Чаңгыс сыынак
Эткин өйдө
Салгал улаар
Эштиг болзун.

Ээче, күстүң
Экизин аа!
Эткин өйнүң
Чымааргайын,
Чалымнарга
Сыын үнү
Чаңгыланыр —
Дыжызын,
Ң-а-а-о-о-у!

АДЫ-ЧОК

Кандыг-ла бир хайга чыгап,
Караамның суун ижиксээштиң,
Ады-Чок деп дайзыным
Артымда бо кедеп чоруур.

Аяжы-чаңым бүдүү көрүп,
Авыязын чымаарактап,
Ээремчик дузаанче азы
Ээрем сугже идиптер дээш,

Хөлегем дег чыда калбайн,
Хөңнүм өжүр базыксааштың,
Кошкак талам ажыглаар дээш,
Кокай ышкаш кедеп чоруур.

Ээр-дагыр адыжында
Туруг черниң дажын салбайн,
Эптиг өйде артымдан кээп
Тутсуптар дээш кедеп чоруур.

Ирбижей ЧЕЧЕН

МУҢГАРАЛЫМ ЧАВЫРЫЛЗЫН

Оглум биле кадайымга

Чеди хылдыг гитараны холга туткаш,
Чечен-мерген хөглүг ырдан бадыр, эжим.
Хөрөк долар дүнекиниң дүмбейи дег,
Хөңнүм долган муңгаралым чавырылзын.

«Аьдының бажы хоя берген» иешкилер
Алыс ханы сеткилимни муңчулдурду.
Суурдан көстүр хөөр черде ийи чевег
Суузун харны шугланыпкан, ээн чыдыр.

Чуртталгага чүү-даа турар, ынчалза-даа,
Чүрээм балыы экиртинмес, халалыг-дыр.
Хөөн кирген гитарага ойна, эжим,
Хөрөк дакпыш муңгаралым чавырылзын...

...Тейниң баары хөөр черде чевегге кээп,
Дедир салгын үннешкен дег ырлап турзун.

**СЕҢЭЭ ЧҮГЕ
БҮЗҮРЕДИМ?**

Холда туткан шаажаң аяам оскунупкаш,
Бусту берзе база катап садып аар мен.
Хоорум сеңээ бүзүрелим ышкынзымза,
Бууккан хөңнүм оожуктуруп шыдавас мен.

Чүгле чаңгыс ыржым дүне ээн черге,
Чүрек доонган муңгак хөөн-не эриин ажар.
Сырын соксап, дээр чаъстаар — чаакты куду
Сыстып келген карак чажы кылаш кынныр.

Мени аарай, чуртталганы көрбээн эвес,
Меге, хоп-чип, бужар нүгүл — чүзү чогул.
Бүзүрээним өске кижээ ынак боорга,
Бүдүү хилеп, салгын эштээн херээм бар бе?!

Сеткил-чүрек хей-ле хилеп балыгланды —
Сеңээ чүге ынча дыка бүзүредим?

* * *

Элегес хем эриин орта селгүүстээр дээш,
Эге чааскаан сеткил шөлээн чедип келдим.
Тайга черден баткан болгаш ындызы бе,
Давып самнаан агымының күштүүн але!

Саарыглаан шимээн-дааштыг шапкын агым
Часып ойнап, эриктерин часкап чыдыр.
Хире-хире салгын келгеш, ылчың чаңнап,
Хилээн соодуп, сугнуң кырын үргүлей-дир.

«Чааскаан чүге муңгараксап чор сен?» дээнзиг,
Чалгаан саарыг үзүктел чок дагжап чыдыр.
Таныжым кыс ынакшылы саарыглаан
Тайга хеми, сени дөзөп алган болза

О, хемим — Элегезим! Чүрээм доңнаш
Оюн кызы меңээ бүрүн бердинер бе?!

* * *

Кара булут чөөн чүктен чедип келгеш,
Кааң дээрни көжөгелей чөргөй берди.

Хартаачызы сну сүрген күчүтөн хат,
Каржы чаннап, улуй аарак хөректенди.

Үр-даа болбаан, диңмирээшкин, кызаннааштыг,
Үзүк чок чаъс карааның суун төгө берди.
Үстүү дээрде кезек «бораң» соңгаар көштү,
Үнээреткеш, эгенген хүн хүлүмзүрдү.

Кударалдан хөңнүн чазай ыглай каапкаш,
Кудай багы арлы хонар дүргени дег,
Кымның-даа бол багай чаңы шак-ла ынчаар
Кыр-сын ажыр көже берзе, магалыг-ла.

Ынчан харын: «Бурган өршээп, экизин!» — деп,
Ыстаан чүрек канчаар өөрүп турбас дээрил!

Василий Х О М У Ш К У

ДҮЛНҮ БЕРЕЙН

Карак дешпе караңгы дүн.
Кайгамчыктыг аяс көк дээр.
Кайызын-даа кандыг дээрил —
Катай-хаара меңээ эргим.

Дүштен-дүлден ыравастаан
Чаптып баткан суук чажың,
Чайнап чоруур дозур карааң
Дүмбей дүннү дөзөп ап-тыр.

Эъдим-ханым чымырадыр
Эглиң келгеш, хүлүмзүрүүң
Шаңнай бээр сен — арыг ак-көк
Шаар дээр дег чорбадыва.

Дүмбей дүнче, кылаң дээрже
Дүлнү берейн, чиде берейн.

* * *

Ээреминге, саарыыңга
Эштип, шымнып өскөн хемим
Эрнин орта чедип келгеш,
Элезинни чадыг кылгаш,
Эъдиң-ханың хүнге дөгөп,
Эргеленип чыдар болдуң.

Хензиг када караам шимгеш,
Хемниң суу бооп эсти бердим:
Хемче — менче — чажың эстеп,
Хертеш чоргаар базып ор сен...
Куспаамдыва, чараш уруг,
Кулбуртуп кээп, кире бердиң...

Сергей НОРБУ

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

* * *

Шыктыг черге доозун белен эскертинмес,
Шынга меге шак-ла ынчаар ажытталыр.
Шырай-арның хүлүмзүрүг каастажажок,
Шыжыгыгычал аажыңда баажы-ла хөй.

* * *

Кулак чокка кулак боор мен,
Кулугурну дивезин дээш.
Карак чокка карак боор мен,
Кайнаар баарын айтып бээр дээш.

* * *

Ашкан хүннүң чырыын солуур
Ажык сеткил кады чорда,
Аштаар хырын, элээр эгин
Ажырбас деп бодаар-дыр мен.

* * *

Борбак тейни сыртаныпкаш,
Хөлбең шыкты дөженипкеш,
Бодум тоолда маадыр болуп,
Хөңүм таалап удаан боор мен.

* * *

Чавыдактап мунуп көрбээн богба кончуг,
Чадагладып каапкаш барып база болур.
Чарынның адаан орта белен дүшпес
Чарлыг мөге, чалыы оолдан кичээнип чор.

* * *

Дажы-сайы көстүп келген, сыыгаан хөңнүм,
Дамды-даа бол, каткы-хөгнү эрей берди,
Чаагай сөстүң чалгыгларын чайтыладыр,
Чажыгтарым, кым-даа болза, шаңнаңарам.

Владимир К А Р А - С А Л

ЭШКЕ ЧАГЫГ

Назы-хар-даа дөгүй берди.
Ам-даа кылыр чүве-ле хөй...
«Албан ужун чорта берзе,
Аас-кежиин тыпкан-дыр» деп,
Сөглөп четпээн сөстөримни
Сөөлгү кылдыр номчуп бээр сен.

«Чуртталгамдан илип ап боор
Эки чүве тыптыр болза,
Чуруп, бижип, кааставайн,
Эдим, үнем, белээм кылдыр
Идеген боор чалыы чонга
Ишти-хөңнүм сөглөкседим.

Арын-нүүрнү, атты-сыпты
Акша керегеш сада бербейн,
Эргим чонга ооргаланып,
Ээлдек, бөдүүн, мөзүлүг бооп,
Улуг-биче, өске дивейн,
Угаан-сарыыл оскунмаңар.

Ажыл-ишке карак кызыл,
Арат хевээр тыва чонум
Чедимчелиг чуртталга дээш,
Селемеден баскыштар соп,
Эзеңгиден эзер тыпкаш,
Эстеңнеди челзип чорзун.

Тейлеп болур эртиневис —
Демниг үүле, эптиг чорук!
...Тараа биле шынаа чечээ
Даңгаар эртен сымыражып,
Чулук тыртып, мөндүңейнип,
Сула өзүп турар болзун.

Дөргүл-төрөл, омак чонум,
Төөгү, чаңын кый деп алгаш,
Келдейбейн, чолдайбайн
Кежик-чолдуг, менди чорзун!
Шокар аъттыг, чаргаш тоннуг,
Чорткан ояар чортуп чорууйн».

ЧЫЖЫРГНАМ

Элик биле хүлбүс изи балалгалак,
Чыккылама тос-тос соокта, алаак черде
Эм-таң кадын, чайгы шиниин оскунмаан,
Чыжырганам саглалчаңнаан чаражын.

Кашпал хемниң кадыр-каскак сирттеринде,
Хаттар хоолап, дүвү сыылап турбужеге,
Чайнап турар алдын, мөңгүн сыргаларлыг,
Часты манаан, чыжырганам шыдамын.

Эрткен-дүшкен чорумалдар аъттан дүшкеш,
Сөгүрээштиң, эрнин дээртип тейлеп эртер,
Ээтпек баштыг, кара суглуг дөргүнекте
Чөкпек-чөкпек чыжырганам тайбыңын.

Хөөмей-сыгыт, каргыраалыг Тыва черниң
Хөңнү биче, эгениичел кыстары дег,
Торгу тоннуг, дордум курлуг, хөнү сынныг,
Долбаннанган чыжырганам эргимин.

Айны, хүннү, мөзүвүстү сирип алган
Ыдык үнүш — чыжырганаа хол дээр туржук,
Арат чоннуң сүлдезинге немей кирип,
Ылап кылдыр сиилбип каарын күзээр мен.

Каң-оол Ч У Л Д У М

ОВУРЛАР

1. Ынактың овуру

Сеткил өөртүп, хүннээректээн,
Чедип кел деп сорунзалаан,
Шыдал, сорук берикчизи,

Чыргал, ханыг шаңнакчызы —
Ханы тудуш ынаавыстың
Хаяаланган овуру-дур.

2. Делгемин аар!

Ынак сеткил, эвилел өө,
Ыдык эге, төре улаа,
Өлүм чедир, хөөрге киир
Өөрүшкү, човалаң өө —
Ашак, кадай чуртталганың
Алыс ханы, делгемин аар!

3. Чолу чараш

Холу, бажы шылаг билбес — туруш, дыш чок,
Коптарып, касканнап, чогаадып, чаяган,
Артык-хоозун үе-соотка ижин-хөөн чок —
Ажыл-ишчи чаяакчының чолу чараш!

4. Четтип-Чадаан

Далашкан, девидээн,
Даады маңнап, мөгүдээн,
Озалдаан, хожудаан,
Орта ажыл омаа-хоң —
Чеме-хала көрүп чоруур
Четтип-Чадаан кээргенчиг:
Дарый аңаа дузалаңар!

5. Арыг турзун!

Бош чүүл көрбес — ишти кижиир,
Моожаралыг сыяп чолук,
Думчуу чыттыг, караа чилби,
Тудар холу ажап сойлук —
Оор буктуң хамчыы читсин,
Оран-чуртум арыг турзун!

6. Дөмейин аа!

Ажыл-иштен былдап турда
Аштырыг чок, чаяалгалыг —
Ижер хавы, чиир хавы,
Ийи буттуг тулуп хавы.

Алызындан келир өйү, кошкулу чок,
Аал богу, чурт чуду — чоннуң човаа
Чалгаа кижги өөдежок овурунуң
Чашпан-бокка кезээ шагда дөмейин аа!

1984

Сергей Ш А А Л Ы

**КҮЖҮР АВАЙ,
ДҮВҮРЕВЕ**

Авамдан мээ чагаа келген.
Арага-ла иште диген.
«Кадың камна, оглукум» деп
Катап-катап чагып каап-тыр.

Ону номчааш бодаарымга,
Оглу мен дээш ынак авам
Шайын безин аартап ора,
Сагыжы дыш олурбас-тыр.

Сактырга-ла, багай оглу
Садыг кезип, водка дилээн,
Удуй бергеш, дүжээрге-даа
Ужуп калган чыткан дег боор...

Күжүр ием, мени дээштиң
Хүннүң ынчаар дүвүреве.
Авамның сээң чагың уткаш,
Арагачы болбас дээн мен.

**ЧҮНҮ СЕҢЭЭ
ЧУГААЛААР МЕН?**

Чүнү сеңээ чугаалаар мен?
Чүгээр чурттап чоруурум бе?
Чемге акшам четпейн баарга,
Чегдинип-ле турарым бе?

Айдың дүне акыларым
Аъттар мунгаш чорувуткаш,
Моон ырак эвес черге
Молдурганы сокканын бе?

Азы даайым бир-ле черден
Арагалар эккелгештин,
Дөргүл-төрөл улузунга
Дөртең акшаа сатканын бе?

Амыдырал бергедээн дээш,
Амыраам кыс мени каггаш,
«Кооператор» ашак-биле
Холбашканын сөглээр мен бе?

Арын-нүүрүн чидиргеннер
Аразында чоруур болгаш,
Биядынчыы кончуг боорга,
Ыттаар чүве тыппас-тыр мен.

ЧИГЗИНИГ

Чаңгыс катап хоорайлааш,
Чараш кыска дужа бергеш,
Чүге-ле ийик, шак ол кыска
Чүреккейим алзывыттым.

Орустаар-даа, тывалаар-даа,
Оон ыңай таакпылаар-даа,
Бичии-бичии ишчилээр-даа,
Билбези чок уруг болду.

«Кайгалзымаар уруг-биле
Кады чурттай бээримге,
Бодум кандыг болур мен?» деп
Бодал мени чигзиндирди.

БОДАЛ

Каарганнар чыгып алгаш,
Кайнаар ужуп чоруур дээнил?
«Кар-р-рк» дээнин дыңнаарымга,
Каргыже-даа дигензиг-дир.

Ынаар шынап чедер болза,
Ында малчын угбам сугга
«Мени мында эки тур» деп
Медээлептер чадавас, аа?

СОНЕТТЕР

* * *

Сарала күс чайырланып,
Ак-шаң кышты чалап, манаан.
Чаакталгалак хөлдөрүндө
Аңгыр куштар чыгып, дүймээн.

Алдын дугай кавайындан
Ырап чадаан өөр куштар
Ак-көк дээрниц ханызындан
Ызын төп сырынналган.

Кааң кудай ыылыг-сыылыг
Үдээшкинден туман тырткаш,
Харык төнүп, чаъстай каапты.

Үңгөп, давып өскөн чуртун
Хары черге солуп аары —
Үүлө багы, салым хинчээ.

* * *

Дүгдөг билзээм чидириптим.
Амыдырал маңнай оду
Дүүнгү хүннүң хүннээрээ бооп,
Ажыт кирип чоруй барган.

Кордай аарак дүжүм бе деп,
Сеткилимде саарылган
Хомудалым часкардым-даа :
Сергек хөөннер хөрлээлевээн.

Хөрлүг, чайыр билзээм дилеп,
Хемниң саарыын эштип кежиң,
Хөртүк харны сүзүп чор мен.

Хензиг оңгар — тамы болду,
Хөөлбек безин далай көстүр.
Кежик-чолум өскүссүрээн.

* * *

Амыр-ла, амыр, Көстүк ыдым.
Салым багы хилинчектиң
Ажыын амзаан тояанчы ээң
Чанып келдим. Уткуп тур сен.

Аргаланмас кударалдан
Селбер дүгүң суйбап тур мен.
Арыг кылаң мөңгүн суглар
Сеткилимден аттыгып тур.

Хөңнүм аагын чазыктырып,
Өрек болур кым-даа чок бол,
Хөөкүй бодум шак бо черге
Хөрээм ажып, оожургадым.

Өстү-баарны өпейлеп кээр
Өскен чурту эргим боор-дур.

□

Чулдүм Ч А П

ЭЗЕҢГИЛЕР КЫҢГЫРААЖЫ

Эзер-дергээ туттунуптар
Эр бооп өзүп келген шаамдан
Эътте-сөөкте сиңе берген
Эзеңгилер кыңгыраажы.

Шалба чая берген шаамдан
Чалы назын чедишкиже,
Эр-ле боттуң соруун чүглээн
Эзеңгилер кыңгыраажы.

Оттуг чүрээм кыптыккыже
Оодуң, кыстың ойнун ойнап,
Эки-Борам девиржидер
Эзеңгилер кыңгыраажы.

Эңмек эзер төрөпчизи
Элегиже, хыралгыже
Экер эрлер чоруун чазаар
Эзеңгилер кыңгыраажы.

□

Зоя НАМЗЫРАЙ

ЫРАК ЧЕРЖЕ ЧОРУЙ БАРДЫҢ

Ырак черже чоруй бардың..
Ындынналып артып калдым.
Сеткилимге чежеге дээр
Чечектелип чырыыр боор сен.

Чылар-чылбас бүдүжүңнү,
Шырайыңның чырыткызын,
Ушкан куштар узудаан дег,
Удаажырааш утпас-тыр мен.

Күштүг ханы ынакшылың
Күзелим бооп кады чору.
Шагжаң хөрээм хозаш кылдыр
Чаңгыс катап сеңээ душса.

Улуг артка шуурганныңда
Уткуй чортуп келир боор сен.
Эргелешкен эжеш куш дег,
Эжим сени манап чор мен.

ХАЛАС ОЛЧА КАРААҢ ДУГЛААР

Чуртталганың кадыг берге кадыр дөжүн
Шугулдавайн аар чүьктүг ажып чордум.
Алага чаш ажы-төлүм чүктеп чорааш,
Аар-чиик-даа ажылдарны кылып чордум.

Бөдей өөмнүң дээвиир, ширтээн элетпейн,
Мөңгө чалыы чуртталганың одаан кыпсып,
Алган эжим, ажы-төлүм, азыраан малым
Амыдырал боралгаанга аяыспадым.

Алдын хүнүм! Ава кижичылыг чүрээ
Ажытталып, шонуу кошкап, булуттаза,
Бүгү дигте амыдырал буян-чолун
Бүзүрелдиг кым-даа сен дег чылытпас-тыр.

Ниитилелге өзек болган өрегениң
Идегелдиг одаа-чылыы херээжен чон —

Ава сөзүн аак чокка дыңнап чорааш,
Ажыл-ишке, аас-кежиин сурап тывар.

Ынчалза-даа чонун, чуртун хомудадыр
Ийи буттуг идегеттер төрүп кагган
Караа чаштыг ие күжүр салым-чолун
Каргап-ирген, халаавыс төп чоруур-дур бис.

Ол-даа, мен-даа — окташ дөмей иелер бис.
Оолдарның-даа, кыстарның-даа авазы бис.
Чүс сөөк ыстап, адырылгыже төлүвүс дээш
Чүрөк дезин эскербейн чурттап чор бис.

Азарганчыг хензиг төлү өзүп келгеш,
Амытанга өөдежок, дүржок диртир
Каржы, багай аажы-чаңны кайын алган,
Хайыралыг иезиниң буруузу чүл?

Үезинде хлеб, сүттеп албазыңза,
Үш-даа хондур оочур манап шүүдээр сен.
Айда алган хөреңгимни садыглааштың,
Ара доктаап, тоорук сайы садып турдум.

Көрнүп келген — барба-даа чок, хлеб-даа чок!
Хөмүрерип, өрү-куду чүгүрдүм-даа.
Олча «тышкан» оор бөрзөк каяа турар,
Ойлап-дезип үңгүрүнче сыңны берген.

Аалда манаан ажы-төлүм уткуй келгеш,
Арнымдыва алаң кайгап көрүп турлар.
«Канчап бардың? Оорлар бе? Каяа?» джиб,
Каражадаан ава мени кээргей берди.

Мегеленип, саргыланып чурттап чоруур
Медерел чок чаржынчыыңны, күжүр дуңма.
Кижичеми химирелдиг, амданы ажыг —
Хилис тышкан чиик олчаң кедизи чок.

Кара мези, аар дөжү чүрээң базар,
Каргыш биле карак чажын холуп чиген
Халас олча — кадыг хлеб боскуң орта
Хайыра чок харлыккаштың доора чыдар.

Сеткилиңниң арыг довуун хирге борап,
Чеже кижиче халактадып үптежик сен.
Хоойду-дүрүм келдередип кээргел бербес,
Холуң, эргээң кыскаладыр хүнү келир!

Юрий К Ю Н З Е Г Е Ш

ХЕРЭЭЖЕННИЦ ШҮЛҮГЛЕМИ

Аас-кежик өскерлиичел

I

Аас-кежик — өскерлиичел,
Азы бодум эригиичел,
Аамай, доңгун болдум ыйнаан —
Ашаам кижичи каапкаш барган.

Алды айлыг кызым мени
Албааралдан алаактырган —
Сагыжымны саймаарады
Сагышсыраар үе бербээн.

Ашаам соонда уруун көөр бооп,
Аалывысты тегергилээн.
Ыдым дедир мунупкаштың,
Ыңайлан деп сүмелээн мен.

«Хей-ле бисти шугулдатпа,
Хемдээн сөөгүн октаптар чоор...
Кээргээр хире, аактанмаа дег
Херээженден тып ал!...» дээн мен.

Чассыг кызым доруккаштың,
Чараш душтук болу берген.
Харын ынчан ынакшылга
Халыын от дег шондурган мен.

Алыс пөрүк — бижииргээчел,
Арны кызар — эгениичел,
Хөйнү көргөн үем кижичи
Хөңнүн сөглөп, санал каткан.

Амыдырал кызап кээрге,
Аравыста билчир болгаш,
Сараалыгдан чайлаар дээнде
Салдынышпас демниг чор бис.

Амытан чон — эскериичел,
Аас-кежичи — өскерлиичел;
Ашаам кижичи эриг баарлыг,
Азы боттуң сагыжы бе?

II

Чараш душтук болу берген
Чассыг кызым шала часкаар
Шырай-арны калдарарган
Шыламзыргай кирип келген.

Сүлде-ле бо! Чүү болган?
Чүрээм ону бүдүү билип,
Ыстагылап чоргулаанын
Ыя када сактып келдим.

Кызым ынчан чүү дээн ийик:
«Клазывыс оолдары,
Журавлевтар¹ номун номчааш,
Шупту поход чоруур деп тур.
Күжүр авай, эдерейн.
Хүнезинден белеткеп бер...»

Анчыг чүве болу бээрин,
Анакайын, билген эвес.
Эът, хуужуур, боова-боорзак —
Эки-ле чем кылып бердим.

Ооң соонда дерт чыл улай
Очум иштин эргип келди.

III

Ажылымдан келиримге,
Аъш-чем белен — кылып каан боор,
Чөргөк, чучак, өрээл чугбас,
Шөлээчиреп эгелээн мен.

Телевизор көргөн соонда
Делегейни утту каапкаш,
Ажыт-чажыт чугаавысты
Аравыста хөөрежир бис.

Улуг, биче ужуралдар
Уруумга-даа, бодумга-даа
Хүннүң чыгыы таваржырын
Хүлүмзүрөп боданыр мен.

Ону, мону көрдүм дижип,
Оожум, топтуг чугаавыстың

¹ «Тываны эргий чүктенишкеш».

Сооп бар чыдар апарганын
Соора-соң билип каан мен.

Дириг-чурук өгдө келген,
Дискотека номну солаан —
Хоорайывыс төпкө безин —
Хоомай диртпес болган шаг-дыр.

Кыстар, оолдар кыяңнажып,
Кымчы чайып шаап турбас,
Шаңга тараа бастырган дег,
Самнап, хөглээр черлер хөй-дүр.

Ары черден көжүп келген
Анай-оолдуң улуг оглу —
Капыжык деп шилгедек оол
Хаалгавысты соотпастаан.

Сургуул доозар уруум ынчан
Кичээл кылып,
Кино көрүп,
Сургаал номнап — кады чоруур
Сурун чаңныг эштиг болган.

«Математик, физиканы
Магалыг-ла билир оол» деп,
Мактай бээрге элдепсинмээн,
Маажым дыңнааш, тооваан мен.

Эгезинде эскербээним
Эриннерин, ала караан
Ам-на харын, топтап көрүп,
Алаң кайгап олурган мен.

Кыстың, оолдуң харылзаазы
Кылыннап бар чыткан тудум,
«Чүү-ле болур ирги?» дээштиң
Чүрээм кейде дүүрөп турду.

Он сес харлаар кыстыг кижин
Ону канчап бодавазыл —
Орай кээрге уруумну мен
Ойзу-кыйзы чөмөлөөн мен.

Уруум ыгыт чок. Дүп шаг болгаш,
Улуг тынып: «Бодуң!..» деп каан.
Менде чүү боор — аксым хак дээн.
Меди багым көстү берген.

Оортан бээр аравыста
Орта топтуг чугаа болбаан.
«Ийе», «чок» деп сөстөр-биле
Ие хөңнүм чазап чордум.

Уруум бөгүн шыдашпаан боор,
Ужурун ам чугаалай-дыр:
«Саатталы берген-дир мен...»
Саңга бажым адыш кынтан.

«Херээжен бооп чаяаганда
Хөңмеленген херээ чүү боор —
Хеглип дүжер, оңуп кадар
Хендир-сиген эвес-тир сен.

Ажы-төлдүг болуру дег
Аас-кежии кайда чүвөл!—
Арның чырып божуп аар сен,
Аваң мен дег ава боор сен...»

Бодумнуң-на бодалым-дыр,
Мону аңаа сөглөвээн мен.
Буруулуумну миннип ор мен.
Бурган мени эргиир ыйнаан.

«Шорум-дуюн... Шоол ышкаш
Шолук ховаа эки аъттың
Чоруу безин үнмөс болгай,
Чоонган сен, бодан, кызым!..

Кадай кижии ашаксырап,
Караам халтааш, таныжымче
Телефоннап, болчаг кылып
Тенип турган кара шорум!

Уруум ынчан мээң-биле
Уржуктуг хүн канчанганын
Муңгараксап домактанган,
Муңчулуксап дыңнап ордум.

— Баштай пөрүк — эгениичел,
Башкыларны хүндүлээчел,
Өске черден келген оолду
Өөрүм шоолуг тооваан чүвө.

Херексесес, ожааваска
Кедизинде ондактыг деп

Үшкү улдуң дооступ турда
Үен хөңнүм эскерип каан.

Оолдар, кыстар эге баштай
Ойнап-тоглап, хөглээр дээштиң,
Болган-на чок, бир-ле черге
Бо-ла душчур апарган бис.

Хоорайда чыглыр дизе
Хостуг өрээл, подвалдар,
Сесерликтер көвей дээрзи
Сеткилимге кирбейн чораан.

Кино, театр, парк, кафе... —
Кирер-ле чер элбек болгаш,
Тенек башка төөрөткен бут
Дешкилексээр болу берген.

Аваларның, ачаларның
Азап каан аас-кежи —
Баштайгы чаш ынакшыл деп
Бажы кадыг чүве бар-дыр...

Айтырар дээш диттип чадап,
Арам-саарлап турумда-ла
Хөлү шагда хөлбөрээнин
Көрүп ор сен, күжүр авай!..

— «Таныжып ал, авай» дээштиң
Таваар сөглээн болзуң бизе
БЯлап-даа канчаар деп мен,
Бнча-мынча сүмелзэй мен.

— Амдыкы ол, бөгүн-даарта
Ачам болур ашак биле
Авам чүү дээр ирги?.. дээштиң
Арай тыртым чоргуладым.

— «Ашак» деп ол чүң боор, уруум?
Аныак эр ышкажыл оң —
Үжен тостуг — үш хар улуг,
Үем-чергем кижиле-дир...

Мыңгартынмас эмдик аът дег
Мындыг чугаа бир-ле катап,
Аашкынып канчаар ийик мен,
Аравыста болган чүве.

Ооң соонда
Делегейниң
Дедир үнер хүнүн манап,
Тенип турбайн,
Олуржуп аар апарганын
Ожаап каан мен.

Балавысты балаар дээнзиг,
Бадылажып алган дораан
Хүреген оол Каптыжыкты
Хүлээп аар дээш, маргыткан бис.

«Хини сенден адырылбас
Кижиге өзүп орар-дыр...» деп,
Уруувусту кончувайн,
Ужур-чөвүн чугаалаан бис.

«Чаш төл кымга шаптыктаарыл?
Чаларап кээр чаянныг-дыр,
Хуузу-дур, ажырбас...» дээш
Куда доюн аазаан бис.

Ашак, кадай өгленишпейн,
Ынакшыл деп аза-биле
Аралажып турганывыс
Ынчан биске чеме болган.

«Кырый бергеш кыссып турар
Кыяң кадай уруу-биле
Кады божуур чадавас...» деп
Каржы хопка нүгүлдеттим.

Ааска сыңмас сөстөр эдип,
Ашакты-даа амыратпаан.
Чуртталгавыс шуудай бээрге,
Чугаа-соот-даа чоорту намдаан.

«Кыстыг кижиге кыя сөглээр» —
Кызыдар дээш эгенген мен.
Бээ, кунчуу — кудаларым
Мени харын билип турган.

Дың-на чаңгыс багай чүве —
Хүреген оол дедир тепкен,
Дыңнаар безин хөңнү калган,
Хүннүн кээрин соксап алган.

Ынчалза-даа амыдырал
Ыры ышкаш куштүг болган.
Азыранды ала-хырын
Аравыста доругуп ор.

Ашаам кижиги эриг баарлыг,
Азы боттуң бодалы бе?
Оглу дээнде тынын садар,
Оон-на эргим чүвези чок.

Мени безин арай тоовас,
Менээргенир болу берген.
Хүн бо, эштер, бурган өршээ!—
Күннээчелдиң сеткили-дир.

Аравыста суг-чар өтпес,
Амыдырап чурттап чор бис.
Соңгу ашак олурткан дээш
Соора биле бербес силер.

IV

Оглувустуң иези боор
Кызывысты «канчалган?» деп,
Орта угаан бар-ла кижиги,
Кым-даа болза, айтыра бээр.

Адазы деп ала карак
Шериг баргаш, олчаан барган.
Армавир деп хоорайда
Черкес кадай алган дээр-дир.

Кызывысты өөрөнзин дээш,
Красноярск чоруткан бис.
«Аыш-чем берге чер-ле-дир» деп,
Аштып канчаар, чагаалаар-дыр.

«Аштаар хырын сургаал дыңнап
Амдажываан: аыш-чем негээр» —
Сенеканың¹ шак бо чагыын
Шээжи билзе — артык эвес.

Бир-ле катап, тенээм ыйнаан,
Плиссировка чоруткан мен.

¹ Сенека — рим философу, илеткелчи. Калигула, Клавдий, Нерон хааннарының чөвүлекчизи чораан.

«Ону чоор мен, чиир бе, авай,
Орталан!...» деп бижээн болган.

Кызым, бодум дугайында
Кыска тоожу маңаа тэнзүн.
Бодумда чүл?— ашаам-биле
Борастанып чурттап чор мен.

Кызым харын, кижичурту —
Кидирээштиг өске черге
Кызымаккай өөрөнзе,
Кижичолу бээр ыйнаан.

Азыранды ала-хырын
Яслиге хүнзээр болгаш,
Аза-мына тывалаар-дыр:
«Авай, ачай, Окан, Ензак...»

Ашаам кижичону чаптаар:
«Мен дег база чүве билбес,
Мелегей эр боор-дур сен...» деп,
Аштыры ол, чассыткылаар.

Аас-кежичи — өскерличел,
Ашаам кижичи — кээргээчел —
Амыдырал магалыг-дыр,
Азы боттуң сагыжы бе?

1991, ноябрь 14—17

Алтай тывалары — «Улуг-Хемниң» аалчылары

И Й И Ш У Л У К Ч У

Алтай тывалары Моолда болгаш Кыдатта чурттап чоруур. Ол чонга хамаарыштыр республика солуннарында, чамдык эртем ажылдарында, чогаалчыларның база сеткүүлчүлерниң орук демдеглелдеринде Цэнгел деп ат чооктан бээр нептереңгей апарган. Херек кырында цэнгел тывалары бүдүн чоннуң чүгле чамдызы болур, төөгү номнарында олары алтай тывалары (урялхайлар) деп адап турар. Моол дылда эрги документилер болгаш чоннуң бодун алтай тывалары бис деп адаттынып чорууру аңаа база бадыткал болур.

Алтай тывалары Моолдуң Ваян-Өлгий аймааның Цэнгел сумузундан аңгыда, Хомду, Успа-Нур аймактарда, Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунда белгээт-белгээди-биле чурттап чоруур, олар аразында төрел-омак харылааларын хөй чылдар дургузунда хили-кызыгаарларга моондактатса-даа, чидирбээн. Дылын, национал чаңчылдарын ышкынмаан, кадагалап камгалап чоруур.

Цэнгел чурттуг, башкы Хөх-Ишгэний Хийстиң (Көк-Анай оглу Кыс) бичежек блокнотун меңээ Кызылдың башкы институтунда өөренип турар ооң уруу эккеп берген чүве. Х. Хийстиң бодун танывас-даа болзумза, ооң шүлүктери «Вай Моол» деп номга, «Сылдычыгаш» солунга парлаттынып турганын билир кижини мен. Ынчангаш ооң уруунга: «Дараазында неделяда чедип келир сен. Чүнү парлап болурун чугаалажып көөр бис» дээними бодааш, ол блокнотта чогаалдарны номчуп, машинага парладыры-биле дүжүрүп бижип орган мен.

Ол өйде, «Алтай тываларын бодап ор сен бе?..» дээнзиг, ак хураган кежи, ногаанзымаар торгу додарлыг тыва тоннуг аалчы кирип келди. Ол болза, Улан-Баторда чурттап чоруур Куулар Дармыш оглу Балжинням болду. Адым адап таныштырарымга: «А силерни билер, чогаалдарыңар номчаан мен. Зохиолчылар эвилел мында болган-дыр аа?» дидир. Оон соонда аалчының улуг ниити кыдыраашта бижимелдери-биле таныжып, үш хүн таваар чугаалаштывыс.

Дармышин Балжинтъямынның кыдыраажында «Аза дыргаа», «Шыңчы кадайның сүнезини», «Жортуктарга хомалык шимчеп көстүүр», «Инектің ээзи сен бе? Өлгөннің сүнезини сен бе?» деп тоолдарны, «Алдай дагырыда тыва хамның алгыжы», «Тейлеп чалбарайн» деп алгыш-йөрөөлдерни, элээн хөй ырларны, кожамыктарны дүжүрүп бижээн болду. Аалчының аал-чуртун айтырдым.

— Кыдаттың Синчаан можунуң Хөк-Тогайның Ортаа Кара-Довурак деп черге чурттап чораан бис. Барыын Алтайда ол черге төрттүнгөн мен.

— Цэнгелге кажан көжүп келгениңер ол?

— Чок. Цэнгел эвес... Хомду аймактың Буянт сумузуңга авам, ачам мен 7 харлыг турумда дезип келген улус. Ынчан 1942 чылда Кыдаттын гоминдан шерич бистиң можуга кедереп турган. Дайыңга совет чон бергедей бээрге, ол черниң уйгур, казах, тыва чону аңаа болчуп, чоокшулажырын бодап турган болгай. Чан Кайшиниң шериглери оларны эттеп-соп, кызыгаардан ырады көжүрүп эгелээн. Ачам гоминданнарга удурланып, көптөп база дудап калбаан. Кызыл Шериг Синчаанга турбаан. Гоминданнарга кактырып-соктуруп, зинданга хоругдадып, хилинчектенириниң орнунга мурнуу чүкчө көшкөн улус бооп чорааш, чөөн чүкчө — Моол Арат Улустуң хили-кызыгаарынче дезип ажып келгеш, Буянт сумуга чурттай бергенивис ол. Таңды тываларындан баштай Маргаажык деп дургуннап келген кижини көргөн мен. Бичимде-ле аалдарывыска чоруп келген.. Чоокка чедир чурттап чораан ийин.

— Улан-Баторда чүнү кылып турар силер?

— Ам ажылдавас, пенселей берген. Силер ажылдап турар-дыр силер.

— Пенсионерлер ажылдап болур.

— Бисте пенсиялаачы-ле ажылдавас. Бежен беш чашында.

Эртем-сургуулун, өг-бүлезин айтырдым.

— Буянт сумуга 7 класс дооскан, ол-ла. Шериг чораан. Чолаачы, электрик дээш аап-саап ажыл кылган... Сес уруглуг, ийи оолдуг мен.

Ооң кыдыраажында «Эрги домактар» деп эгелиг тоолдарны номчааш: «Тоолдар солун-дур» дээримге: «Силер оларны тоолдар дээр силер бе?» деп удур айтырды. Ооң сактып бижээни хам алгыштарында, чалбарыгларда бурунгу тыва дылдың сөстери, домактарының тургузуу, хамның ээрен, чолуктарын тодаратканы — дыл болгаш этнография эртемденнеринге чугула материал болур эгээртиңмес байлак-тыр деп магададым.

— Биче када хамнай кааптас силер бе?— деп дилээримге, аалчым туралы-биле алганы берди. Алганырын дыңнап олураарымга, 30 чылдарның ортан үезинде хамнап турган тожу хамнар сагындырар болза даа, ооң алганырында арай өске, бир янзы аян бар болду. Хамнарның алгыжын сес янзы алганып болур кижини мен дээр болду.

— Ырлаарыңар аажок-тур але?

— Адам, өгбөм ырлаар улус. Хөк-Тогайның ховуларынга малдан чоруурда, Алтайның оюктарыннан аңнаарнан ырлап өскөн.

Чугаалажып олургащ, Д. Балжиннъям боду Моол улустуң ызыгуур уран чүүлүнүң бүгү арат түмөнниң улуг наадымынга 1982, 1986, 1990 чылдарда киришкеш, 3 удаа алдын медаль-биле шаңнатканын билдирдим. Ол улуг көрүлдениң тускай шаңгалын база алган. Ооң хөй ажы-төлүнүң шуптузу ырлаар, уран чүүлге ынак. Бир кызып Кызылдың уран чүүл училищезинге өөредирин күзеп чоруур кижиге болду.

Дармыш оглу Балжиннъям — Моолдун үндезин депшилге намынны кежигүнү, «Шинэ дэвшил» солуннуң бижикчизи. Моол дылдан тыва дылче, база тыва дылдан моол дылче очулгаларны кылып, боду шүлүктерни тывалап чогаадырын оралдажып чоруур. Ооң кыдыраажында «Газылга тамылга» деп шүлүглел болгащ элээн хөй шүлүктер бар болду. Оларнын чамдызын Алтай тываларының адаарын өскертпезин оралдажып Х. Хийстиң чогаалдары-биле катай мооң адаанда парладывыс.

Юрий Кюнзегеш.

Көк-Анай оглу К Б С

МАГАДАП-ДАА ХАНМАС-ТЫР БИС

**Арыг сеткил долган чоннуг
Аърга-ыяшка шиметтирген,
Тааланчыг чараш черлиг
Таңды Тыва чаагай чурт-тур.**

**Кыштың соогу тайгаларны
Кыңчыктырбайн турда безин
Ажыл-иштиң хайныышкыны
Ажыг соокту тиилеп ашкан.**

**Каяа-даа баар — электри,
Кайгамчыктыг техника,
Черлер санай демниг ажыл,
Чечектелгем амыдырал.**

**Маңнай болган улус чоннуң
Өзүлдезин, хөгжүлдезин
Магадап-даа ханмес-тыр бис,
Өжэтеннер адааргазын.**

ТЕВЕ

Аар чүък көдүргөш,
Аян-чорукка шылаvas,
Хоор сарыг чүзүннүг,
Хову чурттуг теve.

Күчү шыдалы улуг
Хүргүл сарыг теve —
Элезинниг ховуга
Эәрем далайда хеме-ле!

Уруглар олуртуп алган дег
Улуг чаг мөгөнниг теve —
Делегейде ховар-даа бол,
Делгем Моолда элбек мал.

Эңгин тевениң быйлаары
Ырактан-на ыяңгылыг...
Башка малдан бодаарга
Базым дурту хүнге чоок.

БОРА-ТООЛАЙ

Терезин аразында — делдиш,
Хараган аразында — караш,
Дээрде эзир көргөш — бүлдеш,
Ховуда бөр көргөш — чыкпыш.

Чепсек туткаш аңчы кээрге,
Черниң улуун шурай алып
Бора-тоолай кээргенчиг,
Борбак караа чаптанчыг.

Ол боду кортук-даа болза,
Оолдарын черле черге кагбас.
Чип тотпас эъттиг тоолай,
Чучак четпес кештиг тоолай.

Чаштап-шурап халып чорааш
Четтирбейн баар бора-тоолай.
Черге дөмей өңнүг болгаш
Чаштып чыдар бора-тоолай.

Дармыш оглу БАЛЖИННЪЯМ

ЧАА-ЧАЛБАК

Чаа-чалбак үнсе
Чаваа дуюу кадар.
Чаңнык оьгу дүшсе
Чаштың чүрээ чожуур.

ХҮННҮРХЕКТИҢ ЧАҢЫНГА

Хүннээректің изиинге
Хөрээмниң дери акты.
Хүннүрхектиң чаңынга
Хүрең чүрээм какты.

Дамырактың суунна
Чаргак тонум шыгытты.
Дылбырактың дылынга
Чаш хөңнүм кырыды.

ЧАЙНАП ЧЫРЫЫР

Чаңнык дүшкен чидиг херелге
Чамбыылаң декси чайнап чырыыр.
Чаңы бузулган чанчар кадайнан
Чамбы-дипке чыргал келбес.

БОДАЛЫМ

Чыргадыыр мен деп сеңгээ аазавас мен,
Чыргалдан долу орчалаңны бодуң-даа билир сен.
Човадыыр мен деп сеңгээ айытпас мен,
Човалдан долган делегейни сен-даа билир сен.

Чады, чада шүлүглел чыып мөөңнээш,
Чамбыылаңнан «чаявады» деп хомудавас-даа мен.
Ырак, чооктаагы дазыл, деске ораажып,
Ыраажы үгү хүндүс ыыдын хорууру ышкаш,
Ындыгы, беттииги бодал угааным дудап,
Ырлап чадап куруг-даа хонуп магат чок мен.

Суг чаашкыны хептиг чийк сэткилимни
Салгын ышкаш сүрүп төндүрбейн,
Баг, чептэн-даа болса хүлүп доктаттыңса,
Бай Тывамның дыл далайын долдуар
Дамды-даа керектийн дагын-дагын-на билип,
Даг хептиг Сүмбэр тургустунарын угаарыыр сен!

Аалды көдүрүп, бүлени чагырар
Авыралдыг алдын чүдүлгемге чалбарып,
Айыыл бүгүдени хөрээмнен хаап,
Адам-иемнің дылын-на хайыралаайн.

АЛТАЙ ТЫВАЛАРЫНЫҢ УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ

АЛДЫН ДАГША

Улустуң узуннуң ыры

Бөгүн туткан өргөөзи-лей
Мөңгүн-билээн¹ куржаглыг-лайын.
Мөңгү² туткан дагшазы-лай
Мөзүн жигер³ амданныг-лайын.

Амды туткан өргөөзи-лей
Алдын-билээн куржаглыг-лайын.
Ам-ла туткан дагшазы-лай
Аламан⁴ жигер амданныг-лайын.

ДАГГА ХОНМАС ДАС БАР БЕ?

Дагга хонмас дас бар бе?
Даржылып челбес үрен бар бе?
Куйга хонмас кускун бар бе?
Куншулуп⁵ челбес үрен бар бе?

Элге хонмас эзир бар бе?
Энелип⁶ чорбас үрен бар бе?

¹ Билээн — биле

² мөңгү — мөңгө

³ мөзүн жигер — дош чигир

⁴ Аламан (алма) — яблоко

⁵ куншулуп — муңчулуп, түрегдеп

⁶ энелип — куюмнап

ДОЙЖУЛАРНЫҢ ЫРЫ

Улустуң узуннуң ыры

Алдан четкен чылгыцныҥ
Алазы кайыл, хоорайым?
Алалай хонган аалыцныҥ
Аклаачызы¹ кайыл, хоорайым?

Чеден четкен чылгыцныҥ
Челези кайыл, хоорайым?
Челелей хонган аалыцныҥ
Чеңгези кайыл, хоорайым?!

КУЛУНЧАКТЫ ӨСКҮРГЕШ

Кулунчакты өскүргөш,
Кудуруун чүгө кезерил?
Кулугур бисти доруктургаш
Харыга чүгө бээрил?

Чаваажыкты өскүргөш
Челин чүгө кезерил?
Чалыы бисти доруктургаш
Харыга чүгө чалаарыл?

КОЖАЛАЖЫП ЧОРУУРДА

Кожалажып чоруурда
Кожуун чуртум таныглыг.
Ховудан үнген сигенде
Кошкар сиген таныглыг.

Чергележил челерде
Чээн үрени таныглыг.
Черден үнген сигенде
Чезин сиген таныглыг.

Дагарлажып челерде
Даай үрени таныглыг.
Дагдан үнген сигенде
Дагыл сиген таныглыг.

Д. Балжинням
сактып бижээн.

□

Чогаал теориязының айтырыглары ≡≡≡≡

Александр ДАРЖАЙ

ДҮЛГЭЭЗИННИГ АЯН

Шүлүкчүнүң демдегелдеринден

I

Ону мен чааскаан-даа эскерип кагбаан мен. Ол хевээр мээң мур-
нумда, чүс-чүс чыл бурунгаар турган.

Тоолум — дошта,
Тывызыым — дытта.

Бо тывызык — ийи одуруг шүлүк ышкажыл. Эгези аяннашпайн
турар. Ооң тургузуу шынал-ла тывызык, одуруглар чүнүң-биле аянның
кылдыр тутчуп турарыл? Ону сайгарып көрээли: ол дөрт одуруг кыл-
дыр тургустунуп болур-дур:

Тоолум —
Дошта.
Тывызыым —
Дытта.

Мындыг таварылгада мырыңай элден чүүлдү эскерер бис. Дөрт
одуруг шүлүктүң хевири апарган ышжажыл. Кандыг арга-биле бижит-
тинген деп бодап тур силер? Аллитерация биле рифманың кайызы-даа
мында бар-даа ышкаш көстүр-дүр бе? Аңаа шак-ла ындыг-дыр деп ха-
рыылап болур бис.

II

Бурунгунуң билдинмес шүлүкчүлериниң биске аас чогаалдың
хевирлери болуп четкилеп келген кожамыктарын, ырларының бүдүш-шы-
нарын көрүп көрээлиңер. Аас чогаалдың шүлүк хевирлеринде синтак-

систи́г параллелизм терги́деп турар болгай. Ооң метриктиг системазында 4, 8 слогтардан тургустунган одуруглар колдап турарын билир бис.

Тыва тывызыктар, үлегер домактарда, кожамыктарда, ырларда аяннажылганың ийи хевириниң (аллитерация, рифма) барын өөредилге, эртем номнарында айтып турар. Ындыг-даа болза, улустуң аас чогаалында рифма аллитерацияга бодаарга, ындыг-ла кончуг улуг рольду ойнавайн турар.

Үстүнде ажитканыбыс тывызык хевиринде төнчү аяннажылга чүглө сөөлгү үннерниң аайы-биле рифмага чоокшулажып турар-дыр. Дошта — дытта. Үлегерлер болгаш тывызыктарда кожамыктар, ырларга бодаарга, харын долу рифмаларның хевирлери таваржып тургулаар. Чижээ:

Алгының чымчаа идээзинде,
Аъттың чаажы ээзинде.

Рифманың мындыг долу хевирин улустуң эскерип көргени черле чугаажок, ындыг-даа болза ук хевир аас чогаалынга, улуг-ла нептерээш-кинни албаан. Ооң бир кол чылдагаанын бистиң домаавыстың тургузуундан дилеп тывар апаар бис, чүге дизе кылыг сөзү-биле домак төнүп турар болгай. Ындыг болганда, аас чогаалының шүлүк хевирлериниң төнчү аяннажылгада таваржып турар кылыг сөстөрүн канчаар тайылбырлаар апаарыл? Мен бодаарымга, ол арыг рифма болбайн турар. Чүглө кылыг сөзүнүң үннериниң демейлешкек катаптаашкыны-дыр.

Туруг баарын эзлей хонган
Дуруяаны хоюспаңар.
Турган боттуң чамды болган
Дунда-карам аттынмаңар.

Мында аллитерация рифма-биле катый-хаара бар, ындыг-даа болза, кол черни аллитерация ээлеп, шүлүктүң утказынче орукту биске ажыдып берип турар ышкажыл, а рифма көңүс-ле эскерттинмейн, анаа-ла дузалал кезек болуп артып калган. Бирги болгаш үшкү одуругларның «ган», ийиги болгаш дөрткү одуругларның «паңар» деп кожумактарның демейлешкээнден рифма тургустунган-дыр.

Бо чижек тыва шүлүк системазында рифманың барын тодаргай чугаалап турар хевирлиг. А бис ону шуут-ла рифма деп хүлээп алыр бис бе, ынчаш? Маңаа ийи янзы харылап болур. Улустуң аас чогаалының шүлүк хевирлеринге одуругларны кызыгаарлап тодарадырынга эге аллитерация чүс-чүс чылдар дургузунда улуг рольду ойнап келген. Ол бодунуң арга-шинээн кайгамчык эки күүседип келген. Ындыг болганда, улусчу шүлүкчүлерге шүлүк одуругларын хевирлээринге ийиги аяннажылга улуг-ла херек эвес турган-дыр.

«Ынчаарга, ырлар, кожамыктар, үлегер домактарның төнчүзү чүге аяннажып турарыл?» деп айтырыг мурнувууска салдынып келир. Улусчу

шүлүкчүлөр ону канчап эскербейн турганын ол? Олар ону эскерип көрүп турган. Ол дөмөй төнчү аянажылгалар (кылыг сөзүнүн хевирлеринин дөмөйлөшкээ) бистиң домаавыстың тургузуу-биле тайылбырлаттынар деп үстүндө чугаалаан бис. Тыва домакка кылыг сөзү төпчүзүңгө турар.

Ындыг болганда, тыва аас чогаалдың шүлүк хевирлеринде кылыг сөзүнүн рифмазы непертеңгей деп түңнелди кылыр анаар-дыр бис. Ооң-биле кады ук хевирлерге эге-даа, төнчү-даа аянажылганы катай-хаара ажыглап турарын кичээнгейге алып ужурулуг бис. Улустуң ыр-кожамыктарының, үлегер домактарының, тывызыктарының аяныг номчуттунар, дыяналырының бир чылдагааны чогууна ында болуп турар-дыр. А ол чүгө силлабиктиг (слоттуг) шүлүктүн 4, 8 слоттуг хевирлеринге таваржып турар-дыр.

Улусту шүлүк хевирлеринин оңзагай талалары чүгө ооң-биле кызыгаарлаттынмай турарын дараазында чижектерден көрүп болур чүве-дир дээрзинге шуут бүзүредим.

Чечек — черде,
Чечен — менде.

Бо чижек классиктиг чижектиг. Ийи одуруг шүлүктү сайгара салып көрээлиңер:

а) аллитерация	Чечек — Черде, Чечен — Менде	}	рифма
----------------	---------------------------------------	---	-------

б) Сөстөр боттары долuzu-биле аянажып турар:

Чечек — чечен, черде — менде.

в) чечек — черде — чечен — иштики рифма.
менде

г) Чечек — черде, чечен — менде — ажык үн чаңгыс — «е». Шүлүктү чаңгыс аай аялгазын болдурбушаан, аңаа оңзагай хевирни тургузуп турар.

Моон алгаш көөрге, тыва шүлүкке, тускай аянны чедип алып төлээде, ооң үн талазы-биле организастан тургустунганынче кичээнгей салыр ужурулуг ышкажыл. Ажык үннериниң чаңгыс аайлаашкынын 4, 8 слоттуг шүлүкке чедип алырының эзулуг үлегер-чижээн биске улустуң аас чогаалының хевирлери айтып берип турар-дыр. Шүлүктү үн талазы-биле аянаарында бистиң чидиривистиң кайы хире улуу оон көстү бээр-дир.

Чаңгыс чижекке даянгаш, шыңгы барымдааларны чедип алыры харын болдунмас. Аңаа немей ол дег бадыткалдар, фактылар херек. Мындыг чижекти көрээлиңер:

Чагы бажы чандыр хонмас

Чараш ала саасканны.

Чаңгыс дүне чарлып хонмас

Чараш кара кулугурну.

(серымайны)

Мында эге-даа, төнчү-даа, иштики-даа аяннажылга бар-дыр, оон ыңай ажык үннер база-ла одурулгарда чаңгыс аай (а, о). «Саасканны» — «кулугурну» деп сөстөрни чүге рифма жылдыр санаар бис, чүге дие «-ны, -ну» чаңгыс хевирниң кожумактары-дыр, оларның тургустунары чаңгыс аай. Ынчангаш шүлүктүң одурулгарының үн талазы-биле каас-талгазы тыва дылдың үн дүрүмүнүң аайы-биле турар уjurлуг-дур. Ындыг болганда, улустуң аас чогаалының бир онзагай аялгалыг болганы ооң үн талазы-биле чаңгыс аайлы ышкажыл.

Шүлүк чогаалы — дириг организм. Ол кижги дег чаш пазынныг, элээди чылдарлыг, четчип бышкан назынныг, чүгле ооң кырыыр назыны чок.

Шүлүк — мөңге дириг организм. Ооң мөңге дирни — ооң уран-чечен шынарлыгы, мерген оккур бодалды болур. Ооң херечизи — чоңунуң аас чогаалының шүлүк хевирлери. Ынчангаш ону хүндүлөп, оон өөренип, угаан кирип, мерген бодалдарга кижизиттенип, кижги талазы-биле арыглаттынып чоруур-даа ужурум ол.

Улусчу шүлүкчүлөрниң уран-мергенинге мөгейип чор мен. Шүлүктү канчаар хевирлеп тургузарын олардан хүннүң-не өөренирип чугула-дыр. Эң ылаңгыяда кыска слогтуг шүлүктерниң езулуг шилиндек үлегерлерин оон ап болур-дур дээрзин тывызыктар, үлегер-домактар, ыры-кожамыктарны номчуп, улустан дыңнап, бижип чорааш медегер билдим.

Меңээ Сергей Бакизович Пюрбю, Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Монгуш Кунгаевич Өлчей-оолдуң шүлүктери чогаадыкчы орукту айтып берген. Чараш деп чүвени олар меңээ уран сөстүң күжү-биле билиндирип көргүзүп берген. Ынчангаш, хостуг шакта оларның номнарын катап-катап ажыдып, мурнумда эскер-бейн чораан чүүддеримни эскерип көрүп-даа каар мен. Ындыг номчулга — езулуг өөредилге болур чүве-дир. Харын-даа меңээ номчулга үезинде чаа бодалдарны берип, шүлүк бижииринче албадан кээр. Чогаалчыны билип алыксаза, ооң өскөн черин көрүп алыры эргежок чугула деп чүвениң мерген уткалыын билип чор мен. Мен Эжимге, Тожуга, Хөндергейге, Ак-Хемге чоргулаан мен. Устүнде шүлүкчүлөрниң ада-ег-безиниң хонаштарының орнун-даа көргүлөдим. Ол дугайында хензир чечен чугаалар-даа бижиир сагыштыг мен. Ам безин ооң ады төрүттү-нүп келген ышкаш сагындырар ийин. Ооң ады «Шүлүктүң төрүттүнгени» болур боор. Харын-даа бо демдеглелдер ооң эгезин, номнуң бирги арнын ажыдар-даа чадап чок. Ол келир хүннерниң айтыры-дыр.

Улуг акыларымының шүлүктөрүн номчуп олура, чүнү эскерген деп мен? Ону чугаалап көрейн. Баштай, бижир аянының талазы-биле менчээ чоок болгу деп, Юрий Шойдакович Кюнзегештен чүнү көргенимни чугаалап көрейн. Ол чугаа колдуунда-ла демдегелдер эгезинде аас чогаалының дугайында эскериглеримге хамаарышкан бодалдың улапчызы болур эвеспе.

III

Юрий Кюнзегеш — тыва шүлүкчүлөрнүн аразында кол черни ээлеп турар шүлүкчүлөрнүн бирээзи. «Кюнзегештин шүлүүн кайы хире деп көөр сен?» деп бодум үсм аныяк шүлүкчүдөн бир-ле катап айтырдым. «Нарын шүлүкчү деп бодаар мен. Шоолуг-ла билбес мен ийин» деп харыялаан чүве.

Ийе, Юрий Кюнзегештин шүлүктөрүндө нарын чүүлдер бар харын. Ол чүгле даштыкы хевир-даа турган болуп чадап чоп. Ынчалза-даа оң шүлүктери бөдүүн, бодалы чарт, ында тоожуушкун хевири ховар (ол шүлүккө эргежок чугула элемент, тоожуп туруп бээр болза, прозаның функциязы-дыр).

Шүлүкчүлүн чогаалдарының шилиндек чыындызын редакторлаар аас-кежиктиг болган мен. Чаңгыс номда оң үжөн чыл дургузунда бижип келген шүлүктери чыгдырган. Ол баштайгы шүлүктөрүндө эгелээш, тыва поэзияда тускайлап үнүг шүлүкчү дээрзин дораан-на көргүзө берген кижилер болду.

Тыва шүлүктүн тургузуун, оң туттунуп турар дазылдарын эскерип биле бергеш, тыва шүлүк чүгле аллитерация-биле кызыгаарланмас чүведир эвеспе деп билген хүнүмдөн эгелээш, Юрий Кюнзегештин шүлүктөрүн шүлүкчү кижинин караа-биле көөрүн кызыдар апарган мен. Ында үннер аяннажыын, рифманы, ритми канчаар ажылдап, организастан кылганын өөренип көргүлөдим. Шүлүкчү кижилер шүлүкчү кижиден өөренип алаар. Кошкак-даа шүлүктөр кижиге өөредиглиг, оон эжиңниң чазыын көрүп, ону катаптавазының аргазын кичээнир алаар сен. А эки шүлүк — кижини улам хей-аът кириер.

Юрий Шойдакович Кюнзегеш — форма талазы-биле мастер. Чогаадыкчы оруунуң эгезинде-ле шын орукту шилип алган. Эрги-даа формаларны ажыглап, ону утка талазы-биле чаартып, чаа хевирлерге шилчидип келген.

Аллитерация биле рифманы канчаар ажыглап болурунун аргаларын ол боттук чижектерге көргүскен. Чижээ: «Ыры болур чижек» деп шүлүктү көрүп көрээлинер. Шүлүктү 6 слогтук хемчээл-биле бижээн. Ындыг хемчээл эң ылаңгыяда улустуң аас чогаалының уруглар поэзиясында негизге болуп турар.

Мажыларда холдар
Кезеңишкен чыдар.

Кыстар болгаш оолдар
Маргылдажып боолаар.

Ында-мында үннер
Чаржалажып үнер:
— Адың сыкпа, Матпа,
Чандыр черле атпа!

.

Алаак-садтың шийжээ
Магаданчыг ырлаар.
Адыгжының чижээ
Ыры болуп тараар.

Бо шүлүк мырыңай арыг рифма-биле бижиттинген шүлүк-түр. Эге аяннажылганың хевири мында сагыттынмаан-даа болза, ооң элементилери — им-демдээ бар. Бир эвес улустуң аас чогаалының шүлүк хевирлеринде рифма бар-даа болза, ооң утказынга улуг-ла роль ойнавайн турар болза, шүлүкчүнүң бо шүлүүнде рифма бодунуң талазынче деңзи караан чая базып турар. Мында үннүң кол-ла күженишкени одуругнуң төнчүзүнде болуп турар-дыр. Оон аңгыда Юрий Кюнзегеш мында чүве аттары-биле кылыг сөзүн дараалаштыр аянап турар-дыр. «Холдар — чыдар», «оолдар — боолаар», «үннер — үнер», «Матпа — атпа», «шижээ — чижээ», «ырлаар — тараар».

Үн талазы-биле аяннажылганы кончуг билдилиг кылган. Эгезин аянавайн, төнчүзүн аянап болурунуң тодаргай чижээ ол-дур. Юрий Кюнзегеш бо ажыдышкынын ооң соонда уламчылаан бе? Эге аяннажылгадан чарылган бе дээрим ол-дур ийин. Ол ооң соонда мындыг хевирлиг шүлүк биживээн.

«Чүге?» деп айтырыгны ук шүлүктү сайгарып оргаш, дораан-на бодумга салган мен. Алдын балыкты тудуп алгаш, анаа салыптарга кайын боор деп иштимде элээн боданган-даа мен. Хандыр бодал орарымга, Юрий Шойдакович Кюнзегеш ындыг хевирден ойталап каапканы кончуг эки болган чорду.

Тыва бижимел шүлүк — аас чогаалдың хевиринден укталып үнген болганда, бодунуң иеден төрээн арын-шырайын черле чидирбес ужурлуг. Тыва шүлүктүң амгы хүннерге чедир-ле чүрээ, дамыр-судалы — эге аяннажылга (аллитерация) чүве болганда, ону кезээде ажыглаар апаар, ынчалза-даа ооң формадын байлакшыдып, аңа дузалал кылдыр рифманы ажыглаары черле чөптүг-дүр деп түңнөлге ол келген. Юрий Кюнзегештин шунту шүлүктери рифмалаттынмаан дээрзин чугаалаар апаар бис, ооң сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктеринде рифма чок. Ынчалза-даа мурнуку чылдарда шенелделерни черле чедимче чок деп болбас, ол келир үенин

тыва поэзиязының формазы кандыг болза чогуурул деп чүвени биске айтып турар-дыр.

Юрий Кюнзегеш рифма биле аллитерацияны катай ажыглап болурунун чижектерин көргүскен деп чугаалаан бис. Ону көрүп көрөөл: 1951 чылда бижээн «Төрөөн чуртум хүнү» деп шүлүктөн одуруглар:

Хайыралыг Төрөөн чуртум эки хүнү
Хаялаланган даңны уткуй хүлүмзүрөөн.
Хавыяалыг ишти чоннуң хөглүг ыры
Каптагайның чолун уткуй чаңгыланган.

Мында рифмадың (төнчү аянажылга) им-демдээ билдинип турар. «Хүнү» — «ыры(үнү)», «хүлүмзүрөөн» — «чаңгыланган». Чаңгыс хевирниң сөстери-дир. Оон аңгыда мында эгезинде аайлашкак аллитерацияны ажыглааны — шүлүктүн үн талазы-биле четчелээшкинин дыңзыдын турар-дыр.

Дараазында строфадан оон аңгы чурумалды көөр бис.

Эргенги хүн херелинде чаштар ойнаан,
Эриг мөңгүн — далай, хемнер шөлөөн чайнаан,
Ховуларда алдын тараа шиилеп чалгаан,
Хоорайларда гудок үнү дыргын долган.

Кылыг сөзүнүн рифмазын ажыглаан ышкажыл. Ам бо дөрт одуругну ыткыр номчуп көрөөлиңер. Бирги одуругда үзүктелиишкин сес дугаар слогтун соонда, ийгизинде, үшкүзүндө, дөрткүзүндө үзүктелиишкин — дөрт дугаар слог соонда ышкажыл. Ол болза кол үзүктелиишкиннер-дир, а оларның иштинде шала кошкак үзүктелиишкиннер бар-даа болза, шүлүктүн ритминге (аянынга) улуг салдар чедирбейн турар. Ону көскүзү-биле чадалай бижип көөрге, мындыг хевирлиг апаар чорду.

Эргенги хүн херелинде
чаштар ойнаан,
Эриг мөңгүн —
далай,
хемнер
шөлөөн чалгаан,
Ховуларда
алдын тараа шиилеп чайнаан,
Хоорайларда
гудок үнү дыргын долган.

Дыңзыгышкын ийи черде ышкажыл, бирээде — үзүктелиишкинниң эгезинде, ийиде — төнчүзүндө. Мында шүлүктүн үн талазы-биле четчелээшкининде эге-даа, төнчү-даа аянажылганың ужур-дуказы барык-ла дең-дир. Ындыг-даа болза, төнчү аянажылганың дыңзышкынын дөмей ажык үннерниң катаптаашкыннары күштедирип турар-дыр.

Рифмада ажык үннерниң катаптаашкыны күштүг болган чылда-гааны — «а, о» чаңгыс аай болганында. А эге аяннажылгада одуругларда ажык үннерниң четчелээшкини аңаа четпес болган, чүгле «ховуларда — хоорайларда» деп сөстөргө болуп турар. Эге аяннажылгага бүдүн сөстөр-ниң долу аяннажып болурунуң чижээн ук одуруглар херечилеп турар болганда, эге аяннажылганың аргалары база-ла улуг ышкакыйл. Бис чүгле эге слогтарны аяннаар болгай бис, хөй таварылгада — «Ак — ас», «бар — нам», «өр — эт» дээн чижектиг аян, чүгле слогтар.

Юрий Кюнзегештиң 50 чылдарның эгезинде бижээн «Ыры болур чижек», «Төрөөн чуртумнуң хүнү» деп шүлүктөри ооң чаа формалар дилээриниң эге базымы болганын эскерип көрдүвүс. Рифмага хамаарыш-тыр шүлүкчү дараазында чылдарда кандыг оралдажыышкыннар кылга-ныл? Оларның түңнели чедимчелиг болган дээрзин биске 1972 чылда бижээни «Эзимнерниң ыры» деп шүлүү тодаргай көргүзүп турар.

Эзрем оъттуг, ногаан бүрү көжегелиг,
Эзимнерлиг мээң черим хөлегелиг.
Мөөрүк пөштер, хады, шиви, чаглак дыттар
Мөргүлдө дег эртен, кежээ чайгангылаар —
Сериин салгын аяар ырын дыңнап ханмас,
Сеткилинге удаажырааш утгундурбас.

Дистинишкен дуруяалар боску дунук —
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук,

Бөгүн келген келин кыс дег арай порук,
Бөрбелчиннээн карактарлыг шокар хөөрүк
Кезек шетте чаккыргылап, оюн эрээр.
Аккалчык деп аңзак ыдым ону эрээр.
Кээрген, сааскан дааш дыңнааш хөлзеп үнер...
Арга ишти оркестр дег түмөн үннүг.

Тыва шүлүктүң хевирлеттиниң тургустунарынга кол тургузукчу, диргизикчи рольду аллитерация ээлеп турар болгаш шүлүккө сагыш биле бодалдың шимчээшкининиң хөгжүлдезиниң кол чепсээ болур дээр-зин билер бис. Мурнунда арыннарда сайгарганывыс шүлүктөргө деңнээр-ге, бо шүлүк форма-даа, утка-даа талазы-биле оранчок бедий берген, мээң амы-хууда бодалым-биле алыр болза, «Эзимнерниң ыры» тыва шүлүктөр-ниң эң-не шилиндектеринге кирер ужурлуг. Сеткилимде хомудап чоруур чүвем бар: бо шүлүк амдыгаа дээр өөредилге номнарында кирбээн. А чаңгыс бо шүлүктүң чижээнге литература теориязының элээн каш кичээ-лин эрттирип болгу дег.

«Эзимнерниң ырында» бодалдың шимчээшкининиң хөгжүлдезинге кол рольду аллитерация эвес, а рифма ойнап турар. А кайы хире байлак рифмалаашкыныны чоруткан-дыр. Мында төнчү аяннажылганы шүлүкчү чүгле үн талазы-биле эвес, харын-даа аңгы-аңгы грамматиктиг хевир-лерниң дузазы-биле чедип ап турар-дыр. Көрүп көрээңер: «Көжеге-

лиг — хөлөгелиг», «чаглак дьттар — чайгангылаар», «турда — када», «дунук — хунук», «пөрүк — хөөрүк», «ээер — эрээр», «амыргалаар — оолдар», «үнер — үннер», «ээимнерден — Өдүгенден», «каастай — каттай» дээш, ооң-даа ыңай.

«Эзимнерниң ырын» таалап номчуп өрдүм. Артында-ла адааргап олурдум. Ынчаар чүгө бедик мергежилдиг, шылгараңгай талантылыг шүлүкчү бижип болур. Номчукчу, мени хөөредип тур деп бодай бербе. Бистиң номчукчувус харын ыңдыг бедик сөстөргө чаңчыкпааны чөп, чүгө дизе бо талазы-биле критика четпес ажылдап турар.

Ук шүлүктүң бир онзагай талазы чүл дээрге, утка талазы-биле дыңзыгышыкын шүлүктүң төнчүзүнчө көжө бергенинде. Мында рифма тергиндеп турар-дыр. Номчуп көрүңер даан:

Дистинишкен дуруяалар боску дунук,—
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук.

Аллитерация шоолуг-ла дыңналбас, а рифма тода дыңналып турар. Мында чүгө бир-ийи үн эвес, бүдүн сөстөр аянажып турар-дыр. Ол аянажырда, чүгө үннү эвес, харын бүдүн, долу сагыш-сеткилди чугаалап турар. Тыва шүлүккө аллитерация биле рифманың кады чоруп болурунун тодаргай, эң-не чедимчелиг, эң-не бүзүрэнчиг демдээн «Эзимнерниң ыры» биске көргүзүп турар-дыр.

«А утказы кандыгыл?» деп айтырыг салдына бээри черле чугаажок. Утказын бодавас шүлүкчү Юрий Кюнзегеш эвес-ле болгай!

«Эзимнерниң ырын» канчаар бижээнин бир-ле катап Юрий Шойдакович Кюнзегештен айтырган мен.

Ол мынчаар харыылаан:

— Рифмалаар деп-даа сорулга салып албаан мен. Шүлүк боду-ла чайгаар сеткилим ханызынга бо боду хевээр төрүттүнүп келген чүве. Бир эвес дужа-көлбиче рифмалааш чыдып бээр болза, ол шүлүк болбас.

— Юрий Шойдакович, силерниң бо шүлүүңерде аллитерация биле рифма кады-дыр.

— Ындыг болбастың аргазы чок. Чүгө дизе бодалдың эге сөзүңгө аянаштыр дараазында одуругга ооң-биле дең эргелиг сөс дилээр апаар болгай. А бистиң шүлүүвүс эге аяндан эгелээр болганда, ону черле ап октап болбас. Ук шүлүккө рифмага хамаарыштыр чүнү чугаалап болур сен дээрге, чижээ:

Эзрем оыттуг, ногаан бүрү көжөгелиг — дээш, дараазында — эзимнерлиг мээң черим хөлөгелиг — дээри албан апаар-дыр. Көжөгө — хөлөгө. Ынчангаш рифма чайгаар-ла, аллитерация дег тыптып келир-дир. Оон аңгыда шүлүккө үннерниң четчелээшкинин шын тургузуп алырындан кол хамааржыр деп бодаар мен — деп, Юрий Шойдакович Кюнзегеш чугаалаан чүве.

Тыва шүлүкке рифма айтыры моон-даа соңгаар туруп келир деп бодаар мен. Чамдык эртемденнерниң чугаазы-биле алырга, рифма шүлүк хөгжүлдезиниң дээди бедик сайзыралдыг чадазы болуп турар. Бо түң-нел-бодал-биле бистинь маргыжар эргевис бар-дыр. Тыва шүлүк бодунуң эге дөзүн аас чогаалындан ап турар болганда, ол чаңчылдар кажан-даа үреттинмес — эге аяннажылга хевээр артып каар ужурлуг Аңаа бүзүрээр мен. Рифма аллитерация-биле чергелештир тыва шүлүк чогаалынга туруп болур, ынчалза-даа рифманы калбаа-биле ажыглаан тудум, тыва шүлүк-түн үн тургузуу, аяны өскерлишкинге таваржыр. Ынчал кээрде, чаңчыл-чып, быжыгып тургустунган хевирни үрегдээн херээвис бар бе? «Эзим-нерниң ыры» ышкаш аллитерация биле рифманы деңге арыг ажыглаан шүлүктер тыва поэзияда дыка ковар. Ындыг шенелделерни Владимир Серен-оол дыка хөй шүлүктөригге кылган, ынчалза-даа бо шүлүкчүнүн күженишкиннери Кюнзегештии дег арыг, чаагай болбаанын демдеглээр апаар.

Рифма тыва поэзияга туруп болур деп бодалды чугаалазымза-даа, моон-даа соңгаар аллитерация аңаа кол черни ээлээр дээрзинге бүзүрөп артар-дыр мен.

1977

Мария С А Р Ы Г-О О Л

ТАРЫСКА ЧОРААНЫВЫС

Бежен чылдарның эгезинде Степан Агбаанович-биле Тарыс аржаанынга чораан бис. Кайгамчык чараш оран. Дескинدير, даады-ла пөш-биле аржыылданып алган чүве ышкаш, мөөрүктер дистинчип алган тургулаар.

Аңаа бир дугаар четкенивисти черле утпас-тыр мен. Тывага сурагылыг ужудукчу Чимиттиң ийи олуттуг самоледу, чайгы хүн чөөн чүктен чүгле бакылап олурда, агаарже сыылады көдүрлүп үнүпкен. Бичии ужар-хемерден шоолуг-ла бедивейн, кончуг дүрген-даа эвес, моторнуң дааш-шимээни-даа аажок кылытып-ла олурган. Ынчангаш бистер ажык кабинадан ыңай-бээр дыйлаңайнып чоруткан оруктарны тода көрүп чордуvus.

Удавайн аржаанга чедип келдивис. Бажы меңгилерлиг, эдээ аргаларлыг даглар кырынга ужудуп чорааш, калдыг-даа чурукчунуң долу көргүзүп шыдавазы янзы-бүрү өңнерлиг, чок дээн уран-шовер кыстарның угулзалап каан хевизи дег, чараш оранны көргөш, чүнү-даа уттуп алган болдуvus.

— Тарыс бо-ла болгай. Эки дыштанып алыңар! — дээн ужудукчунуң чугаазын шала-була дыңнадывыс ышкаш.

Степан Агбаанович черле хүндүүргек чаңы-биле ужудукчуга эки аккелгени дээш четтиргенин илередип, ооң-биле байырлашты.

Чүнү-даа мурнай майгынывысты тип эгеледивис. Ында дыштанып турар кижилер бүрүзү чогаалчының адын адап, ооң-биле мендилежиң, бузу буругайнып чыдар изиг аржаанның чанынга майгынывысты тикчи бергеннер.

Тарыс — кайгамчык чараш оран! Бедик дагның эдээнде он ийи черден изиг суг аттыгып чыдар. Оларның температуразы аңгы-аңгы — үженден бежен градус чедир изиг. Аржаанның бажы кыжын булуктай бээр, кулаш чыгам кылын дош чайын безин эривес. Дыштанып келгеннер чайын безин аңаа аыш-чемин шыгжаар. А булуктуң чанында өң-баазын чечектер салгайжы бергилээн, черниц өңүн былаап чыдар.

Ымыраа мында бир янзы. Аржаанның адаа талазында майгыннарда көңгүс чок. Кургаг чиңгистеп алыр дээш, бедик черже үне бердивис. Ында кижги тынар безин харык чок: соккулап-хаккылап турувуста-ла, доозун чажыпкан чүве дег, ымырааның аг-шерии карак-кулакты дуй ап келир. Ымыраага ызыртып каапкан болгаш арын-бажывыс ыжык кызыл апарган чанып-келдвис.

Степан Агбаанович тайга черге келгенде, бичии-даа олут олурбас апаар кижги. Ымыраа коргудар үс-биле чагдынгаш, Тарыс хемден балыктап, арга-арыг кезип, хүнзедир тояп келир бис.

Бир катап чүктээр хавывыс долдур тооруктап алгаш, ушкан ышка сандайланып олурупкаш, иштик черде ыяш чок шынааны, дескиндир долганып алгылаан дагларны магадап олурдуvus. Дуран-биле хөлчүктү көрүпкеш, магадаанымдан алгырыпкан мен.

— Мында элеш дээр чүве чок деп чүң боор. Мал-маган ышкаш аң-меңи көрем — деп, хөлчүкте эжинген улуг аңнарны көргүстүм.

Степан Агбаанович үр-ле дураннаан.

— Аал малы деп бодай бээр чадавас сен. Ийи-чаңгыс кижиниң хууда хөрөңгизи эвес, бо оран-таңдының мал-маганы — кайгамчык чараш буур-булан-дыр — деп, ол караан чивеңнеди каттыргылады.

— Мында аржааннап турар улус хөй. Бо аңнар олардан канчап хойбас чүвөл? — деп айтырдым.

— Оларны хойзуп, сүрүп турар эвес, кижилер тоовас аңнар-дыр. Ээн черниң аң-меңи кижги тоовас боор чүве болгай. Кыдыг-кызыгаар чер болгаш боолуг кижилер мында чок.

— Бодуң чүге боо ап чоруур сен, ынчаш?

— Аңнаар дээш эвес, кандыг-бир таварылга болу бээринден сезингеш, боо-моңгу ап чоруур мен. Тайга-таңды чер-дир. Адыг-хайыракан айыылдыг болгай.

Тарыс аржаанын дескинген бүгү-ле кайгамчык чурумалынга сеткил ханып, чанарывыс безин уттупкан хөөрежип олурдуvus. Степан Агбаанович хенертен бурунгаар көргөш, ыттава деп сымранды. Мырынай адаа талавыста муңгаш арга талазынче дураннап олургаш, дуранын меңээ тудусту. Ыттар ындыг боор ийин, хербектежип ойнаар, сактырым-га-ла, бөмбүк чулуп турган чүве ышкаш, кара-кара чүвелер ыяш аразында бөрбөңнөн.

— Ыттар ойнап турар чүве-ле-дир. — дидим.

— Ындыг боор харын. Дүргедевес болзусса, ат болур. Адыг оолдарын хопталаза, чаныш-сыныш чок келгени ол.

А мен далажыр-даа хире эвес, ыяшче үнген адыг оолдарын кедергей чаптап эгеледим. А Степан Агбаанович мени далаштырып, хат-салгын аайы-биле оолдуг адыг чыт какпаанда, дүрген чоруурун сүмеледи. Оон башка ол кайы ырактан халдап болурун ынчан билип алдым.

Кежээликтей майгын чанынга хөөрежип олурдуvus. Чогаалчы оолдуг мажаалай дугайын чугаалаарга, харын-даа аас-кежи болуп,

оларның чоогунга четпээнизишти көрбээни чок аңчылар чугаалаарга, ынчан харын коргуп, сөөгүм чештиниң олурган. Сарыг-оол боду аңчы кижги. Ынчангаш боозун ап чоруур кижги.

* * *

Мажаалайлар-биле ужуражылгаларывыс ооң соонда удаа-дараа эгелээн. Бир катап балыкчы кадай Тарыста салып каан четкизин кезери-биле бисти дилээн. Таныжарывыс кижиден аъттар ачылап алгаш, жемге чеде бердивис. Ээремче чоокшулап орувуста, инек дег чааш аъттарывыс дын тырттырбас, чүгле хаайлары каргыраар апарган. Аъттарны арай деп оожуктуруп, кулактарын хачыландыр кызып алгаш хоюп турган уунче көрдүвүс. Таңды ээзи, кара-хүрең адыг, четкиде балыкты бисти мурнай уштуп алгаш, оор-сук кылганын чажырар дээн чүве ышкаш, аргадыва бо мешпейтип бар чор.

Ол черде тайга согуназы үнүп турар. Чогаалчы ону чыыр чүве деп санал киирген. Бисти бир херээжен кижги база эдере берген. Үш аъттыг согуналап чоруптувус. Чогаалчы согуна кайда үнүп чыдарын кайын эндээр, төрөөн чериниң тайгаларының көшкелериниң баарында черниң үнген оьду согуна чүве чораан.

Тарыс хемниң солагай талазында сынче үнген аң кокпазы-биле чоруп каан бис. Кончуг дөштү өрү чүткүдүп үнгеш, куруг эзер безин баш ажа берген кудургайлап-ла олурар бис.

— Кажан чедер бис?— деп оон айтырывыс-ла ыңдыг.

— Удавас — деп, ол харыылааш, чоруп-ла олурар.

Аът-хөл-даа шыгырт турган. Бис мырыңай олардан дорайтадывыс. Сарыг-оол аъттарга, боттарывыска дыш бербейн, чүткүдүп-ле олурган. Бис оон чыда калбас дээш, шыдаар шаавыс-биле шырбайтып-ла олурдувус. Хенертен үдекчивис читкен. Мээң мунуп чораан аъдым бүдүрээш, чоруй албас апарган. Сарыг-оол хая көрүнгөш, аъттарның дынын сула салып, ээрге ол-бо талазынче чаяңнавайн, оожум чортуп чоруурувусту сүмеледи. Кады чораан эживистиң халак-тилээ төктүп-ле чораан. А мен база оон кайын чыда калыр ийик мен: аза оранында келген-дир бис, моон канчап амылыг үнер улус бис дээш, чеме-халаамны чогаалчыга чүдүрүп-ле эгеледим. Ол бистиң муңгаралывысче-даа сагыш салыр хире эвес, харын-даа омак-сергээ улам хайнып:

— Аъттарыңарга бичии-даа дыш бербенер! Бо берге черге албадаңар. Шуудунга дүрген кирзиннер — деп харыылады.

Ыңдыг кончуг кадыр-берти бир дугаар эрткеним ол. Мээң мунуп чораан аъдым кадыр көшкеге буруй берген. Чогаалчы чедип алгаш бадырып келген. Аът-хөлүвүстү дыштандырып, тайга согуназын чыып алдывыс.

Дедир чанар орук чок, бедик сынның кырлаңында бизең хая кыры-биле эртиң келген боддувус. Сарыг-оол дагылыг черге төрүттүнген, кара

чажындан Торгалыг, Шаалааш, Чоза хемнерниң эңгимелериниң арын-нарынга ошкү дозуп, оон те, чуңма аңнап өскөн. Шак ыңдыг берге черже аъттыг хамаанчок, чадаг кижиге углай албас. Степан Агбаанович хая-даш көргөндө, оома хайныр, сеткили сергээр кижиге.

Степан Сарыг-оол кедергей хөглүг кижиге. Кандыг-даа байдалга таварышканда, оюн-баштаан черге кагбас. Тарыс аржаанынга тургаш, чаныксап, чалгааравадым. Чүглө мен эвес, аңаа дыштанып келгеннер, ынак чогаалчызы-биле хөөрежир, ооң солун чугаа-соодун дыңнаар дээш, бистен ыравас. Бистер база оларга өөрүп, одаавыстың от-көзүн бичии-даа өжүрбейн турдувус.

Сарыг-оол Тарыс аржаанынга ооң мурнунда база дыштанып чораан. Аңаа баштай кээп чораанын ол чугаалап берген. А мен ону бодум өмүнөөдөм номчукчуларга дамчыдайн.

Тыва Арат Республикаың Профэвилелдериниң Төп чөвүлелиниң даргазы тургаш, 1937 чылда Тарыс аржаанынга ол келген. Ынчан аңаа дыштанып-даа эвес, аржаанга эмнедип турганнарның чагаа-хомудалдарын сайгарары-биле чеде берген.

Ук херектиң эгеси мындыг болган чүве-дир ийин. Аржаанның чанынга Эми алдын уургайы турган. Алдын уургайының ажылчынары аржаанга кирерде, бир ламадан сүме ап, барылга кылдыр аңаа ховар барааннарны өргүүр турганнар. Доо-ле тайга-таскыл бажынга, барып-барып Кызылдан, бараан-сарзан чедирип алыры амыр эвес. Ону чүглө кышкы орук ажыттыча бээрге өөртүп алыр. Ооң кадында демги лама ажылчынардап алдын база негээр. Кижиниң кадындан эрткен чүве бар эвес, күрүнеге дужаар ужурулуг алдынын ажылчынар чажырып, ламадан алган эм-дому дээш, аңаа дуюкаа берип эгелээпнер.

Тарыс аржаанының кайгамчык эм шынарлыын дыңнап алган кижилер кандыг-даа орандан чедип келир. Харын-даа ол аржаанга кирбес ужурулуг улус аңаа кээп, кадынга улуг хораны чедирип алган болгу-лаар.

Чогум Тарыс аржаанынга чогаалчы чааскаан барбаан, ынчангы Үере-Хөд нам кожкомунуң даргазы Сегбени эдиртип алган. Ол база чыл-дагаанныг. Тус черниң чону аржаанга кирип, ламага чүдүп, аңаа астык-барылга берип турганнар. Оларның аразында намчылар база бар. Аржаан бажынга оваа кылып, чылдың-на аржаан дагыыр чаңчылдарны эмин эрттир непередип турган таварылгалар Кызылга дыңналып турар апарган. Ук чаңчылдарны оюн-тоглаалыг, аып-чемниг, аыт-чарыштыг, мөгө-хүрештиг эрттирерге солун. Чогум чоннуң ук байырлалында хоралыг чүүл чок. Ынчалза-даа үжен чылдар эгезинде эмин эрттир хувискаалчы үзелдиг кижилер аржаан бажынга овааны узуткап, изиг суг үнүп чыдар хорум даштарны ап каапкан. Бодунуң чайгаар бүткен бүдүжү үрелирге, аржаан кызагдап келген. Ынаар кижилер баарындан база коргар болу берген. Сөөлзүредиге аржаан катап көвүдөп, черже үнер уннарын өскерттип алган. Оон кижилер катап барып эгелээн. Лама кижиге база тывылган.

Ол анаа ном-хүрүм кылып, аарыг кижилерден барылга ап эгелээн. Ол — кожавыс Моолдан бүдүү чедип келген, херек кырында хуурмак, чижең кижин болган.

Степан Агбаанович Терс-Хөл кожкомунуң даргазы-биле бир дугаарында аржаанга чеде бергенин кедергей чараш, солун кылдыр хөөрээр. Анаа езулуг майгыш-хоорай турган дээр. Чамдыктары кедергей көрүштүг, өскелери чүгле өл-чаъстан чаштынар багай чадырлар-даа болгулаар. Ынчангаш анаа ийи чүс ажыг майгыш бар. Харын-даа чоок черлерден өглерни бэзин көжүрүп эккелген турган.

Овааны аржаанның бажынга, изиг суг чер иштиден аттыгып үнүп чыдар кошкеге кылганын чогаалчыга көргүскөннер. Ынчан-на ону узуткан каапкан. Ынчалза-даа бажында үнген ыяш-даш будуунга кызы-бүрү өңерлиг чаламаларны улус аскылап, аарыг-чозулацдап адырлып алырын авыралдап, чаныш турганнар.

Аржаанга тывалар, моолдар, орустар кирип турган. Аржаанга кирер ээлчег дендии узун. Аарыг-аржыктан адырлып алыр дээш кижилер дүңнүң соогу-даа дивес, хостуг-ла болза, аржаанга эштип ап турган.

Степан Агбаанович аажок сонуурмак кижин. Ынчан ол лама кижиниң байдалын сонуурмап, ооң-биле бир янзы чугаалажыр сорулганы салган. Ынчангаш ол багай хеп кедип алгаш чеде бергенин аажок каттырып чугаалаар чүве. Ламаның аарыг кижилерни эмнеп турарында хуурмак чүүлдер бар бе азы ол тибет медицинаның аргалары-биле аарыг кижилерге езулуг эмчи дузазын көргүзүп турар бе дээрзин ол билип алыксаан. Бир дугаарында, оңгачалар дужунда калбак ыяштарда моол, тибет дылдарда бижип каан реңктер-биле таныжып, ону бирдег-бирээ чокка бижип алган. Билбейн барган чүүлдерин тайылбырлап бээрин ламадан дилээн.

Сарыг-оолдуң улуска чоогун чүгле кады чурттаан чылдарымда эвес, ону таныыр улустан хөй удаа дыңнаан мен. Боду моолдаары база шору деп билир мен. Лама-биле кедергей ээлдек чугаалашкан, оозу оңгача бүрүзүндө аржаанга кирериниң аргаларын тайылбырлап эгелээн. Баштайгы оңгачада изиг, соок суг кады үнүп чыдарын чугаалаан, ук сугларны канчаар-даа холуурга, изиг суг изиг, а соогу соок хевээр бадып чыдар. Ооң ындыг онзагай талалары езулуг эм шынарлыг. Чогаалчы ол дораан изиг, соок сугну холуурга, ол-ла хевээр болган.

Аржааннап келгеннер баштай ону таварып эртер дээрзин лама тайылбырлаан. Анаа ийи минутадан хөй эвес чыдар. Дараазында хүнде өске оңгачага кирер. Аарыг кижин ол оңгачага кирерге байдалы багай болур болза, изиг аржаан анаа таарышпас болганының демдээ ол. Ында сугнуң температуразы үжен беш градус чылыг. Шенелде оңгача дээрзин лама тайылбырлаан. Үшкүзү — ийигизинден изиг. Оон эгелеп шыңгы эмненип кирер.

Дөрткү оңгача оон-даа изиг. Анаа ижин чулуунуң ажыы улуг кижилер кирер. Ооң дараазындазынга ижин чулуунуң ажыы көңгүс

тикке четкен кижиге эмнедир. Дараазында онгачаларга оон-даа ыңдай янзы-бүрү аарыгларга хамаарыштыр тибет медицинаның доктааткан чурумун езугаар кирер. Өске-даа суг баштарында калбак ыяштарда бижиктер аскаалаан. Ижерин, арын, думчук, карак шалтадырын безин аңгы-аңгы тургускан. Аңгы-аңгы аарыгларны эмнээриниң өске-даа аргаларын лама чогаалчыга чугаалап берген.

Хенертен көстүп келген аалчызы аржаанга эмнедириниң аргаларын кедергей тодаргай болгаш кызымак өөренип ап турар боорга, лама аңаа өөрүп, өөнчө чалган. Кежээзинде кожком даргазы-биле кады европейски хевин кедип алгаш кире бээрге, ламазы арай кайгап, харын-даа ундарай берген.

Ламаның өө өскелерден хайыы черде. Ооң делгеми, эт-септиг шынарлы кедергей. Артында улус хүлээп алыр кылдыр үзүктөп каан. Каас-коя, бай өгнүң ээзи кайыын келгенин, кандыг эртемниин анаа-ла чугаа кадында сонуургааннар. Пекин, Улан-Баторга шажын сургуулу дооскан, тибет медицинаның эмчилерин билиг-мергежилиниң аайы-биле хувааганын барымдаалап алыр болза, доктор кижиге болган.

Ламаның өөнгө кирериниң бетинде, аарыг кижилер-биле чугаалажып, кым чүнү бергенин безин тодарадып алганнар. Ында чүү-даа бар. Ол дугайын өгдө чыып каан хөй эт-сеп хоречилеп чыдар. Лама боду база ону чугаалап, кандыг-даа негелде кылбаанда, аарыг кижилер боттары белек кылдыр берген деп чугаалаан. А алдын ап турганын шуут чажырган.

Лама ылап-ла тибет медицинаның эртемин ыяк билер. Ынчалза-даа чийжең сорулга сүрүп, өске чурт девискээринге чедип келген. Төптөн келген дарга, Тере-Хөл кѳжуунунуң удуртукчузу-биле чугаа сөөлүндө, лама ол-ла дүне чуртунче көжүп кире берген. Аарыг чондан алган эт-севи каш төвө чүзгү болган дээр чораан. Удаваанда Тарыс аржаанынга фельдшер билиглиг эмчини чорудуп бергеннер.

Сарыг-оол ол-ла чорааш, изиг суглуг аржаанга эмнедириниң дүрүмнөрүн ламадан бирден-бирээ чокка бижип алган. Барык ийи кыдырааш ишти болган дээр кижиге. Ынчан үе кончуг нарын. Тибет медицинаның ламазындан билип алганы чүүндерин бижээн кыдырааш кандыг-бир кижиниң холунга кирип азы кулаанга дынналы бээр болза, ооң ээзинге улуг үлө онаажыр турган ийик. Үжен чылдарның төнчүзүндө Сат Чүрмит-Тажы баштаан ТАРН-ның удуртукчуларын үзели, «өскерликчи чорун» дээш шийткен. ТАРН-ның прокурору чораан Сеңгижик база буруудаттырган. Ооң болчукчузунга Сарыг-оолду томуйлаан. Ынчан буруудаттырганнар-биле Сарыг-оол таныш, харын-даа чамдыктары-биле өңүктөр чораан.

Сөөлүндө Сеңгижикке болчукчу болуп турганы чогаалчыга багай уржуктарын таварыштырган. Күрүнениң айыыл чок чорук министрствозунуң Тыва область эргелелиниң начальниги Петров Сарыг-оолду каш удаа байысаап, Чүрмит-Тажының контрреволюсчу бөлүүнүң кежигүнне-

ри-биле канчаар таныш турганын ылавылап шаанга кирген. Харын-даа ол дүне када чогаалчының бажыңыга каш удаа кээп, байысаалганы кылган.

Сарыг-оолдун баштайгы кадайы Сара Сүрүңмеевна ынчан кады баксырааш, аары хоочураан турган. Петровтуң дүнеки «аалдаашкынарары», байысаалгалары аарыг кижиниң кадыын улам баксыраткан. Даштын бичии-ле дааштан серт кынып олурар апарган. Сараның ынчангы байдалының дугайында меңээ улуг комудал-биле бо-ла чугаалай бээр. Дортен чылдарда Сарыг-оолдарның амыдыралына дыка-ла кадыг-берге шылгалдалар таварышкан-дыр деп ам бодап келир мен. Сарыг-оол баштайгы кадайы-биле канчаар танышканын, аас-кежиктиг чурттап чораанын чугаалай бээрге, ооң хөглүг кончуг апаар. А ол Петровтуг кезектерниң ону нүгүлге чыпшыр тудар деп оралдажып турганын, Сараның дүн-хүн чок коргуп-иргип чораанын сактып чугаалааш, артында үнү-бажы чидип, хейде-ле аажок хорадаар кижиге.

Тарыс аржаанынга чорааш ук ламадан билип алган чүүлдерин бижип алганы кыдыраажын паркка апаргаш, черге хөөп каан. Сөөлүнде ону дилээш тыппаан мен дээр чүве...

* * *

Дээр аяспастааш туруп берген. Самолеттар ушпастаан. Аржаанга эмнеткеннерниң ажы-чеми төнгөн. Арга херек апарган. Сарыг-оолду эът тывар кылдыр дугуржуп алганнар. Чоннуң хырны-боску кончуг ыйнаан, чогаалчы аңнап, чонну буур эъди-биле хандырды. Ынчалза-даа ында кижиге хөй болгаш, байдалды экижидип шыдаваан. Херек арай берге хире болу бээрге, Сарыг-оол бир кижиниң аъттарын чугаалашкаш, хөле-зиин төлээр болуп, бисти Кунгуртугга чедирип каарын дугурушкан. Аңаа баргаш, дыштанганнарның ажы-чеми төнгөн дээрзин дыңнадыры ол болгай.

Ындыг ырак-узак черге, барып-барып тайга-таскыл аразы-биле, аъттыг бир дугаар чордум. Балыктыг-Хемге келиривиске, хем дажый берген, чүгле чалгынның куш чөңгир. Арга даамалы биске хем мынчап барган чыдырда, бир кижиге кежип чыда, эңдей бергенин чугаалады. Чогаалчы тайга хем чурттуг болгаш сугнуң байдалын шинчилеп, кежип болур-дур деп түнөл кылган. Баштай улаачывыс кешти. Ооң соонда мээң мунуп чораан бемни Сарыг-оол сугже албадап киригеш, боду база деңге чортупкан. Харын-даа болза менди кежип келдивис. Мээң бем сугдан үнүп келгеш, силгилениптерге, чайлып барып уштум.

Кунгуртугга караңгы дүне келдивис. Удаан улус шүүдөдип турар эвес, чунар-бажыңга дүн чарар ужурга таварыштыгыс. Улаачывыс чана берген, чогаалчы ол дораан радия дамчыштыр аржаанда байдалды Кызылдыва дыңнадышкан. Агаар кайда-даа баксырап турар, ынчангаш ол экижий бээрге, дораан самолет чорудар болган.

Бистиң база хүнезин төнгөн. Садыгда кижиге чиптер чүве чок. Чурт-

такчылардан чем садарывыска база хоржок болган. Степан Агбаанович-биле кады чоруурга, ылаңгы тайга черге, кижиге түрээрин билбес. Тере-Хөлдүң балыгы чеже-даа элбек болза, ону хууңнааш узуп алып эвес. Чогаалчы элээн үр балыктааш, чаагай чытгы балык мүнүн хайындырышкан. Орукка могол-шылааныбыс уттундурган. Сагыш-сеткил база катап көдүрлүп келген. Ам чүнү кылыр боор, кудай багы арлы бээрин манап олуруп апарган. Степан кедергей чараш тоолдарны, тоолчургу чугааларны сактып, бисти алаактырып турган.

Степан Агбаанович тоолчургу чугаалар, алга-йөрөөлдер чугаалай бергенде, артында үнү безин тааланчыг болу бээр. Хаан-Тайга биле Эми-Тайгазының, Тере-Хөлдүң аттары канчаар тывылганын тоогүлээн. Элчиген-Кулак-Хаан дугайында тоолчургу чугааны ынчан дыңнаан мен.

— Танды-Уула сынының чөөн талазында эң чараш холдун, эң бедик кожагарларның ады ынчаар тывылган чүве дээр — деп, Степан Агбаанович ынчан тоолдап берген.

Кудай багы арлы берген. Баштайгы самолёт-биле чанып келген бис. Тарыс аржаанынга баштай чораанывысты кажан-даа угнас мен.

Айлана КҮЖҮГЕТ

СЦЕНАГА ЧЭЭРЕН ЧЫЛ АЖЫР

В. Көк-оол аттыг, «Хүндүткелдин Демдээ» орденниг Тываның хөгжүм-шии театрында беш аңгы салгалдың артистери ажылдап турар. Эң баштайгыларының хөй кезии — ам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери. Оларның артистичи чаагай чаңчылдарын анык салгалдың уран талантылары салгап, улам ханы хөгжүдүп орат.

Шиилерге олар боттарының маадырларының овор-хевирин болгаш ында болушкуннарны көрүкчүлерге бүзүрөнчиг кылдыр дамчыдып, бүгү сагыш-сеткилин, күжүн болгаш талантызын үндүрүп турарлар. Олар өгбелериниң эки чаңчылдарын эдерип, шиилерге боттары тускай угланышкынны, арга-мергежилди тып турар. Кижилерниң аажы-чаңын көрүкчүлерге шын дамчыдып, сценага болушкуннарны бүзүрөнчиг, боттарының рольдарын уран көдүрлүүшкүннүг күүседип турары өөрүнчүг.

Хоочуннардан Любовь Севилбаа, Кара-кыс Мунзук, Хүргүлек Конгар, Максим Мунзук, Николай Өлзей-оол болгаш өскелер-даа боттарының арга-мергежилин чогаадыкчы ёзу-биле бедидип келгеннер.

Амгы үеде баштайгы салгалдың артистеринден театрда

Екатерина Кенденбиль биле Борис Бады-Сагаан ажылдавы-шаан.

Ийиги салгалга Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунуң 1955 чылдагы доозукчулары А. Тавакай, Д. Намчыл, О. Чөлбөней, К. Сапых-оол, С. Оюн хамааржыр. Олар театрга 33 чыл бурунгаар ажылдап эгелээннер. Тывадан барган дыңнакчыларның эртем-билии аңгы-аңгы турган. Студентилерден алды кижжи театр талазы-биле тускай эртем чок-даа болза, мурнунда театрга артистеп ажылдап чораан, ынчан В. Монгалбий чүгө 4 класс дооскан турган, ынчалзажок ол студент эштеринден онза ылгалып, 1936 чылдан бээр театрга ажылдап турган дуржумгалыг артист апарган. Тыва студентилерниң чамдыызы орус дыл билбес болгаш башкыларның чугаазын очулдурукчудан биллип ал, өөренип турган.

Баштайгы салгалдың артистери чоннуң чаңчылдарын, кижилерниң аажы-чаңын эки билир болгаш ол бүгүнү сценага чогаадыкчы арга-биле ажыглап, К. С. Станиславскийниң системазына дууштур сценага ойнаарының психологтук школазын шингээтип алганнар.

Тыва театр 1930—40 чылдарда артисттерни сценага шилип тывар үе-чадага турган болза, 1950—60 чылдар ооң национал сцена школазының тургустунуп эгелээн үези болур. Эң баштайгы артисттерниң сценага ойнаары бир янзы турган, чүл дээрге олар көрүкчүлөр мурнунга тускай аянныг, көдүрлүүшкүннүг ойнаар турганнар.

Ленинград школазының доозукчулары тускай билип-биле улам быжыгып, оюн-тоглаазы чаа чадаже көдүрлү берген. Олар ойнап турар рольдарының сагыш-сеткилин, иштики чүткүлүн көрүкчүлөргө чедирип, үениң байдалы-биле сценага амыдыралды дидим көргүзүп эгелээннер.

Аныяк артисттер боттарының рольдарының психологтук талазынче сагыш салып, оларның ову-хевири хандыр өөренип биллип алгаш ойнап турган. Үженги болгаш беженги чылдарның артисттериниң бот-боттарындан ылгалы ол болур.

1968 чылда Ленинградта күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунуң ийиги доозукчулары театрга ажылдай берген. Оларның хөй кезии амгы үеде театрның кол өзек артисттери болуп ажылдап турар — Тыва АССР-ниң алдарлыг артисттери Д. Барыңмаа, Р. Серен-оол, Х. Шириин-оол, Ч. Монгуш, Д. Монгуш, Тываның комсомол шаңналының лауреады Д. Монгуш, артист А. Шириин-оол, режиссерлар Ирина Лопсан, Каадыр-оол Сагды, театрның литература кезээниң эргелекчизи В. Серен-оол. Ол доозукчу-

лардан он кижиге театрға чээрби чыл ажылдаан. Олар боттарының рольдарын бедик деңгелге ойноп, кижиге бүрүзү бежен шаа рольдарны көрүкчүлөргө бараалгатканнар.

Бо чылдарның төңчүзүндөн эгелээш, театрға ооң эрткен үезиниң дуржулгазын — боттуг амыдыралчы, комедиялыг болгаш музыкалыг шиилерни көргүзөрин уламчылавышаан, ону улам ыңай сайзырадып турар чаа шынарның психологтуг үе-чадазы эгелээн. Ынчангаш театрға аныяк салгалдың артистериниң ажылдай бергени-биле кады шупту артистерниң оюн-тоглаазы бир янзы болу берген. Ол чорук чайгаар болур ужурлуг турган.

1974 болгаш 1978 чылдарда театрға ийи аңгы артист доозукчулар: Кызылдың уран-чүүл училищезиниң актер салбырының доозукчулары биле Москваның Б. Щукин аттыг театр училищезинден артистер немежип келген. Оларның салым-чаяаны, ажыл-амыдыралы чаңгыс аай эвес болгаш: Кызыл училищезиниң доозукчулары Тамара Ондар биле Анзат Куулар удаваанда театрның шыырак артистери болу берген. Ынчаарга Щукин училищезин доосканнардан Александр Салчак, Виктор Наксыл өске эштеринден ылгалып, амгы үеде Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери анарган. 80 чылдарның ортаа үезинден бээр Г. Доржу, Г. Музук, С. Ооржак олар дыка хей солун рольдарны чонга бараалгадып, хей-хей көрүкчүлөрниң кичээнгейин маара туда бергеннер. Алексей Ооржак Москваның Луначарский аттыг театр институтунуң чанында режиссерларның Дээди курстарын дооскан.

1986 чылда Москваның Гнесиннер аттыг музыка училищезин бешки салгалдың артистери доозуп келгеннер. Олар — театрның эң баштайгы музыка артистери-дир. Оларның ажылдап эгелээни-биле театрға музыкалыг шиилерниң деңгели бедир ужурлуг турбуже, оон бээр дөрт чыгам чыл эрткен-даа болза, ук артистерниң музыкалыг талантызын көргүзүп болгу дег шиилер эвээш тургустунганы харааданчыг. Оларның бир дугаар ойнааны О. Фельцманниң «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбая» деп шиизин 1988 чылдың март 18-те көрүкчүлөр дыка сонургап көргөн.

Музыкалыг шии артистери анаа артистерден ылгалдыг болганда, оларның ойнаар шиилери база тускай болур. Сөөлгү үеде олар А. Чыргал-оолдуң музыказын езугаар К. Сапык-оолдуң «Ыглаар-Дуруг» деп хөгжүмнүг шиизин тургусканнар. Режиссеру — А. Хомушку. Ынчангаш Гнесинер училищезин дооскан аныяк артистер моон соңгаар-даа көрүкчүлөргө бо бирги шии-оюну ышкаш хей-хей солун, ыры-шоорлуг шиилерни бараалгадып боор деп бүзүрөп болур.

Амгы үеде Тываның хөгжүм-шии театрының артистерин мындыг янзылыг бөлүктерге хуваап болур.

Бо үеде кол өзек болур үшкү доозукчулар ажылдап турар, чүге дээрге эң баштайгы артистер назы-харының аайы-биле пенсияже үнүп чоруп турар, а аныяк артистерниң мергежили ам-даа онза хөнүвээн деп болур. Ленинград студиязының ийги доозукчулары боттарының күжү-биле тускай театр ажыдып ап болур аргалыг. Оларның талантызы, нийти мергежили өске артистерден шынарлыг. Оон аңгыда, шиилерге боттарының рольдарын ойнап күүседириниң мергежилиниң талазы-биле олар боттарынга база демей эвес. Ынчал-зажок, оларның өске артистерден черле ылгалдыг «чаңгыс школаның доозукчулары», «чаңгыс салгалдың артистери» деп болур нийти чүүлдери база элээн хой. Олар рольдарны бүзүрелдиг кылдыр өеренип ап, амгы үеде чедир ажылының аайы-биле хүн демдеглелдерин бижип чоруурлар. Ында студент чылдарындан эгелээш боттарының рольдарын канчаар ойнап күүсеткенин база оларның шиилерни канчаар тургузуп болурунуң дугайында бодалдарын, тааржыр-таарышпас чүүлдерин бижээн бооп турар. Ол артистерниң бир онзагай талазы болза, боттарының талант-мергежилин үргүлчү сайзырадып, янзы-бүрү нарын, бот-боттарынга демей эвес рольдарны хойнү ойнаарын оралдажып чорууру болур.

1978 чылда институт доосканындан бээр 10 чыл болган ою болуп турда, олар боттары М. Байджиевтиң «Дуэль» деп шиизин көргүскеннер, ук шиини сеелзүредир театр бодунуң планынга кириген. Ук шиини Д. Барыңмаа боду шилди алгаш, тыва дылче окулдурган. Ону чонга көргүзүп ойнааны республиканың культура амыдыралынга база бир онзагай болушкун болган. Шиини режиссер Оюн Сиин-оол чаартып, эде тургузуп каарга, ону Москва чоогунда «Жемчужная» баазага болуп эрткен шии театрларының фестивалынга диплом-биле демдеглээн.

1983 чылда Хертек, Анна Шириин-оолдар А. Г. Гельманның «Хей-биле чорза-даа» деп шиизин боттары тургускаш көргүскеннер. Ол болза 80 чылдарның эгезинде совет драматургияның солун дээн шиилериниң бирээзи-дир. Алдан чылдарның төнчүзүнде, Ленинград студиязының ийги доозукчуларының ажылдап эгелээниниң баштайгы чылдарында-ла, олар боттары чаңчылдарлыг элээн мергежилдиг коллектив болу берген.

Ол үеде шиилерге чоннуң чаңчылдарын, кижилерниң аажы-чаңын көргүзери элээн өскерлип чаарттынган-даа бол-

за, артистерниң ажил-мергежилиниң аайы-биле ийи аңгы угланышкын тургустуна берген деп болур. Оларның бирээзи романтиктиг угланышкын, ооң төлээлекчилери Кара-кыс Мунзук, Любовь Севилбаа, Хүргүлек Конгар, Николай Өлзей-оол. Ортумак болгаш аныяк салгалдың артистери — Л. Солун-оол, Д. Барыңмаа, Р. Серен-оол, Т. Ондар, В. Наксыл, Н. Наксыл болгаш өскелер-даа.

Ийиги угланышкынның ажылында өг-бүлениң амыдыралчы айтырыглары, хөглүг болуушкуннар колдап турган. Ол бүгүнү М. Мунзуктуң, В. Монгалбииниң, А. Тавакайның, Е. Кенденбильдин, М. Байырның, Х. Шириин-оолдуң, М. Чадамбаның, С. Ооржактың, А. Салчактың, А. Кууларның, З. Байыр-солдун, Г. Мунзуктуң чогаадыкчы ажилдарындан көрүп болур.

Артистерни мынчаар ийи аңгы угланышкынга дорт аңгылап болбас дээрзи билдингир-ле харын, чүге дээрге тыва артистерниң хөй кезии канчаар-даа ойнап болур талант-мергежилдиг. А мынчаарга оларның рольдарын, оюнун хандыр сайгарар болза, артист бүрүзү ооң шиилерге ойнаарының аайы-биле черле кайы-бир угланышкынның талалакчызы дээрзин көргүзүп болур. Романтиктиг угланышкынның кол төлээлекчизинге РСФСР-ниң алдарлыг артизи Ляндуп Солун-оол хамааргыр. Ол ийитизи-биле алдан хире рольдарны ойнаан, оларның хөй кезии — шиилерниң кол рольдары.

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунуң доозукчулары диплом ажылының бирээзинге Ж. Б. Мольерниң «Тартюф» деп шиизин ойнааннар. Ооң кол ролжон Л. Солун-оол ойнап күүсеткен. Ук ши болза маадырларының бо хүннүң кижилеринге, амгы үениң чуртталгазы-биле демейлешкээниң талазы-биле онзагайзымаар ши болур. Аныяк артистер грим-парик шоолуг хереглевейн амгы үежиткен идик-хеп-биле ойнаар турганнар. Л. Солун-оол улуг ак моюндуруктуг, кара хептиг ойнаан. Артистерниң башкызы Л. Г. Гаврилова мынчаар сактып чугаалаар: «Солун-оол бажын бир талазынче тыртыттыпкаш, таваар кылаштаар апарган. Чамдыкта көөрге, караан өрү көрүп алгаш, бурганга чалбарып тейлеп олурганзыг, бүдүү чугааланып, эриннерин шимчеди-даа олургулаар»¹. Л. Солун-оол ойнап турда, ооң карактары маадырларның сагыш-сеткилин тодаргай дамчыдар. У. Гаджибековтуң «Аршин-Мал-Алан» деп шиизинде Аскерниң ышкаш ынакшылды-даа, А. Н. Ост-

¹ Моон ыңай студияның башкызы Л. Г. Гаврилованың 20 чыл бурунгаар бижээн чүүлдерин үргүлчү киирер апаар. Ол бодунуң өөреникчилериниң аажы-чаңын хөлчөк эки билир болгаш шын бижип турган.

ровскийниң «Ядамыкта яла чок» деп шиизинде Коршуковтуң ышкаш каржы коргунчуг бүдүштү-даа көргүзүп шыдаар.

Институтка өөренип тургаш, Л. Солун-оол И. М. Москвинниң бедиткен стипендиясын аш турган. Ооң артист салым-чаяаны база-ла чогумчалыг, аас-кежиктиг болуп келген, ол ам театрның кол артистериниң бирээзи. Л. Солун-оол «Дөңгүр-оол» деп шииниң кол маадырын, композитор Д. Файзиниң музыкалыг комедиязында Галимжаннык, моол автор У. Ойдовтуң «Чеден мегечи» («Чечен Сеңгээ») деп шиизинде Сеңгээниң, С. Сарыг-оолдуң чогаалынга Р. Кенденбильдиң бирги шенелде кылдыр бижээн «Чечен биле Белекмаа» деп операзында Чеченниң рольдарын ойнаан. Л. Солун-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулганын үш кезекке чарып болур: музыка артизи — музыкалыг шиилерге ол 10 ажыг рольдарны ойнаан болгаш 20 чыл дургузунда концерттерге киржип, ырлап келген. Ийиги кезээ — ооң кол ажылы — ши артизи. Үшкүзү — Люндуп Иргитович эң эки шүлүк номчуур, чугаалаар артистерниң бирээзи, ооң репертуарында тыва авторларнык дыка хөй шүлүктери бар. Ындыг янзылыг программаларны тыва артистер Д. Барыңмаа, В. Серен-оол, Д. Монгуш, Ч. Монгуш, Х. Ширин-оол база-ла хөй талалыг кылдыр күүседип чоруурлар. Кажан артист Люндуп Солун-оолдуң дугайында чугаалап тура, ооң кадайы чораан талантылыг, онзагай артист Мария Солун-оолду сагынмайын баары шын эвес. Мария Сереновнаның тыва сценада үлүү бар.

Дадар Барыңмаа театрның артистериниң эң дээрелериниң бирээзи болур. Алдан чылдарнык төнчүзүндөн эгелээш, ол дыка хөй рольдарны болгаш кол рольдарны ойнап келген. Ук артист рольдарны күүседириниң талазы-биле романтиктиг артистерге хамааржыр. Тыва көрүкчүлөр Д. Барыңмааның ойнап турганы Н. Юмагуловтуң «Нэркес» деп шиизинден Нэркестин, П. Кучияктың «Чейнеш» деп шиизиниң кол маадырының, В. Шекспирниң «Ромео биле Джульеттазындан» Джульеттаның, Р. Кенденбильдиң «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан Белекмааның, А. Салынскийниң «Барабанчы кыс» деп шиизинде Нила Снежконуң, Любовь Яроваяның, Тываның эң солун шиизи болур «Хайыраан ботта» Караның рольдарын улуг сонуургал-биле көрүп келген.

«Д. Барыңмаа бодунуң мергежилин бедидери-биле үргүлчү хемчеглер ап, хөй ажылдап турар, ооң дурт-сыны, үнү артист ажылынга таарышкан. Артист Барыңмааның ыраажы талантызы онзагай. Ол оожум ырлар ырлаар үннүг. Тываның хөгжүм-шии театрында ырлаар артистер эвээш эвес, ынчалза-

даа Д. Барыңмаа бүгү талазы-биле онзагай ылгалдыг. Ол — бодунуң ойнап турар маадырларының омур-хевириң эң-не бүзүрениң, амыдыралчы кылдыр көргүзөр артистериң бирээзи» (1969 ч. октябрь 20. «Тувинская правда»). Ойнап турар рольдарының сагыш-сеткилин ол хөлчөк бодамчалыг көргүзүп, ооң маадырлары кижилерниң салымы-биле чурттап, дыка хөй чүүлдерни «аарып» эртер.

Д. Баарыңмаа совет шиилерни элээн хөй чылдарның дургузунда тыва дылче очулдуруп турган. Ол шиилерни бот-тывыңгыр шии коллективтери-даа, театр-даа сценага тургускулаан.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Роза Серен-оолду көрүкчүлөр база хөлчөк эки ойнаар артистерниң бирээзи деп санаар. 1960 чылда ол Л. Солун-оол, Д. Монгуш, К. Сагды сулгар-биле кады театрның шии студиязынга кирген. Ооң удуртукчулары И. С. Забродин, И. В. Майер, М. А. Рамазанова олар турган. Республиканың янзы-бүрү районнарындан келгилээн элээн оолдар, кыстар үш чыл дургузунда артистеп ажылдаарының мергежилинге өөренип турганнар. 1963 чылда олар доозукчулар болганы-биле боттарының түңнел ажылы кылдыр А. Н. Островскийниң «Бальзаминоvtуң кадайланганы», А. Борисевичиниң база Карнаухованың «Кып-кызыл чечекчигеш» деп шиилеринден узундүлерни көргүскеннер. Ол шиилерни Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунуң башкылары көргөн, а удаваанда Р. Серен-оол эштери-биле кады ол институттуң студентизи болган. Ук институттуң өөреникчилери эң баштай-ла «Тартюф» деп шииге киржип ойнааннар. Ол шиини курстун удуртукчу башкылары — РСФСР-ниң улустун артизи, профессор Л. Ф. Макарьев биле улуг башкы Л. Г. Гаврилова тургускан. Роза Серен-оол ук шииге Оргоннуң кадайын, хөлчөк чараш болгаш кажар херээженниң ролон ойнап турган. Доозарының экзаменинге ол беш демдекти алган. Башкызы Л. Г. Гаврилова институтка ооң аажы-чаңы бөдүүн, эгениичел деп шын эскерип каан, хевири дараазында артистиң ажылдарында хөй кезии иениң болгаш улгады берген херээженнер рольдары колдаар турган. 1972 чылда институтту дооскаш, 5 чыл эрткенде-ле, Р. Серен-оол В. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп шиизинде Джульеттаның энесин база А. Островскийниң «Бальзаминоvtуң кадайланганы» деп шиизинде Бальзаминоvtуң иезин ойнады. 1987 чылда В. Серен-оолдуң «Иелерниң шииткели» деп шиизинге Ие-Черниң омур-хевириң көргүскен. Ук артистиң сценага ойнаары бөдүүн, ооң рольдары чымчак, езулуг херээжен кижилер болгу-

лаар. Сөөлгү үеде ие хем — Эне-Сайны Р. Серен-оол база-ла чедишкинниг ойнаан, үнү көрүкчүлөргө дыка тааржыр, ол концерттерге хөлчөк хөй ырлап келген.

Дарый Монгуш оон сске янзылыг — ооң рольдары эрес, кайгал болганы-биле көрүкчүлөрни дораан-на хаара туду бээр. Дарый Чүлдүмовна кандыг-даа рольдарны ойнаар. Ол сценага чамдыкка мырыңай таныттынмас эң-не нестеренгей амыдыралчы угланышкынының артизи. А чоннуң амыдырал-чуртталгазының дугайында хөглүг тоожу чугааларны бодунуң холдары-биле айтып, арнының, көрүжүнүң шимчээшкиннери-биле чеченчидип чугаалаар кижилер кайы хөй болгай, ындыглар оюн-тоглаа, байырлалдарга эң-не солун.

«Ук артист хөлчөк шимченгир, чник, ооң бүзүрээчел аажы-чаңы рольдар ойнаарыңга эң-не дузалыг. Режиссер К. Сагдының тургусканы «Танцы башкызы» деп шииде Д. Монгуш Фелисиананың ролун ойнаан. Ол нургулайында хөглүг комедияларга, сатира шынарлыг шиилерге эң эки ойнап, чугаа-соот, хол-чип тарадыр херээженнерни тулдур көргүзөр. Ооң көргүзүп ойнааны Фелисианазы оптуг кажар-даа, кара сагыштыг-даа: бодунуң ынак эвези ашаан (артист Б. Бады-Сагаан) мегелен чассыдып, дуңмазының душтуу Вандашпону бодунче чоокшуладып, ону чаалап алыры-биле каттырынтыг, чаржынчыг-даа кижги апаар» (1975 ч. октябрь 24. «Тувинская правда» солун). Д. Монгуштуң ойнааны К.-Э. К. Кудежының «Долуманың хуулгаазыны» деп шииде Долуманың база Ш. Бейтемировтуң «Уркуя» деп шиизинде Уркуяның рольдары эң-не солун болганын чон демдегледип, үнелээн.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Монгуш Чадамба театр-га 19 харлыындан эгелеп, 1959 чылдан бээр ажылдап келген. Ол артист хөглүг, харын-даа трагедиялыг рольдарны ойнаар, ооң сценага оюну чаптанчыг. К. Сапык-оолдуң «Ыглаар-Дуруг» деп шиизинде Ч. Монгуш үш аңгы рольду ойнап күүсеткен. Ол болза боттарының хар-назынының, аажы-чаңының болгаш социал байдалының талазы-биле аңгы-аңгы кижилер болур: ядыы оол Адыгжы, ноян база лама. Ол үш аңгы рольду артист эки ойнап, оларның овор-хевирин көрүкчүлөргө шын көргүзүп шыдаан (1978 ч. апрель 25, «Тувинская правда» солун). Чадамба Байырович езулуг-ла театрга таарышкан аажы-чаңныг артист. Ынчалза-даа Ч. Монгушту элээн хөй шиилерге кириштирбээни-биле ооң талант-мергежили сценага долузу-биле ажыглаттынмаан деп чугаалап болур. Ол Шекспирниң, Лопе де Веганың маадырларын болгаш

тыва аас чогаалыга үндөзилеп бижиттинген шиилерге чедиишкинниг ойнап болур турган.

Дырткы Монгуш. Ол циркке клоун артист болур турган, ынчалза-даа театрда ажылдап чоруур. Ооң эң-не чедимчелиг, солун рольдары — Гогольдуң «Ревизорунда» Бобчинский биле Фонвизинниң «Недоросльда» Митрофанушка. Ооң база бир эки ойнаан ролунга В. Распутинниң «Хүнү келгенде» деп шиизинде Михаилдиң омур-хевири хамааржыр (1985). Сөөлгү үеде ол хамнар рольдарынга мергежип олурар.

Хертек биле Анна Шириин-оолдар амыдыралчы болгаш комедия угланышкынын артистеринге хамааржыр. Хертек Өлбөзөкович хөлчөк ажылгыр артист, ам театрга 20 ажыг чыл ажылдаанының соонда ол бодунуң эвээш рольдарга ойнаанынга хомудап чоруур. Аңаа солун, кол рольдар эвээш таваржып келген. Л. Г. Гаврилова бодунуң ол өөреникчилериниң дугайын мынчаар бижээн: «Ол диплом ажылы кылдыр бир тоолдан бай кижиниң мелегей, харам оглун, «Бистиң хоорайывыстың оглунда» чараш дурт-сынныг капитан Гулиашвилиниң, «Тартюфта» романтиктиг Валераның болгаш «Дөңгүр-оолда» кижизиг, топтуг аажы-чаңыг Бедик-Караны хөлчөк эки ойнап каан». (1969 ч. альм. «Улуг-Хем» № 11 арын, 155.) Ук артист хөй янзы рольдарны ойнап болур, ол Гогольдуң «Ревизорунда» Хлестаковтуң, В. Көк-оолдуң «Хайыраан ботта» Кенден-Хуурактың омур-хевирин онзагай тургускан. М. Горькийниң «Ирейинде», А. Пушкинниң «Харам чанчынында» кол рольдары — Х. Шириин-оолдуң бедиктери.

Анна Шириин-оол 50 хире рольдар ойнаан. Ол колдуунда-ла хөглүг комедия рольдарынга тааржыр. А. Н. Островскийниң, Н. В. Гогольдуң шиилеринге ол тааржыр турган боор. Ооң ойнаар рольдарының даштыкы омур-хевири шилгедек, чараш болур ужурлуг. А. Шириин-оолдуң ойнаан рольдарында ындыг янзылыг рольдар эвээш бооп турар, ону режиссерларның частыры деп санаар херек. Ол «Ревизорда» Пошлепкинаны, «Лес» деп шииде Аксюшаны, «Дөңгүр-оолда» Севилбааны, Н. Вороновтуң «Истелге» деп шиизинде Морозованы ойнаан. Режиссерлар аңаа колдуунда-ла чараш дурт-сынныг, ажыл-агыйжы, чаңгыс аай хевирлиг рольдар ойнадыр турган. Амгы үеде ук артистиң мергежили хөй-хөй рольдарга ойнаарынга таарымчалыг болуп турар. Шии тургузукчулары ону ажыглап, чаа омур-хевирни чонга бараалгандыр боор дээн идегеливисти Ч. Ондарның «Ханныг истеринде» херээжен хам ышкаш омур-хевирлер бадыткап эгелээн.

Ленинградта күрүнениң театр, музыка болгаш кинема-

тография институтунуң доозукчуларындан Каадыр-оол Сагды биле Ирина Лопсаң режиссерлап турарлар. К. Сагдының артист ажылының дугайын Л. Г. Гаврилова мынчап бижип турар: «Ол бодамчалыг, лириктиг артист. Каадыр-оол топтуг, чараш Аркадий Бурминниң ролюн онзагай күүсеткен. «Дөңгүр-оолда» кара сагыштыг, каржы Сандактың овор-хевирин ол дыка шын көргүскен... Ооң дурт-сыны «Хайыраан ботта» Седипке, «Тартюфта» Клеантага болгаш өске-даа ыңдыг хевирлиг рольдарга дыка тааржыр. Ынчалза-даа К. Сагды режиссер болу берген. Москваның ТТИЕ-ге дээди режиссерлар курстарын дооскаш, ол театрға 20 хире шиилерни тургускан: Н. Хикметтиң «Ынакшыл дугайында тоолчургу чугаа». А. Салынскийниң «Барабанчы кыс», Лопе де Веганың «Таны башкызы», С. Сарыг-оолдуң «Хүннүң ыраажылары», К. Кудажының «Он бир», С. Пюрбюнуң «Көдээниң аялгалары», А. Дударевтиң «Кежээ» дээн чижектиг шиилерин көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле көргөннер.»

«Ирина Лопсаң романтиктиг артист, ооң маадырлары чараш дурт-сынныг херээженнер. Ооң чедишскининиң ойнаан рольдарының бирээзи — Джульетта (1972 ч.) И. Лопсанның Джульеттазы Шекспирни ышкаш бүзүрээчел чаш бичии уруг — авазының ону өглээр дээнин баштай эки угаап билбейн баар. Джульетта сценаның бир талазынче халый бергеш, боданы бээр: ол бүгү кандыг болур ирги? Ынчалза-даа дораан-на дүвүрөп, бажын чайып, «ашакка барбас мен» деп коргуп эгелээр (1972 ч. февраль 17 «Тувинская правда»). И. Лопсаң сценага элээн хөй янзы-бүрү рольдарны ойнаан: «Дөңгүр-оолда» — Ойнаар-оол, «Тартюфта» — Дорина, Гарсиа Лорканың «Ханныг кудазында» — Кожазы херээжен дээн чергелиг. Ол ам-даа шиилерге артист бооп ойнай бээр. И. Лопсаң Ленинградта төрөөн институтунга тускай өөредилге эрткеш, артистерниң сценага шимчээшкининиң талазы-биле удуртукчу болуп ажылдап чораан. Москваның В. В. Луначарский аттыг театр институтунуң чанында режиссерларның дээди курстарын дооскан. Ол колдуунда-ла уругларга шиилерни хөйү-биле тургузуп келген.

Сөөлгү чылдарда В. Шекспирниң «Он ийиниң дүнезинде», В. Серен-оолдуң «Дойлаашкын», Г. Фигайредунуң «Кул» («Эзоп») деп шиилерин тургускан. 1990 чылдан бээр театрың тыва бөлүүнүң кол режиссеру.

Владимир Серен-оол — артист, чогаалчы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шии бижиир чогаалчы, кол режиссернуң литература талазы-биле дузалакчызы. Ооң чугаазы-биле алырга, режиссерлар аңаа колдуунда-ла бай-

лар, дүжүметтер, хулиганнар рольдары берип, ойнадып турган. Ооң эки-эки рольдарына «Ревизордан» Ляпкии-Тяпкии, «Дөңгүр-оолдан» Семис-Лама хамааржыр. В. Серен-оол чедишии бижээн, ооң дөртүн театрга ойнаан. Ол бодунуң ажылына, театрга бердинген. Театр ажылдакчыларының чоңга бараан болурунуң талазы-биле ол эвээш эвес хемчеглерни ап чорудуп турар.

Дадар Монгуш — база-ла талантылыг артист. Ол бо хүн-нерде Тыва Республиканың театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысалгалыг секретары. Эш-өөрүнүң артист амыдыралын бижип чоруур.

1988 чылда артистер-«макаръевчилер» боттарының 20 чыл оюн демдеглээннер. Театрда ажылдап турар ол артистер амгы үеде арга-мергежилди, ат-алдарлыг, театр уран чүүлүнге бердинген, хей солун ажылдарны кылып, чоңга чаа-чаа шиилерни көргүзөр күзелдиглер. Олар боттарының чогадыкчы ажылдарына Н. С. Станиславскийниң еередин боттандырып, тыва национал чаңчылдарны оруе, совет школаның дуржулгазы-биле каттыштырып турарлар. Оларның эң эки рольдарын көрүкчүлөр ам-даа көөр боор дээрзинге чигзиниг турбас. А артистер чогадыкчы чаа, келир салгалына дагдыкчылар болуп артарына бүзүрелдиглер. Оларның доосканы театр, музыка болгаш кинематография институту ам Неваның театр академиязы кылдыр эде адаттынган. Бо хүн-нерде ында салым-чаяанның 16 оолдар-кыстар Тыва студияда өөренип турарлар. Олар — алдыгы салгал, оларның дугайында өске, чаа чугаа эгелээр ужурлуг.

Тыва чогаалчыларның ниити хуралы

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БОЛГАШ ҮЕ

1991 чылдың ноябрь 27. Тываның чогаалчыларының ниити хуралы Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дижикович Ооржактың делгереңгей чугаазы-биле эгелээн. Хуралга чыгып келген чогаалчылар, эртемденнер, башкылар, чогаадыкчы эвилелдерниң төлээлекчилери ооң чугаазын кичээнгейлиг дыңнааш, оон республиканың болгаш бүгү чурттуң экономика харылзааларының амгы үеде байдалының, рынокче шилчилге үезинде чоннуң амыдыралында тургустунуп келген бергедээшкиннерниң дугайында, культура, чечен чогаал, уран чүүл, эртем, улус өөредилгези болгаш кадык камгалалы база улус ажыл-агыйының еске-даа адырларынга хамаарышкан хөй санныг айтырыглары салган. Ш. Д. Ооржак оларга чогуур харыыны бербишаан, республиканың экономика болгаш культура амыдыралында моон сонгаар шийтпирлээр ужурлуг сорулгаларны делгереңгейи-биле тайылбырлаан.

Тыва Республиканың Дээди Сөвдиниң даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей Тываның улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг атты С. С. Сүрүң-оолга, М. Б. Кенин-Лопсанга, Тываның алдарлыг чогаалчызы деп атты Ч. Ч. Кууларга тыпсыр дугайында Чарлыктарны номчааш, оларга хөрөк демдектерин болгаш дипломнарны тудускаш, республиканың чогаалчыларының ажыл-үүлезинге чедишкиннерни күзөөн.

«Тыва чечен чогаал болгаш үе» деп илеткелди Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай кылган.

— Чоокка чедир-ле, чеди-сес чыл бурунгаар бистөр чаңгыс партияның айтышкынын күүседип, чогаалчыларның ажыл-херээ партияның политиказындан чарылбас деп турдуvus. «Ам кандыг янзылыг болурул?» — дээн айтырыг-биле илеткелчи бодунуң чугаазын эгелээн.—30—40 чылдарда баштайгы тыва чогаалчыларның Сталинни, Токаны алдаржыдып, бурганчыды шүлүктөп, йөрээп турганының чаагай үлегер-чижээ

дараазында салгалдарның чогаалчыларына партияны бурганчыдарына улуг идигни берген. Чаңгыс кижиге чүдүүр чорук 80 чылдарга чедир-ле читпээн, ол чорук чүгле бодунуң арын-шырайын өскерттип, чаңгыс партияга чүдүүр чорукче шилчээн. Ынчангаш партияның херээ — чогаалчыларның херээ турган. Бөгүн айтырыг: «август самынының мурунунда партияны кайы хире алгап-йерээн келген сен?» эвес. Бир эвес ол айтырыгны бот-бодувуска салыр болзувусса, база-ла аравыстан «чоннуң дайзыннарын» дилеп турарывыс ол болур апаар. Ындыг чадага чедэ бээр болзувусса, бистерни чогаалчылар-даа дээн ажыы чок. Аңгы-аңгы үзел-бодалдар — бистиң ажыл-чорудулгавыстың үндезини болур ужурлуг.

Бистиң чогаалдыкчы ажыл-чорудулгавыстың кол-ла үндезиннериниң бирээзи — чогаалдың идея-политиктиг шынары эвес, а ооң кижизини, улусчузу, уран-чечени болур апаар. Тыва чечен чогаалдың 40—70 чылдарда чогаалдарының салым-хуузунуң дугайында чугаалап тура, бистер ону бо үениң негелделери-биле көрбөс ужурлуг бис. Чүгө дээрге, бистер он-он чылдарның дургузунда «үениң негелдези-биле» бодап, шийтирлеп, бижип, угаадың келген бис. Эрге-чагыргалар солтурга-ла, үзел-бодалдар дораан-на өскөрлүп, уран чүүл, чечен чогаал ооң хадының аайы-биле эстеп, киискип эгелээр турду.

Чоокка чедир-ле нитилелдин үзел-бодалын совет ужурнуң чаңгыс аай шыны хевирлеп турган. Совет омур-хевирден аңгыда кандыг-даа шын, чаагай чүве чок турган. Совет-партия органдарына эрге-чагырга туткандар үзел-бодалдың шышыны, чөптүүн тодоралып турган, чүгле оларның аксындан үнген сөс шынга дүүшкөк турган. Сөстүң костуг чоруун чүгле партия бодунуу-биле хевирлеп, ооң бодалы-биле чогаалчыларның бодалы чаңгыс турарын он-он чылдарның дургузунда күш-биле чедип ап турганын билдир бис. Ынчангаш биске сөстүң костуг чоруу чок турган.

Ооң уламындап чогаалга төлептиг болгаш төлеп чок маадыр деп билиншкин чаңгыс таланың тайылбырын ап турган. Чогаалдың маадырларын ийи аңгы чурууру кол аргаларның бирээзи турбажыкпа. Чечен чогаалга коммунистерниң омур-хевири чаңгыс аай ак өң-биле бердинип, ооң чүгле төлептиг талалары чырыттынып турган.

Чогаал төөгүзүнүн, ооң теориязының айтырыгларында бистиң шийтирилээр ужурлуг чүүлдеривис эидерик болуп турар. Бистиң чогаалдарывыс боттуг ажыл-херек болгай, а теория, чогаал шинчилелин критиктер, чогаал шинчээчилери кылдыр апаар. Бо талазы-биле байдал кандыгыл? Ажыы-биле чугаалаарга, салым-чаяаның аныяк чогаалчылар удаа-дараа тыптып кээп турар, тыва чечен чогаал бодунуң аайы-биле хөгжүп бар чоруур, а ооң эрткен оруктарын, амгы үезин, ында кандыг угланышыкчынар барын шинчилээр езулуг бедик мергежилдик критиктеривис, чогаал шинчээчилеривис барык-ла чок болуп турар. Антон Коваевич Калзааның бо чырык өртемчейден чорутканының соонда, тыва критика чаңгыс черге турнуруп турупкан. Тыва чечен чогаалдың тургустунуп келген үезинден бээр амга чедир эртемге үндөзилээн чогаал төөгү-

зү чок болуп турар. Бодунуң төөгүзү бижиттинмээн чаңгыс-ла чечен чогаал — тыва чечен чогаал болуп турар. Ол төөгүгө кажан, кайы чылда кандыг чогаал үнгени эвес, а чогаал кандыг угланышыккынын турганыл деп айтырыг кол черни ээлээр журлуг.

Ооң-биле кады 50—60 чыдарның чамдык чогаалдарына бодунуң төрөөн чонунуң төөгүзүн хүндүлөп көрбөс, чонун дорамчылаан чүүлдер турганын чечен чогаал критиказы бөгүн тодаргайы-биле чугаалаар журлуг.

Тыва Республиканың күрүне дылының талазы-биле тускай хоойлу езугаар тыва дыл күрүне дылы кылдыр чарлаттынганын бистер кончуг эки билир бис. Ол хоойлунуң тыптып келиринге тыва чогаалчыларның үлүү улуг дээрзин маңаа чугаалаары черле артык эвес. Тыва дыл — бистиң чогаалчыларның кол үндезин чепсээ. Хоойлу үшениниң соонда байдал кандыгыл? Биез-ле хевээр-дир. Тыва дыл — күрүне дылы болур байтыгай, албаның безин дылы болбаан: ол биез хевээр-ла өг-бүлө болгаш чогаал дылы болбушаан. Кызылдың албан-бүдүрүлгө черлери хамаанчок, ол хоойлуну эрге-чагырга, эрге-хоойлу органныр безин сагывайн турар. Черле ынчаш күрүне дылының дугайында хоойлу болур-чогууру-биле ажылдавайн турар.

Чоннуң национал бот-медерелиниң өзүлдези амгы үсде кажангызындан-даа артык шапкынчаа, Чоннар боттарының национал хөгжүлдезиниң айтырыгларын чидии-биле көдүрүп эгелээн. Бодунуң эрткен төөгүзүнчө, культуразынчө, чаңчылдарынчө чаа көрүш-биле көрүп, ада-огбелериниң чаагай ат-алдарын, нүүрүн катап тургузуп эгелээн. Биске ол шимчээшкин эде тургустунуушкунуң эге чылдарында элээн шалпыкыны-биле эгелээш, чамдык таварылгаларда эчнэ сорулгаларына четпейн өжүп эгелээн. Ону чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңгелиниң кажангызындан-даа артык кудургайлааны-биле, садыг-наймааның делгүүрлеринден чугула барааннарның читкени-биле тайылбырлаар апаар. Кижиниң хостуг чоруун чедип алганывыс соонда, улустуң сагыш-сеткилинге, кулаанга тааланчыг дыңналыр «хосталга» деп сөс, кышкы ыш-туман аразынчө чаштып кирген хүн ышкаш, өртектерниң каш дакпыр өзүп, сула саддынганындан ам эң-не ажыг, анчыг сөс апар чыдар. Ам бирги черде национал айтырыг эвес, а янзы-бүрү нацияларның кижилерин — бүгү чонну канчап чемгерерил, тоттуруп, хепкерип алырыл деп айтырыг эң-не кол, чугула хүннүң айтырыы болу берген.

Чогаалчыларга ол айтырыг база-ла амыр-дыш бербестеп турар. Амыдыралдың үнезиниң улгатканы-биле кады ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинде байдал, бүдүн чурттуң буступ дүжүп турары дег, бир дөмей апарган. Чогаалчылар бот-боттарына удур политиктиг демиселди чорутканының соонда, Россияга ийи профессионал чогаалчылар эвилели тыптып келген. Чоокта чаа Москвага Россия Федерациязының национал литератураларының төлээлериниң I Россия конференциязы болуп эрткен. Конференцияга Россияда национал литератураларның рынокчө шилчилге

үзінде салым-чолунуң дугайында чугаа кончуг чидиг болуп эрткен. Найысылад Москвада, орус чогаалчылар аразынга болган чарылдырыкчы шимчээшкіннер национал чогаалдарның моон соңгаар сайзыралынга аар согугну рынок харылзаалары-биле катый-хаара таварыштырган. Төп пар-далга черлери, эң ылаңгыя «Современник», «Советский писатель» ном үндүрер черлер, журналдар, «Литературная Россия» солун боттарының национал литературалар харыылаар килдистериниң ажылын соксадып, ажы-биле чугаалаарга, узуткап алган. Ону ынчаар кылырынга саазы-ның чедишпези кол чылдак болган деп турар, а ооң үнүп келген чылдаганы керек кырында ол эвес.

Конференцияга Россияның национал чогаалчылары, оларның иш-тинде мен, РСФСР-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң удуртулгазын чиди-биле шүгүмчүледивис. Бир эвес байдал бо хевээр турар чүве болза, Россияның национал чогаалчыларының Эвилелин тургузарының айтырын тургузар апаар деп негеддени кылган бис. Дугуржулга, эптежилгеже базым чогаалчылар аразында кылдынган-даа бол, амыдыралдың байдал-деңгели хевээр артпышаан. Кадыг-дошкун рынок харылзааларын чогаалчылар чүгле боттары ажып эртип шыдавас. Эң ылаңгыя национал литератураларның төлээлери — национал чогаалчылар.

Тыва национал культура, урап чүүлдүң, чечен чогаалдың салым-хуузу эң-не дүвүрениң байдалда. Урап чүүлдүң өске адырларынга дегбейн, бистиң тыва чечен чогаалдың материал-техниктиг байдалынга доктаап көрөлиңер. Бо чылдың планындан типография күчүлөриниң чедишпези-биле, ооң-биле кады типографияның сула ажылының хараазы-биле он хире тыва чогаалчының ному номчукчуларга четпейн барган.

Тываның Чогаалчылар эвилелинге хамаарыштыр Тыва Республиканың Сайыттар Чөвүлели бодунуң күш четгинер шаа-биле боттуг дузаны көргүзүп турар. Чазак Чогаалчылар эвилелиниң материал-техниктиг байдалын экпжидер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. «Улуг-Хем» альманахты он-он чылдарның иштинде журнал кылып алырының айтырын Москвага-даа, Кызылга-даа (СЭКП ТК-га, рескомга) шиитпир-леп чадап каан турган. Ам Тыва Республиканың чазаа ол айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээнин тыва чоннуң культурлуг амыдыра-лында база бир төөгүлүг болуушкун деп санаар апаар. Россияга, ССРЭ-ге 50 чыл дургузунда журнал чок республика — чүгле Тыва турду.

Рынок харылзааларынче кирип турар чүве болганда, чудурукту чудук адаанче сукпайн, боттарывыс база хөдөлүр ужурлуг бис. Чаа билдинмес чүвеге чаңчыгары берге харын, ынчалза-даа кижиниң оруун холу баштаар чүве болгай, боду тудуп кирбеске хоржок. Тываның бойдус камгалалының талазы-биле Күрүне комитеди, «Сибирь дугуржулгазы» деп девискээр аайы-биле ассоциация-биле Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери үш таланың дугуржулгазын кылган. Ол дугуржулга езугаар Чогаалчылар эвилелиниң ном үндүрер төвүн тургузары көрдүнгөн.

Районнарда ажылдап турар чечен чогаал каттыжыышкыннарынга

хамаарыштыр Чогаалчылар Эвилелиниң бодалы тодаргай. Ам аныяктарның чогаалдарын сайгарарындан эрткеш, көдээде каттыжышкыннарның «Ак-көк хемнер» деп дептержигежин боттарывыстың күжүвүс-биле үндүрүп эгелээн бис. Ол чыындыларга «Мажалык», «Мөңгүлек», «Улуг-Хемниң чалгыглары», «Улаатай» чечен чогаал каттыжышкыннарның киржикчилериниң чогаалдары парлаттынар. Тываның ном үндүрер чериниң шугуму-биле «Дамырак» деп чыындының дараазында үндүрүлгезин база планнаар апаар бис. Шаа барып, чаа чылдан эгелээш, Э. Л. Донгактың директорлааны Чогаал суртаалының бюросу Чогаалчылар эвилелиниң «Ак-көк хемнер» деп бичии бүдүрүлгө чери кылдыр эде тургустунар апаар.

Моон солгаар чогаалчыларның ажыл-агыйларже, районнарже үнүшкүннери кандыг янзылыг болурул? Артист кижини ырларда халас ойнавас-тыр, концерти өртөктиг, а шүлүкчү кижини оон чүгө дударыл? Ынчангаш ажыл-агыйлар Чогаалчылар эвилели-биле керээлер чарар ужурлуг.

1991 чылдың июнь айда Тываның Чогаалчылар эвилели Республиканың Юстиция министерствозунга бүрүткелди эрткеш, Тываның иштинге юридиктиг эргени, республика чергелиг хөй иити организациязы деп атты алган. Ол хоойлужудулга бистиң ажыл-чорудулгавыска улуг, чаагай салдарны чедирген.

Тываның Чогаалчылар эвилели ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелдериниң составында кирип турар болганда, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннериниң иштинден ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннерин хүлээп алып апаар. Амгы үеде ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери 19 кижини болдувус. Октябрда А. Ховалыг, Е. Антуфьев, А. Үержааны ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигү-нүнге хүлээп алган.

Тывада чогаалчыларның үш эвилели бар деп улус билип турар. А. Ховалыг, И. Иргит, А. Даржай удурткан эвилелдер деп аан. А херек кырында ийи эвилел бар. Херээжен чогаалчылар ассоциациязын Тываның Чогаалчылар эвилели тургускан, ол ооң структуразында туруп турар. Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чери ооң ажылынче холгаар лагайн турар. Боттары хостуг ажылдап турар улус. Орус дыл кырынга «Улуг-Хемниң» бир номерин долузу-биле алдылар. Баштайгы удаада акша-төгерик талазы-биле дузаны көргүзүп турдувус. Ынчалза-даа херээжен чогаалчыларны Чогаалчылар эвилелинден аңгыланып чоруткан дээр болза, канчап-даа таарышпас. Ассоциацияның ажылында мактап болгу дег чүүлдер хөй.

Игорь Иргиттиң тургускан эвилелиниң дугайында чүнү-даа чугаалап шыдавас мен. Билбес чүвезин кижини канчап билер мен дээр боор, менде бактаар-даа, мактаар-даа эрге чок. Ында база-ла бистиң чогаалчы эштеривис бар болгай. А мээң бодалым: бо хире берге үеде Тываның чогаалчылары чаңгыс аай күш болур болза, эки деп бодаар мен. Бистиң

шуптувусту «Канчаар амыдыраарыл?» деп айтырыг дүвүредип турар. Ынчангаш бо хуралдың мурнундан тыва чогаалдың, тыва уран чүүлдүн моон соңгаар салым-чолунга хамаарыштыр Дээди Советке, Сайыттар Чөвүделинге тускай кыйгырыгны, азы чагааны хүлээп алза чугула деп санап турар мен.

Чоннуң сагыш-сеткил байлактарын көвүдөдип, сайзырадып турар уран чүүл кайы-даа күрүнеге саң-хөө талазы-биле эгээртимес орулганы берип шыдавас. Уран чүүл, чечен чогаалдың холунда чоннуң национал бот-медерелин бедидерияниң, кижизидилгениң белен эвес айтырыглары туруп турар. Уран чүүл, чечен чогаалче сагыш салып турар чазак сон алдын-мөңгүн, даштыкы валютадан артык үнелиг эртинени алып апаар — ол дээрге, чоннуң сагыш-сеткилиниң арыг чаагай чоруудур.

Бисти кол-ла дүвүредип турар айтырыг — типография тудуу. Ону дүргедедирин чазак боду холга алып болза эки. Ооң-биле кады Тываның ном үндүрер чериниң, «Улуг-Хем» журналдың, Чогаалчылар эвилелиниң саазын-биле хандырылгазын төпчүдериңиң аргаларын өөренип көөр.

Тыва чечен чогаалдың хөгжүлдесинче сагыш салбас чүве болза, тыва национал культураже бүрүнү-биле көрүнмейн барганы ол. Чүге ыңча дитгине берди дээр болза, херектиң ужуру мындыг: чечен чогаал чокка ном парлалгазы сайзыравас, чечен чогаал чокка улус өөредилгези долу эвес, чечен чогаал чокка национал театр, музыка уран чүүлү, чогаал шинчилели туруп шыдавас. Ынчангаш чечен чогаалды национал культураның үндесиннериниң үндесини дээни анаа эвес.

Тыва чечен чогаал — ол бүдүн тыва чоннуң эртине байлаа-дыр. Ындыг болганда, эрге-чагыргалар чогаалчыларже, уран чүүлдүн ажылдакчыларыңче езулуг ээ көрнүр ужурлуг. Ажыы-биле чугаалаарга, культура, улус өөредилгези, кадык камгалалы бо үш — чугула ожук дажы болур, ооң кырында экономиканы хайындырар апаар — деп, үлегер домак-биле А. А. Даржай бодунуң илеткелин дооскан.

Тываның ном үндүрер чериниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар кол редактор Н. Ш. Куулар тыва чогаалчыларның номнарын парлап үндүрүп турарыңга хамаарыштыр эдеринчи илеткелди кылган.

Илеткелдер талазы-биле Тываның улустуң чогаалчылары С. С. Сүрүң-оол, К. К. Кудажы, чогаалчылар К. Д. Чамьян, С. В. Козлова, А. Ч. Ондар, критиктер М. А. Хадаханэ, Д. С. Куулар, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Ш. М. Суваң, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору В. У. Хомушку, «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору А. С. Шоюн, ТДЛТЭШИ-ниң директору, төөгү эртемниң доктору Ю. А. Аранчын олар тодармай санал-онаалдарны берген. Төөгү эртемнериниң кандидаты, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсанга «Ниитилелдиң ажылыңга идепкейлиг киришкени дээш» деп хөрөк демдээн Бүгү-Россияның төөгү болгаш культура тураскаалдарын камгалаар ниитилелиниң өмүнээзинден Ю. Л. Аранчын тывыскаан.

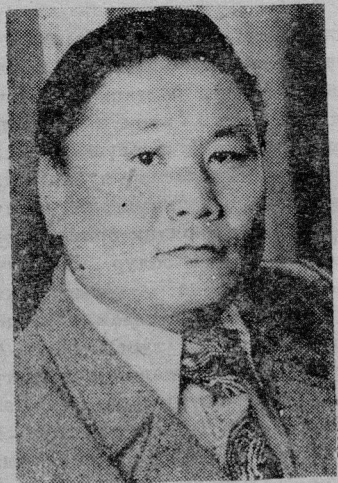
Хуралга организаствыг айтырыгларны чугаалажып көргөн. Тываның

Чогаалчылар эвилелинге кежигүнер хүлээп алырының дугайында саавырыны хүлээп алган. Ол саавырыда «Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге эвилелдин Уставын сагыыр болгаш уран-чечен деңнели бедик, эстетиктиг шынары быжырымчалыг, чоннуң амыдыралын, улустуң төөгүзүн бир-мөзүлөш, шынныг чуруп көргүскен, кижилер төрелгетен культуразының эргинелериниң ниити негелделерин барымдаалаан чогаалдарның авторлары — тоожукчуларны, шүлүкчүлерни, шиичилерни, очулдурукчуларны, чогаал шинчээчилерин, критиктерни болгаш улустуң аас чогаалының кадагалакчыларын хүлээп ап болур... Кежигүнге кириксэн кижилерниң билдиришкенин сайгарарда, оларның национал-омаан, дылын, партия болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларында бактаап турарын, шажын чүдүлгезин болгаш чурттап турар черин барымдаалавас» деп айыткан. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүн хүлээп алыр чөвүлелиниң составына А. У. Күжүгет (А. Үржаа), С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш, З. В. Самдан, О. Ө. Сувакпит, М. М. Дуюнгар, А. Х.-О. Ховалыг оларны соңгаан. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң хүрээлеңинге кирерин күзөөн, баштайгы кордакчылар — шүлүкчүлер С. В. Молдурга, Б. Б. Чюдюк, М. О. Саая, С. С. Комбу оларга кежигүн билеттерин ниити хуралга тывыскан. Ол ышкаш, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының коммерция талазы-биле оралакчызын томуйлаары чугула деп санааш, ол албан-дужаалга Э. Л. Донгакты бадылаам.

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге тыва чогаалчыларның ниити хуралының өмүнээзинден ажык чагааны хүлээп алган.

□

Владимир Седипович СЕРЕН-ООЛ 50 харлаан

Владимир Седипович Серен-оол 1942 чылдың март 14-те Өвүр районнуң Дус-Дагга төрүттүнген. Хандагайты ортумак школазын дооскан. Ленинградта күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунга, А. М. Горький аттыг Литература институтунун чанында Литератураның Дээди курстарына өөренип чораан.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редколлегиязы шүлүкчү, тоожучу, шиичи болгаш артист Владимир Седипович Серен-оолдун 50 харлааны-биле хол-баштыр чалбыштыг изиг байыр чедирип, аңаа чогаадкчы аас-кежикти, амыдырал-чуртталгазынга улуг чедишкиннерни, ал-бодунга кан кадыкты күзеп тур.

«Тываның аныяктары» солуннун литературлуг ажылдакчызы, «Шын» солуннун корреспонденти-зи, Тываның В. Көк-оол аттыг, «Хүндүлелдин Демдээ» орденин хөгжүм-шии театрының артизи болуп ажылдап чораан. 1975 чылдан бээр ол театрының чогаал килдизиниң эргелекчизинде ажылдап турар.

В. С. Серен-оолдун баштайгы шүлүктери 1958 чылда «Сылдысчыгаш» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарга парлаттынган. Шүлүк аймааның янзы-бүрү хевирлерин, ылаңгыя сонет чечээ ышкаш нарын жанрны шүлүкчү тыва шүлүк чогаалына шингээдип киригеш, чедишкинниг уламчылап турар. Шүлүктерден аңгыда, чечен чугааларны, тоожу болгаш ши аймааның чогаалдарын бижээн. Тускай номнар кылдыр парлаттынган шүлүктөр болгаш тоожу чогаалдар чыындылары-биле чергелештир, оон «Оруктар, оруктар», «Сөөскеннер чечектелип турда», «Иелер шииткели», «Дойлаашкын», «Энесай-Мерген», «Күдер аңчы» деп шиилерин театрының сценазынга ойнап көргүскен.

В. С. Серен-оолдун чогаалдары орус, украин, кыргыз, алтай, бурят, хакас, якут болгаш моол дылдарда очулдуртунган.

ЕМЕЛЬЯНОВ

Анатолий Федорович

Тыва Республиканың литературалык болгаш уран чүүлү эгиттинмес когаралга таварышкан. Шүлүкчү болгаш чогаалчы Анатолий Федорович Емельянов үр болгаш аар аараанының соонда, амыдыралының 67-ги чылында, 1992 чылдың январь 10-да мөчөөн.

Анатолий Федорович Емельянов 1925 чылдың август 20-де Красноярск крайда Сухобузим районнун Сухобузимское суурга ортумак шыдалдыг тараачын өг-бүлеге төрүттүнген.

А. Ф. Емельянов 1942 чылда төрүттүнген суурунга ортумак школаны дооскан соонда 1943 чылдың январьда Кызыл Армияның хүрээлелинге кирген, 1945 чылдың февральда балыглаткан. Эмнеткен соонда лейтенант А. Ф. Емельянов Чехо-Словакияның болгаш Австрияның совет шериг комендатураларына шериг хелемечизи бооп албан эрттирген. 1946 чылдың сентябрьда Москвада М. В. Ломоносов аттыг күрүне университетинге өөренип кирген. 1951 чылда ола университеттин философия факультетинин аспирантуразына өөрени берген.

А. Ф. Емельянов бодунуң амыдыралын болгаш салым-чолун Тыва-биле 1955 чылдың августтан эгелеп холбаштыргаш, тыва улустуң культуразын хөгжүдеринге, республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралына идепкейлиг кирип келген. Бодунуң могаг чок ажыл-

чорудулгазы-биле А. Ф. Емельянов Тываның ажыл-ишчилеринин хүндүткели чаалап алган.

А. Ф. Емельянов областың культура эргелелинин лекция бюрозунуң директорунга, культура эргелелинин начальнигинин оралакчызына, Тыва АССР-ниң Культура министринин бирги оралакчызына, СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүн лекторунга, оон удуртукчузунага ажылдап чораан. 1983 чылдың майда А. Ф. Емельянов «Билиг» ниитилелинин Тыва республика организациязының баштаар черинин даргазының бирги оралакчызына бадылаткан. 1986—1991 чылдарда ол Тываның ДЛТЭШИ-нин социология секторунга улуг эртем ажылдакчызы бооп ажылдап турган.

А. Ф. Емельянов 1978 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, бодунуң күрүне болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулганын идепкейлиг чогаадыкчы ажыл-биле холбап келген. Ол — шүлүкчү, чогаалчы болгаш очулдурукчу, шүлүктериниң беш чыындызын, «Хөйдөн ойлап шыдапас сен», «Кижиболур», «Староверлер» деп аттарлыг тоожу база публицистика номнарын үндүргөн, тыва авторларның хөй-хөй шүлүк чогаалдарын орус дылче очулдурган. Анатолий Федорович Емельянов республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга лекция пропагандазын чорудары биле литература ажылын бодунуң амыдыралының кол утказы кылдыр санап чораан.

Эш А. Ф. Емельянов күрүне болгаш хөй-ниитичи бүгү албан-хүлээлелерге бодун биллиггилиг специалист, ак сеткилдиг, дыңнагыр ажылдакчы кылдыр көргүзүп чораан. Ада-чурттуң дайыны орденниң II чергези-биле, медальдар-биле, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бижиктери-биле, Бүгү-эвилелдин «Билиг» нийтилининиң баштаар чериниң «Идепкейлиг ажыл дээш» демдээ-биле шаңнаттырган.

Анатолий Федорович Емельянов дугайында, төлөнтиг ажыл-ишчи, биче сеткилдиг эш, энерелдиг ада дугайында чырыткылыг сактышыкын бистин чүректеривиске кезээ мөңгөдө артар.

А. А. Даржай, М. Б. Кенин-Лопсан, С. С. Сюрюн-оол, О. Ө. Сувакшит, Ю. Ш. Кюнзегеш, К.-Э. К. Кудажы, С. В. Козлова, Е. Д. Танова, М. А. Хадаханэ, Ч. Ч. Куулар, В. Б. Монгуш, Н. Ш. Куулар, Д. Д. Сарыкай, А. Х. Ховалыг, М. К. Өлчей-оол, А. К. Үержаа, В. С. Серен-оол, Е. В. Антуфьев.

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер чөвүлелинге Тыва чогаалчыларның ниити хуралының чагаазы	3
--	---

Тоөжулар, чечен чугаалар

<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Дайзын уруу	5
<i>Михаил Дуюнгар.</i> Херечи. «Спесалис»	23
<i>Николай Куулар.</i> Чодураалар чечээ дүрген тоглаар. Буруу кымдал?	38
<i>Көк-оол Чамьян.</i> Көвүрүг	50
<i>Владимир Кара-Сал.</i> Кырган-авам	61
<i>Өөлөг Чиңмит.</i> Эртине, Аржаана база Аяс	66
<i>Маадыр-оол Ховалыг.</i> Эрийн ашкан хем кончуг	76

Шүлүктөр, шүлүглелдер

<i>Николай Ооржак.</i> Кырган-ачам шивегейи. Сай-ла чажың канчап барды? Талыгырда, ырак суурда. Хөөрлерде бижимелдер. Шай согаажы. Үш бак	93
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> «Черге четпейн эстип калыр...», «Кыламаны өттүр чайнаан...», Эткин өйү. Ады-Чок	97
<i>Ирбижей Чечен.</i> Муңгаралым чавырылзын. Сеңээ чүгө бүзүредим. «Элегес хем эрийн орта...», «Кара булут чөөн чүктен...»	99
<i>Василий Хомушку.</i> Дүлнү берейн. «Эзреминге, саарыыңга...»	101
<i>Сергей Норбу.</i> Дөрттээн шүлүктөр	102
<i>Владимир Кара-Сал.</i> Эшке чагыг. Чыжырганам	103
<i>Каң-оол Чүлдүм.</i> Овурлар. 1. Ынакшылдың овуру. 2. Делгемин аар. 3. Чолу чараш. 4. Четтин-Чадаан. 5. Арыг турзун 6. Дөмейин аар	104
<i>Сергей Шаалы.</i> Күжүр авай, дүвүрөвө. Чүнү сеңээ чугаалаар мен? Чигзиниг. Бодал	106
<i>Сайлыкмаа Комбу.</i> Сонеттер. «Сарала күс чайырланып...», «Дүгдөг билэээм чидириптим...». «Амыр-ла, амыр, Көстүк ыдым...»	108
<i>Чүлдүм Чап.</i> Эзеңгилер кыңгыраажы	109

<i>Зоя Намзырай.</i> Ырак черже чоруй барды. Халас олча карааң дуг-лаар	110
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Херээженниң шүлүглели	112

Алтай тывалары — «Улуг-Хемниң» аалчылары

<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Ийи шүлүкчү	120
<i>Көк-Анай оглу Кыс.</i> Магадап-ла ханмас-тыр бис. Теве. Бора-тоолай	122
<i>Дармыш оглу Балжиннэям.</i> Чаа-чалбак. Хүннүрхектиң чаңынга. Чайнап чырыыр. Бодалым. Алтай тываларының улустуң ыра-ры: Алдын дагша. Дагга хонмас дас бар бе? Дойжуларның ыры. Кулунчакты өскүргөш. Кожалажып чоруурда	124

Чогаал теориязының айтырыглары

<i>Александр Даржай.</i> Дүлгээзинниң аян. Шүлүкчүнүң дем-деглелдеринден	127
--	-----

Чылдар болгаш кижилер

<i>Мария Сарыг-оол.</i> Тарыска чораанывыс. <i>Очул. Э. Л. Донгак</i>	137
<i>Айлана Күжүгет.</i> Сценага чээрби чыл ажыр	144

Тыва чогаалчыларның нийти хуралы

Тыва чогаал болгаш үе. Репортаж	156
В. С. Серен-оол 50 харлаан	161

УЛУГ-ХЕМ № 1

**Литературно-
художественный
журнал**

На тувинском языке

**На первой странице обложки
слайд фотохудожника
А. Л. ФУРМАНОВА.**

**Редактор
А. У. К у ж у г е т**

**Художественный редактор
М. Ч. Ч о о д у**

**Технический редактор
А. А. Ч е р н о в а**

**Корректор
Г. Н. Б и ч е о о л**

Сдано в набор 15.01.92. Подписано к печати 19.02.92. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага газетная. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10,5. Усл. печ. л. 9,78. Усл. кр.-оттисков 10,13. Уч.-изд. л. 9,38. Отпускная цена ~~6 руб. 60 коп.~~ Тираж 10000 экз. Заказ 378. ТП 1992 г.

Тувинское книжное издательство,
667000 Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57.

Типография Госкомиздата Республики
Тува, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина
и Кравченко, 1.

11-09